

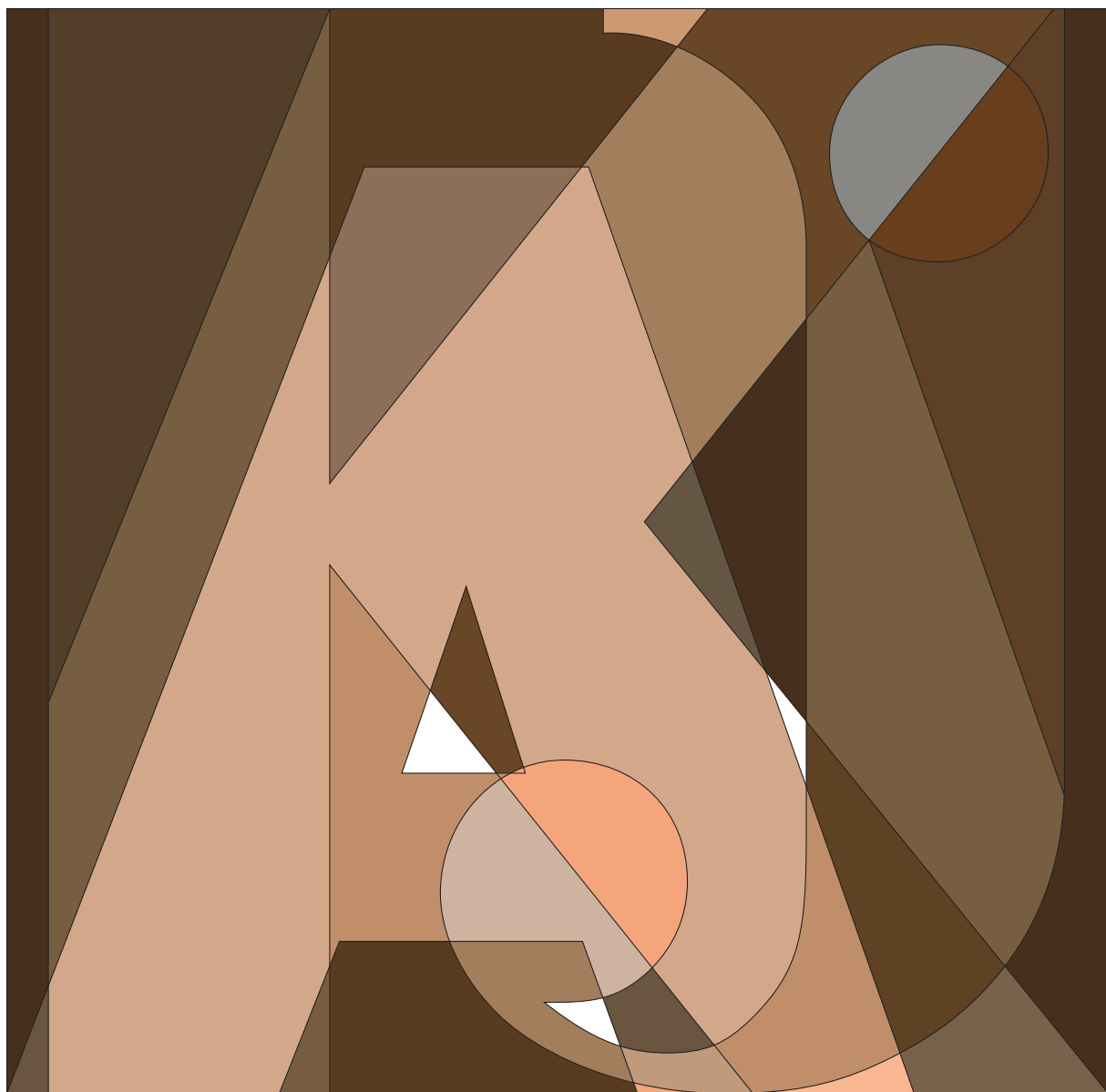
UDK 821.163.42:008:7

kvaj

5-6

ČASOPIS ZA
KNJIŽEVNOST
UMJETNOST
KULTURU

ZAGREB 2025.
ISSN 0453 - 1116

kaj

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST,
UMJETNOST, KULTURU

GODIŠTE LVIII 396-397 / sv. 263
ZAGREB 2025. Broj 5-6

Uredništvo:

Anđela Frančić, †Ivo Kalinski (urednik),
Emilija Kovač (urednica), Zvonko Kovač,
Frane Paro, Božica Pažur, Marija Roščić Paro

Glavna i odgovorna urednica:

Božica Pažur

Nakladnik:

KAJKAVSKO SPRAVIŠĆE – ZAGREB

Za nakladnika:

Boris Beck

Uredništvo i uprava:

KAJ – ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST,
UMJETNOST, KULTURU ZAGREB,
Ilica 34 – telefon: (01) 48-337-43
kajkavsko.spravisce@zg.t-com-hr

Godišnja pretplata na "Kaj" za 2026.: 15,00 €

Pretplata za inozemstvo: 30,00 €

Cijena ovom dvobroju: 6,64 €

Pretplatu slati na naš broj:

IBAN: HR672360001101348804

- Rukopisi se ne vraćaju
- Godišnje šest brojeva u tri sveska
- Časopis sufinanciraju

Ministarstvo kulture i medija

Republike Hrvatske, Grad Zagreb,

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih RH

Naklada: 600 primjeraka

Tisak dovršen u siječnju 2026.

Lektura i korektura: Božica Pažur

Prijevod na engleski: Alma Keser Brozović
i Dunja Knebl

Prijevod na njemački: Ivan Zvonar

Grafička priprema: Borut Benčina, VIZIKULUM,
Zagreb

Tisak i uvez: PRINTEX d.o.o., Čakovec

KAJKAVSKO

SPRAVIŠĆE

ISSN 0453-1116 (Tisak)

ISSN 1848-7920 (Online)

URL DOI <https://doi.org/10.32004/k>

Časopis u digitalnom obliku:

www.kaj-spravisce.hr; <https://hrcak.srce.hr>

(na Hrčku uređuje: Božica Pažur)

Godina osnutka: 1968.

Osnivač i pokretač:

Stjepan Draganić, književnik i filmski
scenarist / redatelj

Nakladnici:

Stjepan Draganić i grupa pjesnika (ujedno
i grupa osnivača i većinom članova
redakcijskog odbora, 1968.): Anđela Vokaun
Dokmanović, Melita Runje, Stjepan Bence,
Benedikt Tumpa, Fran Koncelak; Zorislav
Drempetić Hrčić, akad. slikar; naknadno im
se, u redakcijskom odboru, pridružuju Ljubica
Duić, Tomislav Stunić i Verica Jačmenica;
KUD "Ksaver Šandor Gjalski" (1974.);
"Kajkavsko spravišće" – Društvo za širenje
i unapređivanje znanosti i umjetnosti
(od 1975.)

*Redizajn naslovnice 1991. – 2000. i likovno
rješenje naslovnice od 2001. – Frane Paro,
akad. slikar-grafičar*

Suradnici u prvom broju (siječanj, 1968.):

Miroslav Krleža, Olga Šojat, Dubravko
Horvatić, Vinko Žganec, Bogdan Krizman,
Zdravko Blažina, Marijana Gušić, Ljubica Duić,
Dragutin Feletar

Pretisci tekstova iz časopisa - integralni ili djelomični -
nisu dopušteni bez odobrenja Uredništva i autora.

[Kaj, časopis „za kulturu i prosvjetu“, registriran je pri Sekretarijatu
za unutrašnje poslove Grada Zagreba, 9.12.1967. godine (broj
rješenja i potvrde pravila za izlaženjem: 14-3/1-35754/1-1967.)]

Kazalo

SUVREMENA KAJKAVSKA KNJIŽEVNOST

Božica Pažur: Uz postmodernu kajkavsku liriku

Verice Jačmenice-Jazbec / Ideja dobrote i svjetlosti.....	3
Verica Jačmenica-Jazbec: Im sme tak i tak same iskanje	9
Emilija Kovač: Vladimir Šenjog: o domu, postojanju i pobuni	25
Vladimir Šenjog: Izbor iz poezije	29

*

IZ HRVATSKE (STARO)KAJKAVSKE BAŠTINE

Ivan Zvonar: Nesporazumi i činjenice o tiskari u Nedelišću

[Missverständnisse und Fakten über die Druckerei in Nedelišće im Jahr 1574]	35
--	----

*

KNJIŽEVNOTEORIJSKE KORELACIJE

Emilija Kovač: Album Novel: Forcing Remembrance	49
Emilija Kovač: Roman album: forsiranje sjećanja.....	69

*

HRVATSKI KNJIŽEVNI PUTOPIS

Radovan Brlečić: Istarskim putima kojima Franjo Horvat Kiš nije hodio	87
Željko Bajza: Na prilazima Zagrebu	96
Božidar Brezinščak Bagola: Do Vitanja i svemirskih pitanja	100
Grozdana Cvitan: Povratak na putovanje: sveta Mara.....	104
Davorka Črnčec: Ranoranjene, sobotnje, lubeničasto	107
Aleksandar Horvat: Prek velebitske Majstorske ceste.....	109
Slavica Sarkotić: Rovinj; snaga svete Eufemije.....	113
Spomenka Štimatec: Mimoze na Azurnoj obali	117
Stjepan Zlodi: Z frajlicama na beciklinu	121
Dinka Žarković: Srčecko na aparatima	125

*

LIKOVNE TEME

Marijan Špoljar: Vladimir Crnković: Ivan Rabuzin /

Kritička antologija od 1944. do kraja 1964. godine.....	129
---	-----

*

OSVRTI, PRIKAZI

O rječnicima mjesnih govora i njihovoj važnosti (Emilija Kovač)	133
Zdenki Čavić nagrada Katarina Patačić u 2024. (Emilija Kovač)	134

<i>Zdenka Čavić: [Vok je pojel Crvenkapo]</i>	136
Kreativno poetsko/poetološko „poslanje“ Davora Grgurića (<i>†Ivo Kalinski</i>)	137
<i>Pjesme i plesovi smrti Denisa Peričića (Tomislav Šovagović)</i>	138
<i>Izložba 490 godina osnovnog školstva u Samoboru (Danijel Vojak)</i>	139
*	
22. natječaj za kajkavske i 15. za čakavske srednjoškolske literarne radove.....	141
20. natječaj za hrvatski književni putopis i 22. natječaj za kratku kajkavsku prozu.....	142
*	
<i>Autori/suradnici – Kaj 5-6/2025.</i>	143

Naslovnica:
Frane Paro

Poštovani čitatelji, pretplatnici i suradnici!

Posljednji dvobroj našega dobopisa za 2025., u raznolikosti šest rubrika, uspostavlja poveznicu s trajnim vrijednostima kajkavskoga jezika i književnosti, pa i povijesnosti, od osnutka Kaja, npr., 1968. godine do postmoderne suvremenosti. Uz poseban obzir na kultnu zbirku „Droptinice“ Verice Jačmenice/Jazbec, uoči autoričine životne 80-letnice, izdajamo i druge tematske rijetkosti: od znanstvenih prinos a I. Zvonara činjenicama o tiskari u Nedelišću 1574. – koje bi suvremena književna i kulturna povijest konačno trebale prihvatiti – do senzibilnih književno-teorijskih korelacija E. Kovač o „romanu albumu“/sjećanju (u engleskoj i hrvatskoj verziji), zahvaćajući i suvremeni kajkavski kontekst. Izdajamo osvrt na vrsnu Kri-tičku antologiju V. Crnkovića o svjetskom umjetniku Rabuzinu, kao i osvrt na kaj-kavsku poeziju V. Šenjuga. U provjereno čitanoj rubrici Hrvatski književni putopis Kaj objavljuje jedan od rezultata istoimenoga programa svoga nakladnika – Kaj-kavskoga spravišča.

Poštovani čitatelji i suradnici, nadamo se kako ćete nas podržati u osvjedočenom „kulturološkom trucu“, te pretplatom na Kaj i u 2026. – u 59. godištu redovitog izla-ženja – podržati njegov opstanak. Uobičajenu pretplatničku uplatnicu bit ćemo Vam slobodni poslati zasebnom poštom. Želimo Vam sretnu, zdravu i uspješnu 2026. godinu! (B. P./Uredništvo)

UZ POSTMODERNU KAJKAVSKU LIRIKU
VERICE JAČMENICE-JAZBEC / IDEJA DOBROTE
I SVJETLOSTI

Iz ciklusa: Osnivači časopisa *Kaj* i uredništvo prvoga godišta 1968. (III.)

Božica Pažur, Zagreb

U više no polustoljetnom kontinuitetu (od 1968.), takoreći uoči šestog desetljeća redovitog izlaženja, *Kaj* – časopis za književnost, umjetnost, kulturu posebnu pozornost pridaje svojim osnivačima, prije svega pokretaču i prvom glavnom uredniku *Stjepanu Draganiću*, te uredništvu prvoga godišta 1968. Književni podsjetnik ovoga dvobroja, u trećem nastavku takvoga serijala, pripada književnici ***Verici Jačmenici*** (s kasnijim dodatkom prezimena *Jazbec*).

Podsjetimo: početkom 1968. – kao časopis „za kulturu i prosvjetu“ – *Kaj* je nastao inicijativom kajkavskih pjesnika – među kojima su, uz prvog i dugogodišnjeg glavnog i odgovornog urednika Stjepana Draganića, osnivačima bili Anđela Vokaun-Dokmanović, Fran Koncelak, Stjepan Bence, Melita Runje i Benedikt Tumpa. Toj se grupi, ujedno i članovima redakcijskog odbora, pridružuju: Ljubica Duić, Tomislav Stunić, Verica Jačmenica i slikar Zorislav Drempetić Hrčić (autor likovne opreme prvih brojeva časopisa i naslovnice).

Suradnju s *Kajem*, isprva *časopisom za kulturu i prosvjetu*, Verica Jačmenica (Sveti Križ Začretje, 10. svibnja 1946.) započinje već u prvom broju 1968. godine, članica je Kajeva uredništva od broja 10 (1968.), a kajkavsku poeziju objavljuje još od 1960. godine. Stvaralački pjesnički opus upotpunjuje i onim proznim – od kratke proze, pripovijetke do etnografskih kajkavskih zapisa. Strukovno liječnica, dr. med., do umirovljenja specijalistica pedijatrije Dječjeg odjela Županijske bolnice u Čakovcu, bavi se humanitarnim, dobrotvornim radom, pokrećući i vodeći značajne projekte i radionice (npr., *Bolnica za medvjediće*, *Nemirko*, ...).

U osnovnim analitičkim naznakama, u ovom se tekstu izdvajaju (post)modernitet i osebujna poetika prostora u kajkavskoj poeziji Verice Jačmenice – s osobitim naglaskom i prisjećanjem na njezinu pjesničku zbirku „Droptinice“ (1970.) – koja ima međašni poetički status u suvremenom kajkavskom pjesništvu. Tekst je ujedno i svojevrsni književni „retrovizor“ uoči autoričine životne 80-letnice.

Pjesma kao nova ljudskost pod ovim nebom

Pouzdanu i originalnu estetsku konstantu svojom kajkavskom poezijom Verica Jačmenica drži više od pet i po desetljeća – zadobivši opravdano kritičarsko povjerenje prof. dr. sc. Jože Skoka još 1969. godine u časopisu *Kaj* (u čijim je počecima i dugogodišnjim radom u Uredništvu¹ i Izdavačkom savjetu autorica i sama sudjelovala – postavši, naime, članicom redakcijskog odbora *Kaja*, isprva *časopisa za kulturu i prosvjetu*, već od broja 10, 1968. godine). Prema spomenutoj prosudbi dr. sc. Skoka² – ta se poezija iskazuje opredjeljenjem „za dublje i složenije otkrivanje vlastite nutrine“, „novinom izraza“ – melodičnošću i ritmom, slobodnim stilom – „odvajanjem od kajkavske pjesničke tradicije“, ali i od *kajkavskih autoriteta*. Rečeno parafrazom zabilješke pjesnikinje same (koju Skok također prenosi): ***pjesmom kao novom ljudskošću pod ovim nebom***.³

Kao što kvaliteta, u nepisanu pravilu, to više pribjegava stvaralačkoj pribranošti i tišini (za razliku od „šupljina našega doba“ koje olako zvone) – to nam je draže (pogotovu s prisjećanjem na plodonosno početno desetljeće i pol časopisa *Kaj*, pod urednikovanjem Stjepana Draganića) – ponovno otkrivanje kajkavskih, poetološko „međašnih“, *Droptinica* Verice Jačmenice (Jazbec), kultne pjesničke zbirke objavljene u kolu Posebna izdanja časopisa *Kaj*: Mala biblioteka *Ignac Kristijanović*, 1970.

Revitalizacijski tokovi kajkavske poezije – upravo „pokret“⁴ suvremenoga kajkavskoga pjesništva (prema ocjeni Jože Skoka), s istaknutim individualnostima (a ne školama i pravcima) 70-ih godina 20. stoljeća (a započet još 50-ih i 60-ih godina) – *modelima moderniteta* odslikavaju i tijek hrvatskog pjesništva standardno-štokavske jezične podloge. Na začetu takve estetske komplementarnosti s matičnim hrvatskim pjesništvom (čijim su zamašnjakom sve do kraja 90-ih godina protekloga stoljeća u antologijsku orbitu ubačeni mnogi kreativni „uskličnici“ (posuđujemo naslov vrsne antologije Tonka Maroevića za spomenuto razdoblje – ali još uvijek bez uvrštavanja

¹ Verica Jačmenica i formalnom je članicom redakcijskog odbora *Kaja*, isprva *časopisa za kulturu i prosvjetu*, od broja 10, 1968. godine.

² Joža Skok: *Novi kajkavski pjesnik na pomolu* [Kajkavski pjesnici i njihova djela]. *Kaj*, II (1969) 7-8, str. 35-39

³ J. Skok: *ibidem*, str. 35

⁴ Joža Skok na Tribini Kajkavskoga spravišća: *Suvremeni trenutak kajkavskoga pjesništva i proze*. Kajkavsko spravišće, 28. lipnja 2001.

kajkavskih autora) – na kajkavskom zreniku, međašno, dakle, od 1970. stoje zbirke dviju autorica: prije svega, *Droptinice*⁵ Verice Jačmenice (rođ. 10. svibnja 1946.) i *Čez mene ljudi idu* Božene Loborec (1926. – 2003.). Naraštajno i zavičajno različite, te dvije pjesničke osobnosti zagovarateljice su (i nositeljice) istorodnih poetoloških jezgara na kakvima se gradi moderna kajkavska literatura, prije svega poezija.

Poezija *Verice Jačmenice* (kasnije i s dodatkom prezimena *Jazbec*) antologizirana je već u izboru sa samoborske Smotre kajkavskog pjesništva *Horvacka zemlica* (1971.). Među 35-ero autora, čiji radovi iskazuju „šire vrijednosti od svog tematskog i jezičnog lokaliteta“ priređivač Joža Skok uvrštava već četiri pjesme Verice Jačmenice: *Ostavljene Zagorje*, *Da buju kupine cvele*, *Ja prejdem vsaku noć*, *I kej zate*. Iste godine, u časopisu *Kaj* br. 1 (1971.) i njegovoj Panorami novijega kajkavskoga pjesništva zastupljena je s devet pjesama (*Zagorju mojemu*, *Opal je deš*, *Ostavljene Zagorje*, *Da buju kupine cvele*, *Šenica*, *Slak*, *Gerlica*, [*Za njega bi naj slobodne...*], [*Nikak nije moći...*]). Valja naglasiti kako je izuzetan postmodernistički odjek – i liričnošću, i osjećajnošću i tematikom, te zavidnom stilizacijom svojega slobodnoga stiha – Verica postigla antologijskom kajkavskom poemom *Sijem teri imaju žlake od negvi* na 2. zelinskom recitalu suvremenoga kajkavskoga pjesništva (1971.), osvojivši 1. nagradu i nagradu za cjelovit opus. U mnogo kasnijoj autoričinoj preradi, pjesma je ponovno objavljena u časopisu *Hrvatsko zagorje*, 2013. godine. Mladen Kuzmanović u Antologiju novije kajkavske lirike (*Kaj* 3-5, 1975.), dragocjenu i zbog temeljite i prve pjesničke Bibliografije kajkaviane, uvrštava čak osam pjesama Verice Jačmenice ([*Za njega bi naj slobodne...*], *Da buju kupine cvele*, *Tate mojemu*, [*Nikak nije moći biti...*], *Opal je deš*, *Hdovica*, *Čakanje*, *I kej zate*). U zaključku predgovora „Vanshajanje reči“ te svoje kultne antologije, među „izrazite pjesničke individualnosti“ u skupini pjesnika rođenih od 1940-ih i kasnije – koje „treba izdvojiti (i zapamtiti!)“, a koji su dovoljno udaljeni „od međuratne tradicije“ – Kuzmanović u strogom probiru izdvaja i pjesnikinju Vericu Jačmenicu (uz Zlatka Crneca, Ivu Kalinskoga, Zvonka Kovača, Stanislava Petrovića ...). Međašnu vrijednost njene kajkavske poezije uočava Ernest Fišer – svrstavajući je u drugu fazu „semantičkoga shematizma“, takoreći prijelaza prema modelu „semantičkog sintetizma“ (1970. – 1980.), a time i prema modernizmu pjesničkoga diskursa – u nezaobilaznoj knjizi *Dekantacija kajkaviana* : Rasprave i kritike o hrvatskom poslijeratnom kajkavskom pjesništvu (1981.), uvodno izdvojivši i njeno ime među autorima čiji bi kajkavski tekstovi sigurno zaslužili „književnokritičku opservaciju“. Joža Skok kajkavsku liriku Verice Jačmenice Jazbec dalje antologizira dvaput, i to u *Ognju reči* : Antologiji hrvatskoga kajkavskoga pjesništva, *Kaj* IV-VI (1986.) sa četiri pjesme (*Da buju kupine cvele*, *Čakanje*, *Opal je deš*,

⁵ Verica Jačmenica: *Droptinice*. Posebna izdanja časopisa *Kaj* : Mala biblioteka Ignac Kristijanović, Zagreb 1970.

I kej zate), te u Antologiji moderne kajkavske lirike 20. stoljeća „Rieči sa zviranj-ka“ (1999.) s istim izborom. Kajkavskom je poezijom zastupljena i u raznim dru-gim (skupnim /tematskim) izborima.

Novi pojam zemlje (one snovite, ili grude u ruci, njive, **droptinice**) uz ideju univerzalnosti zavičaja – u kajkavskoj lirici Verice Jačmenice jesu simbolička mje-sta koja ćemo kasnije, npr., zateći u lirici Stanislava Petrovića i drugih antologij-skih autora. Ponovimo kako je uzdignućem zavičajnih slika na rang sveopće ljud-ske sudbine suvremenog nam bića i *zavičajni kajkavski idiom uzdignut na razinu osebnih jezičnih standarda*.

U Veričinu izboru, kajkavski je to jezik organske podloge idioma Začretja – nadrastajući, kao u ponajboljih stvaratelja, svoj dijalektalni kôd. Njen kajkavski stan-dard pothranjuje se standardom individualne joj poetike, koja u namjerno razlo-mljenoj strukturi stiha, u leksemskom minimalizmu, itekako čuva komunikativ-nost, rečeničnu organizaciju, sklad – ukratko – smisao *označenoga*.

Stoga je – kao autoričin zamjetan korpus – i paralelni **prozni kajkavski stva-ralački kôd** Verice Jačmenice, uz sustavno pojavljivanje u časopisu *Kaj*, logična posljedica njene literarnosti. Taj opus – od kratke proze, pripovijetke i etnograf-skih kajkavskih zapisa –objavljivao u *Kaju* od br. 4-5(1968.) do br. 12 (1972.) u 10 zasebnih nastavaka svojevrsnog serijala „Veliju“ i „Naj bu zapisane“, kao i umjet-nička kajkavska proza (*Mata i Krava*) unutar Panorame *Primjeri novije kajkavske proze (I)* u *Kaju* 11-12 (1973.) iscrpnog priređivača Mladena Kuzmanovića – postat će okosnicom njene prozne knjige: *Svetokriški kajkavski zapisi* (2006.). Upravo u spomenutoj (proznoj) *Panorami* Kuzmanović iznosi podatak kako Verica Jačme-nica objavljuje kajkavsku poeziju od 1960. godine.

Vratimo se, stoga, njenom antologijskom *pjesničkom* literarnom opredjeljenju. Jednostavna i lucidna, terminologijski neopterećena, stoga i terminski funkcional-nija, odrednica Zvana Črnje za čakavsku liriku u sukladnom razdoblju – *poezija novog izraza* – u poeziji Verice Jačmenice nalazi prvoklasno oprijemljenje.

Kolikogod se na prvi pogled činila mozaikom „sretnih slika“, krokija, skicovanih zabilješki, njena lirika ne pripada primarno samo slikovnom pjesništvu. **Diskret-na filozofičnost**, značenjski sloj uvijek je iznad označiteljskoga (izraznoga), pa i iznad ritma i melodičnosti. **Puna kola značenja!** – nek nam bude dopušteno saže-to parafrazirati dvostruki prijenos značenja u poenti pjesme „Mati se vrnula z nji-ve“ – gdje se majčine riječi uspoređuju s kolima mekoga sijena:

Kak mehki vozi h senjaku / gda se je vrnula h mraku / bile su njejne riječi.

Dubinska struktura te nedužne slike, osim začudne usporedbe, toliko uspješno nosi projekciju o gibljivoj, pokretačkoj snazi jezika. Njezine su slike usustavljene, dapače, hijerarhizirane – u konektorski jasnim relacijama OBER / POD – stvarajući dinamiziranu strukturu pjesme, *otvorene svjetove*: otvorene specifičnom poetikom prostora (GORE, prema svjetlosti) i spoznajnom, otvaračkom, dakle filozofijskom, funkcijom tako oprostovanih slika.

Alibiji lirskoga subjekta Verice Jačmenica stajališta su djetinjega bića (iz perspektive „malih nogu“), s pogledom na svijet OBER NAS, GORE, ZVUN NAS, s naznakom ideja – RASTA, MLADOSTI, ZRELOSTI, UZVELIČENJA. Stajalište je to djeteta koje iz svoje, takoreći – „donje perspektive“ – gleda na svijet odraslih, navijestivši otkrivalačke zakonitosti prirode, u parovima, u sklopovima uzvisiteljskih znakova: DREVA, TRNAC/, BREG, VRH/ OTEC, MATI/ ZVONI, TURMI (‘tornjevi’); PAME (‘jablani’) /VUDENJKA (‘podne’); OBLAKI, NEBO, ZVEZDE BEŽEĆE. Dvojaka je barem funkcija prostorne poetike spomenutih *najviših kôta* u poeziji Verice Jačmenica:

1. S jedne strane, nedužno je to, zamalo djetinje uzdanje u *zaštitnu snagu nepoznatoga*, onog iznad nas („ober kostanjof“; „ober nas sunce“, „ober sake [pitonike] jena zvezda spi“; „z velikim mesecom ober nas“...) sažeto u stihovima: ***Se je veljikoga vun nas /ober nas/ hu nas je same sreća*** (iz pjesme „I kej zate“);
2. S druge strane, originalna poetika otvorenih prostora, u širokom simbolskom rasponu od spomenutog OBER i POD, u svojoj neočekivanosti – i to *svjetonazornom uspostavom sveopćeg sklada i blizine*, bliskosti, pa i topline: *prismo- sti tamnih predjela* (toplih poput *maminog rupca*) – iskazuje ideju ***elementarne dobrote***.

Sigurnost veza i osobne hijerarhije njena pjesničkoga „globusa“ – gdje su joj *pame* (jablani) „središnja zemljina os“ – naznake, dakle, svega velikoga iznad nas, u pjesnikinjinu se svijetu harmoniziraju, ponekad i relativiziraju namjernom *pan-teističkom* zagubljenosti u fenomenima raslinja, pa je i *bog* prizemljeni suputnik, približen dječjem obzoru, u ljudskoj zagubljenosti, čežnji i zaokupljenosti mijenama prirode, njenoj stvaralačkoj snazi:

Njegov je Bog / h tersju/ i h štale, / pod bregem tam pri šenice, / na najža /i h hiže/ h pel- nice, /krej verta de mu hruške rodiju,/ h vanjkušu de mu pucice spiju (u pjesmi „Tata“).

Istaknimo svježinu usporedivih znakova, *fenomena prirode* – antropomorfi- zirane – empatijski srasle u *čovjekoliki status* (koji je pak istovjetan sa *sudbinom* SLAKA, svijenog, ali u usponu /gore – gdje ga čeka svjetlost). U prostornoj rela- ciji bachelardovski sretnih slika, čovjekoliki je zaštitni status POD („mater pod čistem nebem“, „pod bregom“, „pod jabukami“, „pod mesecom“, „pod ruožami“, „pod verbovim listjem“...).

Spomenuta pak univerzalnost slika zavičaja – *zavičajno uznesenje* – dati su u *gradaciji simbolike zemlje*: GRUDA – NJIVA – ZAVIČAJ – DOMOVINA – SVIJET („Šenica“: *Imam ju h ruka /bjelu i ljepu. / Ober nas sunce! / Ona se smjeje...*).

Nepretenciozno (uz ideju otvorenih svjetova) u pjesništvu Verice Jačmenice prepoznajemo klicu postmoderne, modernističke, dinamične *poetike prostora* – u ideji njegove nevine *izmješetnosti* i pročišćenosti – usporedivši joj atmosferu pjesme „Večer h Kozjaku“ s izravnom ekspresijom dragojevićevskih stihova i gnomске definicije prostora („Jutarnji trg“).

I književno je umjetničko stvaranje 'ober nas' – posredovana je pjesnička poruka Veričina pjesmotvora „Zove me jesen“. Sveopća *zrioba prirode* kao da *poništa*va ljudsko stvaranje, *zrelost poezije*; zrelost poetskoga pripada dobi *mladosti*, rastu, mijenama proljeća u ljeto – ne podudarajući se nužno sa zrelošću autora (*Morti još same jenu / bum pesmicu spisala, / jer deži ideju / zove me jesen...*).

U pjesmama što ih drži na okupu semantičko polje *raskorjenjivanja* u slični su kontekst dovedene ideje desakralizirane, napuštene, „preklete zemlje“ – ali i vizionarski mudra projekcija *ljubavi* kao *gubitka staništa*, izgniježđenosti, *iseljenosti iz vlastita identiteta* (u pjesmi „Kej tič bi rada zleteti...“) – kao rjeđe ostvarenje u suvremenom korpusu kajkavske lirike uopće, koji inače karakterizira toliki *motivski manjak ljubavi* (*A ti si me snel / i vun si me del / z mojega gnijezda na suncu // Zakaj mi krile držiš?*).

Za razliku od dominantnih semantema *crnoga* u kajkavskoj pjesničkoj postmoderni – „otkrića crne jezgre“ (prema Mladenu Kuzmanoviću) – znak jednakosti između *nutrine* i *crnoga* nije poetološki kanon Verice Jačmenice. Sagledavši prijedni put ovjere suvremenoga kajkavskoga pjesmotvorstva, nužno nam je uočiti i potvrditi spoznajni paradoks: s današnjeg iskustva, *ideja DOBROTE i SVJETLOSTI* – a na primjeru stvaralaštva Verice Jačmenice-Jazbec – nadaju se kao *neprepoznati (i još ne-trošivi) novum*. A taj se, ponovimo još jednom – u rasponu od, uvjetno rečeno, djetinje vizije svijeta do mudroslovlja i visoke filozofičnosti – iskazuje idejom/poetikom *otvorenih svjetova*, novim simbolskim vrednotama *zemlje, ljudskosti* i *'apsoluta'* (*Se je veljikoga vun nas / ober nas/..*).

[Prilagođen tekst iz časopisa *Kaj*, 1-2 (2013.), uz izbor iz kajkavske poezije V. Jačmenice, te s kolokvija uz autoričinu životnu 70. obljetnicu, *Krapina*, 4. 06. 2016.; usp. Hrvatsko zagorje, XXII./2016., br. 3-4]

IM SME TAK I TAK SAME ISKANJE

Izbor iz poezije

Verica Jačmenica-Jazbec, Čakovec / Sveti Križ Začretje

JA PREJDEM SAKU NUOČ

Ja prejdem saku nuoč
h jenu stransku zemlju,
h daljinu,
h stranske nebe,
h visinu
i tam čakam
skrivena
svoje pjesmice...
kak decu
tera ideju odnekud
z pijaca,
z polja,
z hust.

Čakam i tebe i sebe
i decu
i pjesmice.

I saku nuoč
dojde jene djete
predi dana,
jena plašljiva sjenca
predi dana,
saku nuoč dojde
gingava
mlada misel
pak me zbudi.

SLIKICA

Veter je kušnul svilene nebe
i onda se skril
za brjeg.

Črni su tiči
leteli z istoka,
visoke su leteli
i z suobu su donesli
jutre od mehkih oblakov.

Puce su popijevale krej potoka.

I voda je nesla njihovu pesem
se daljše
i voda je nesla njihovu pesem.

POD BREGOM SAM STALA

Pod bregom sam stala
zadihana,
vruća,
a stoprem na verhu
je naš trnac.
I stoprem na verhu
je otec
obrezaval sad.

Onda sam štjela
još male pobježati
i oca zvati
i reći ...
da sam se vrnula z grada
i da sam nazaj doma
h sadu –
pod jabukami...

I KEJ ZATE

I kej zate
če ne bum nigdar znala
kak zgledaju jutre s tuobu,
kej onda
če nem nikdar smjela
teknuti tvoje lasi...

Sejene se more biti spokojen...

Im saki od nas nosi
z suobu svoju sreču,
negde gliboke h žilami,
negde daljeke h mislimi
saki ju ima
jednak cajta iskati.

Im sme sejene
i ti i ja
nič
pod ove nebem.
Pjesek h morju razmetani,
tiči h noči zasljepljeni.

Se je veljikoga vun nas,
ober nas,
hu nas je same sreča,
hu tebe moja,
hu mene tvoja.

Im sme tak i tak
same
iskanje.

NIKAK NIJE MOČI

Nikak nije moći biti
i ostati pri hiže
pri gruntu – jene velike njive
z hustu ober na brijegu.
... i se se zmišljam
kulike put je još morati dojt
i kulike put odnesti
onega nečesa domačega ...

Če gli saki put
nosim falačec Zagorja z suobu
h lasimi
h rukami
h očimi
nikdar ga ne moći zejti
ni sprejti
ni snejti
z zemljenoga njegvoga serca
su onu slatkastu kerf
tera tak grije.

ČAKANJE

Čakal buš
cijele življenje
nekakvu nuovu pravicu
i nuovu misel hu sebe.
Čakal buš na tranike
h dišobe listinjakov
h govorenju serca.

I same buš sebe našel
najemput znovič rojenoga
i mislil buš kak bi te mogle
se još jemput biti.

Čakal buš decu dok zrasteju,
a oni su bez tebe zrasli
i svoje tersje rodeče
i detelju da ocvijete ...

A navek buš imel cajta
se to spregruntati.
I sebe
i življenje
i čakanje
spregruntati.

GERLICE

V jutre
da ne mrem spati
od sunca da me budi,
v jutre
da rada bi znati
kakva to radost teče
prek mojega verta
i meče
na saku vjejku
rosnate gumbeke male,
v jutre,
več v dodne
- gučju.

I ne znam kej je dražeše:
Gledeti mater
na grede mlade zemlje,
dišati svjetlost
tak frišku i snenu
ili poslušati gerlicu mehku
tak rane,
prerane
zbujenu.

VEČER H KOZJAKU

Verbe su mučale z spuščenami granami
ves jarek je bil z meglenami farbami
povejan.

Jen muš je skočil prek potoka
teri je stihoga tekel
i tak se vlekel
kej nuoč.

Nečiv je pes lajal kej stekel.

A muš je stal pod verbami
i nekej je rekel
i nekoga zval
potihu
čez meglu
i onda je prešel proč.

ZAGORJU MOJEMU

Ti si najljepši trnac pri nas
h cvetju i h sadu
i zemlja z jaguci h vuletje
i zemlja puna kupin
i vruća zemlja h hladu.

Ti si gorica z oblaki
i brjeg
de najbolje husta diši,
de suša z zviranjcem spi,
od sunca de čela popijeva.

Ti si najbolja gusta detelja h kraju
i najmlajša otava,
pun klas šenice,
z verhem vedrice,
h tersiju najljepši lucen.

Ti si kak moja zemlja:
ljepa, domača i draga
de jedine je moći živeti.

Ti si sè moje
i sè one
kej nikdar ne bum prestala šteti.

SLAK

Jutre i rosa.
I mati h rose.
Zvijen,
domaći,
pospani slak.

Sprepleten s plotem,
pun gingavog cvetja
z rosu još spi.

Dok mati zalijeva,
prebira,
sadi,
on čaka
mučecu
svetlost dišecu
da ga ogrije,
nakinđa,
zbudi.

ŠENICA

Imam ju h ruka
toplu i bjelu.
Gledim ju kak mi se smjeje.
Imam ju h ruka
i ne mrem reći ...
kulike zernja!
kulike sunca!

Šenica je kak oke
od jene naše puce,
kak grojzd
kak trnac h hladu.
Ona je življenje tere ne hmira.

I same ona naprej tira
i z sakem zerncem pripovijeda
da moči je biti još furt.
I ne se zgubiti
i ne zginuti
neg nje imeti
zlatne
komad
i saki čas iti k njoj.

Imam ju h ruka
bjelu i ljepu.
Ober nas sunce!
Ona se smjeje
i z zernjem mi grije
serce.

PITONIKE

... i bez mene su se rezlejale
kak su i zrasle bez mene.
Same sam jemput bila pri njih,
bile su sam jen pup.
A sejene su te moje pitonike!

Pod hruškicu buju me čakale,
pod hruškicu buju još spale
i niti ne ju znale
kak se bum žurela k njim.

Naj su se će i bez mene razlejale!
Im mi i sim dišiju
i nuoč mi kratiju
i povijedaju
kak mati zalijeva flance
hvečer
da Zdravomarija odzvoni,
kak stirava živinu
i stanje zakljeplje.

A one,
pitonike,
same cveteju h kmičnu nuoč.
Ober sake jena zvezda spi.

ZVJEZDE

Se boljše su iskrile se zvjezde
ober kostanjof
kak da bi štele pobeči
čez mlačen zrak,
mlačen kak materjin rubec
gda bi ga z glave slekla.

Dreva su mučala h mraku.
Hrapava h mraku još boljše.
A krej cirkvenoga turma
su spreletavali golubi,
čiste po tihi su s krili krmanili
leteli su spat.

Na turmu i med kostanji
mučale su zvezde bežeče.

Saki čas znovič rojene
zmikavale su se.

Saki čas znovič rojene.

DA BUJU KUPINE CVELE

Kupine buju cvele
i herž bu zrasla vekša neg lani,
dišale buju huste
i hiže
i dnevi.

Mati bu s korpu na glave
išla za težaki
i nazaj bu mi rekla
da pazim na vert
i da bu lesa dobre zaperta
i sa živina h dvorišču.

Sunce bu pekle
i požgale sjence pod slivami
kak i lani.

Moj pesek bu spal h pelnice.

I tak bu ljepe biti doma ...
I tak bu ljeheke biti doma,
tam,
doma,
ne tuj de ne cvjeteju kupine.

NAJEMPUT NEKEJ KAKTI ZAKIPI

Najemput nekej kakti zakipi:
kak da se zvirek zbudi
gliboke h sercu
kak da je h suncu,
kak da je h brijegu,
se skriva
i muči.

A ona prejde na drugu stran
zaziva spod tersja,
zaziva krej hiže,
z njiv ...

I jemput te zeme
i pelja
daljeke ...
prek hust
i ne znaš kej je –

Čežnjenje?
Ljubav?

A je neke
i ... tak si bez toga pust.

KOMORSKE DODNE

Mesec je z zlatnami
droptinami zginul.
V hiže je kmica.
Na peči krnica pahanjka muči.
Jutre pri zdjeljnaku spi.

Babica bosa stihoga išče janjku.
Podkušana več i z rupcem črnem
h štalu k blagu beži.

Listinjak diši
i h škednju otava.
Za vertem več sunce
megle stirava.

Kokot popeva.
Dodne je prešle
i mi se rihtame k meše.

Cjeli se brjeg h suncu kuplje.

Ja h faldaste rubače
stegnjena
idem čez trnac.

Okol mene
Komor i nedelja.

TATE MOJEMU

Da truden grunta
ja mu ruke gledim
i h svoja ruka čutim
toplu i mehku kerf.

Da truden grunta
ja spim h njegvami misli
i on me stihoga ziblje
h očmi.

Ja znam da on za me
igra orgulice hvečer
i povijeda kak je šegrt bil
i znam da nije srečen
če ne zmisli za me novu pesmicu.

Da truden grunta
ja na ogenj mečem,
pri miru sam,
stihoga sam z njim,
a h njegva ruka
toplu i mehku
svoju kerf gledim.

ZOVE ME JESEN

Nazaj listje žuti
i tič jen več ne doliječe
pod moje zaprte okne.
Nazaj listje žuti
i vetri hujši nastajeju,
obloki kmični postajeju ...

Morti još same jenu
bum pesmicu spisala,
jer deži ideju
zove me jesen
listje žuti
leti okol mene
zmješane z mrazimi
skriveno h meglami
žuti listje nazaj ...

Morti još same jemput
bum tiče poslušala
i ruože gledela ...
Zove me jesen
žuteča.

OSTAVLJENE ZAGORJE

I če su sprekleli sloge i verte,
oni su prešli,
a slogi živiju.
Same je zemlja postala
žuhka i terša.

Sprekleri mejaši čakaju,
skriveni mejaši čakaju
gdo bu to došel i štel dati
suze za žejnu zemlju
i mehke ruke za vjeje.

Viš!
Im jen sejene vlači
i mahem slači
mehenj i drač.

I če su sprekleli zemlju
i prešli h Zagreb
i h svjet,
sakom povijeda nekej pri sercu
da je zdej vuletje tam
i žuta šenica od suše,
sakom se kaže i h grackom obloku
hsehnjeni jagnjet,
tram domači
i bekov plot
z ranjicami oko hiže.

Gdo ne bi štel biti doma
de pes te pozna
i nogu ti liže
pokljem tuljike ljet ...

I čaka suša ober sela,
a gorica poljeg respela staroga
sejene
živi.

SIEM TERI MAJU ŽLAKE OD NEGVI

Ocu mojemu posvečene

Još furt on čuti
kak gljiboke
moreju zajti
železni rinki h
ruke
i h serce.

Još furt on čuti
nabrušeni noš na
stolu,
pištolu,
vlast,
i spise.

I naviek bu znal
kulike košta
one
kaj su šteli
da veli.

Za njegve je ruke
preterša
i najmlajša otava,
prežmehka i
najmenjša gruda
z našega brega.

A jemput bu došle
da bu mi rekel
da novi je cajt,
da trieba prejti h trnac,
sprekrižati zemlju ...
oprostiti gdo
more ...

A ober sega rinki,
železni rinki na
ruka

železni rinki na
sercu,
i noš nad očmi
i spisi ...
Megleni grad z mučljivi
zidi ...
Same je voda krej grada
vesela tekla
kak da je znala
da straže su tam....

Stuo liet da teče
z svojemi pieski
ne bi prekrila
ni skrila ruk.
Stuo liet da teče
čez ruke njihove
ne bi odnesla rinke.

Jemput buju došli
i buju mi rekli
da cajt je zdej,
bum skup z njimi
križala zemlju,
skup z njimi bum išla
kam god buju šteli.
Se rinke bume
na jen kup deli
i gljiboke,
gljiboke zakopali.

A h klancu nekterom
daljeke od svieta
de ljude ne ju
za nas znali,
najbolji muži buju
zlejali
zvon.

I kak da vidim kam su
ga deli,
na najvejši brieg.

I buju zvonili,
zvonili,
zvonili
i ciele ljete molili
molili
i buju pozabili
oprostiti
zanaviek.
Megleni grad
ne ju rezbili.
Buju oprostili
zanaviek.

Onda več ne tud
ni voda tekla,
same se buju
deca igrali,
z lađami malami plavali,
z zelenu vodu špricali,
kapljice h suncu gledeli
i buju rasli drugač nek
mi.

Žilice buju zarasle
kotrige,
mlada bu koža previla
rane,
i se bu prešle.

Kak i se muke.

Znovič buju zarasle ruke
i glatke – pisarske
i hrapave – radničke,
buju zarasle jen dan
da buju morale dragati
h zipke
malu, gingavu droptinu
znovič rojenu
nazaj svoju
Domovinu.

VLADIMIR ŠENJUG: O DOMU, POSTOJANJU I POBUNI

Emilija Kovač, Čakovec

Vladimir Šenjuga (Poznanovec, 1. siječnja 1948.) autor je koji traje vrlo samozatajno, ali je trag koji je ispisao svojim djelovanjem zamjetan. Osebnost njegove poezije prepoznao je Mladen Kuzmanović uvrstivši dvije pjesme u *Antologiju novije kajkavske lirike* (1975.), a u istoj ga je mjeri nakon dva desetljeća u svoju Antologiju moderne kajkavske lirike 20. stoljeća *Rieči sa zviranjka* (1999.) uvrstio i Joža Skok. Kajkavskom poezijom javlja se još u osnovnoj školi, u *Glasi Hrvatskog zagorja*, a već 1971. dionikom je antologije *Horvacka zemlica*, izbora sa samoborske Smotre kajkavskoga pjesništva, zatim reprezentativnog izbora Tak je bilo: 25 godina Recitala kajkavskoga pjesništva „Dragutin Domjanić“ u Sv. Ivanu Zelini (2006.) itd. Šenjegov poetski profil oblikovao se uz zamjetnu podršku *Kaja* – kao i kroz recitalne natječaje, na kojima redovito i zapaženo sudjeluje: bio je, npr., prvi pobjednik recitala u Poznanovcu, koji je prerastao u manifestaciju *Susret riječi*, nagrađivani sudionik Recitala suvremenoga kajkavskoga pjesništva „D. Domjanić“ u Svetom Ivanu Zelini... Osim poezije vrlo se ozbiljno bavi i slikanjem.

Šenjuga je opus oblikovao kajkavskim izričajem i na standardu. Objavio je 18 zbirki pjesama (17 samostalnih i jedna grupna), i to: *Jesen kam odhajaš* (1986.), *Kiesna ljeta* (1996.), *Svetla i senčine* (1999.), *Od istine* (2004.), *Sprepleteni puti* (2008.), *Meje vu meni* (2012.), *Anđeo u službi* (2014.), *Nešto u grudima* (2015.), *Čuvarek ognjišća* (2016.; zajednička zbirka s Đurđom Lovrenčić i Darkom Raškajem), *Zrele godine* (2016.), *Usputne minijature* (2017.), *Svetle duše* (2019.), *Rieči moje grude* (2021.), *Moje cvietje* (2012.), *Tuga jeseni* (2023.), *Tanec za kraj* (2024.), *Od kraja do beskraja* (2024.).

S obzirom na to da mu je opus kvantitativno respektabilan, a izričaj prepoznatljiv i osoban, stvoreni su uvjeti i argumenti za uvođenje u kontekst hrvatske lirike, barem u okvirima kajkavske poezije.

Šenjuga pripada skupini autora koja se sedamdesetih godina pojavila „na stranicama *Kaja* te na recitalima kajkavskoga pjesništva“, „u čijim je stihovima vidljiv znatniji odmak ne samo od zavičajno-deskriptivne, socijalno-buntovne i

emocionalno-pjevne tradicije, nego i ukupne tradicije kajkavskog pjesništva. Radi lo se uglavnom o mladim pjesnicima, rođenima između 1930. i 1950. godine koji su“, kako je zamijetio Kuzmanović, „bili dovoljno udaljeni od međuratne tradicije (a još više zaokupljeni vlastitim vizijama) da bi podlegli ljepoti, ali i shemama koje su nam namrli začetnici novije kajkavske lirike [...]“ (prema Kolar 2015: 111).

Premda je jednim dijelom uobičajeno emotivno zavičajan i pejzažan, odvojio se nizom elemenata od dominantnih tradicijom zadanih tijekova i stvorio poeziju koja, u kontekstu vremena i poetičkoga trenutka, nosi prepoznatljiv individualni ton. Može se, slijedimo li Kuzmanovićevo i Kolarovo viđenje kajkaviane, reći da se približava „onima koji su donijeli nove impulse u suvremeno kajkavsko pjesništvo“ (Kolar 2015: 127), tj. generaciji koju je Kuzmanović svojom antologijom (*Kaj*, 3-5, 1975.) verificirao kao „prvu fazu (post)modernizacije kajkavskog pjesništva“ (prema Kolar 2015: 131). Kod Šenjuga nema radikalnih izražajnih strategija (kakve će preferirati Kalinski, Perićić, Šinjori, Kutnjak, Jelušić, Pažur, Fišer... tj. oblikovatelji kajkavskog postmodernizma), ali je transformiranje na njihovu tragu svakako zamjetno. Šenjuga je oslobodio svoj izričaj nostalgije i sentimenta, a progovorio je jezikom čistim od klasičnih poetizama – metafora, poredbi, epiteta... – pustio je riječ da postoji u svom osnovnom obliku i svrsi: da prenosi informaciju, da bude obavještajna, ali je trajno vidljivo i modernističko poimanje pjesme, ponajviše na razini forme. Šenjuga je sklon vezanome stihu i njegovoj klasičnoj ornamentici – izosilabizmu, osobito rimi, tek povremeno ulazeći u izražajne i semantičke mogućnosti (sasvim) slobodnoga stiha. Spomenutu bi izosilabiju zapravo bilo ispravnije nazvati izoperiodijom: vrlo često stihovi su, naime, oblikovani tako da poštuju isti broj akcenatskih cjelina (perioda), a ne broj slogova, čime postiže određenu mekoću i prirodaniji/kolokvijalniji ritam postajući bližim slobodnome. Sklonost klasičnoj normativnosti Šenjuga pokazuje potrebom da takav, oslobođeni stih „učvrsti“ (manje-više pravilnom) rimom: *Dok sunce stihuga / Svoje već mlake zrake / Vu nebeske kmice povlači / Na samom rubu trnaca / Trudna se svrž / Za zajdnju zraku sunca kvači* (Večer vu trnacu). U takvom konceptu poimanja versifikacije Šenjuga dobro funkcionira, tako da su mu stihovi skladni, formalni imperativi nisu ih petrificirali. Može se reći da Šenjuga, premda vrlo praktičnih i „prozaičnih“ životnih bavljenja (električar i VKV TT monter), očigledno ima prirodni talent i osjećaj za dobru formu, a sigurno je u postizanju formalnog sklada pomoglo ozbiljno, kontinuirano i obilno bavljenje pisanjem poezije.

Na tematskoj razini, bitan je zavičajno-pejzažni prostor koji intenzivno doživljava (*Muoj je duom tu*), no ne tone u sentimentu i idealizaciji doma: on gleda u sasvim konkretan svijet u kojem je sve „naoko posve obično i jednostavno, život je sastavljen od nečujnih i nevidljivih mijena“ (Dorotić Sesar 2008, 113).

Socijalni pristup artikulira kao eksplicitnu kritiku (pjesma *Odlaze*, npr.), koja je posebno snažna kad spaja emotivne i kritičke momente, kao u pjesmi *Tuljke je*

toga ljepuga, koja započinje emotivnim zagrijavanjem (*Tuljike je toga ljepuga / Po duž i po prek / Moje zagorske domaje /.../ Od sikud odzvanja dragi nam KAJ*), koje u drugom dijelu „hladi“ kontrastnim opaskama (*A krivec je negde drugde / I konce vliječe ze strani / Pripuvieda da bude dobre, / A sake je ljete gorše neg lani / KAJ nam KAJKA / ZVUONI ZVONIJU / Jemput bu senek bolje / Tak bar veljiju*).

U vezi sa Šenjugovom jezičnom dvojnošću (dijalekt i standard), važno je napomenuti poetičku jedinstvenost pjesama. To je osobito zamjetljivo u posljednjoj zbirci (*Od kraja do beskraj*, 2024.) u kojoj je od šezdesetak ponuđenih pjesama dvadesetak na standardu. U paralelnom čitanju pjesama *Kroz pukotinu* (standard) te kajkavske – gotovo da se kaže inačice *I sam sebe bum špotal*, izrazita je njihova protestna i (auto)krička postavljenost, s usmjerenošću na deklarativnu poantu (*E moja Kroacija / Loše verzije / Demokracijo vs. Zabadaf nam lepi naš Kaj / Naša nacija i naša KROACIJA*).

O svojoj je sklonosti prema buntu i kritici socijalne nepravde Šenjug rekao: „Sve moje pjesme su životne. Nije da svaku pišem o sebi, ali pišem o mojim prijateljima, znancima, ljudima koji su mi supatnici na životnom putu. Kod svakog čovjeka vidim tu neku životnu bol, traumu, nepravdu... Ja sam senzibilan čovjek i to me peče...“.

Zamjećujući nepravdu i nelogičnost u svijetu (*Bankrot, Kam sme zašli*), on se, kao čovjek kojem je stalo, ironično-gnjevno buni i prosvjeduje. Uobičajenom terminologijom rečeno – radi se o angažiranoj poeziji, no držim da, zbog izrazito jasno i žestoko rečenog prijekora/ukora, tu poeziju možemo označiti danas češćim pojmom i nazvati je *aktivističkom*.

Tematski kompleks koji Šenjuga ovjerava kao autora vrijednog osobite pažnje i izdvaja iz velike skupine sentimentalnih zavičajaca-pejzažista i pasatista njegov je interes za osebujan egzistencijalistički pristup. Zanimaju ga svijet i čovjek u složenosti postojanja (*Če se vu se nagledaš, Iščem čoveka*). Nastoji na svoj način artikulirati svoje iskustvo u shvaćanju smisla postojanja i klizanja niz vrijeme, što ga dovodi do promišljanja prošlosti, i životnih ponavljanja u krugovima (*Reinkarnacija*), ali nije se dao usisati snagom tradicije i prijeći u njenu glorifikaciju nego temu tretira kao zapitanost o životu i njegovoj nepredvidljivosti.

Spomenut interes za slikanje i dugovremeno bavljenje likovnim izrazom u pjesmi *Umetnost vu vidu* rečeni su eksplicitno, denotativno kao pohvala mogućnosti (s)likovnog oblikovanja, pred kojim *stojiš osupnut kak kamen / Ove je Buožjih ruk delo / Same je reči AMEN*“, no osjetljivost za likovnost ostavila je traga u njegovoj poeziji oplemenjujući je sugestivnom kolorativnošću i konfiguracijom predstavljenoga svijeta. Prepoznamo ga kao sjećaj za nijansu u prikazu krajolika, kao

i potragu za adekvatnim jezičnim izrazom (*Šuma se prestrla po briegu kak miegla / Reširila svržje kak trudne ruke / Svuod joj je zaprl duotok svetla / Jedva da diše kak babica stara v muke // Šumu bu pojiela črnina i čkomina / Stihega pomalu bez reda / Ostala bu tek same praznina / I vu nas i vu šuma izgleda*; Šumu bu pojiela čkomina).

Posebnost zbirke Vladimira Šenjuga jest i njihova dotjeranost kao artefakta. Za grafičku doradenost i sklad knjiga uglavnom je također zadužen Šenjuga, ali Jurica, sin.

Literatura:

Spominjane pjesme: *Sprepleteni puti* (Bankrot, Reinkarnacija, Iščem čoveka, Muoj je duom tu); *Od kraja do beskraja* (Napisal ti bum pisme mati, Kroz pukotinu, Tuljike je toga ljiepega, Kam sme zašli, Odlazak, Umetnost vu vidu, Šumu bu pojiela čkomina, Če se vu se nagledaš, I sam sebe bum špotal, Večer v trnacu)

Mario Kolar, IZMEĐU TRADICIJE I SUBVERZIJE, Časopis Kaj i kajkavska postmoderna, Zagreb, 2015.

Mladen Kuzmanović, *Antologiju novije kajkavske lirike* (1975.)

Joža Skok, *Rieči sa zviranjka* (1999.)

Dubravka Dorotić Sesar, „Pogovor *Sprepleteni puti*“, 2008.

Dubravka Dorotić Sesar, „Pogovor *Od kraja do beskraja*“, 2024.

Vladimir Šenjug

IZBOR IZ POEZIJE

Život je čakanje

Navek neke čakame
Neke zgubljene ili i zmišljene
Čakame...
Morti nekakve pisme
Snopčec penez
Ili pak kelnera
V neke dosadne bertije.

I smrt čakame, kaj ne?
Prokšene je te čakanje
Kre ne dopite kupice
Uz nedorečenu misel
Ili uz zgubljenju ljubav...

Život je ipak same čakanje.

(Antologija novije kajkavske lirike, 1975.)

Gde sem ja doma

Tu sem ja doma
Tu gde je posla pune
A cajta tak male
Gde furt same živinu puščaš
i zapiraš
A med tiem
po njiva blago tiraš
Tu sem ja doma
Gde žulj na žulju raste
Gde nema ni pločnika
ni asfalta

Tu gde su ploti tak rietki
a brige guste i velike
Tu sem ja doma
Tu gde glas se vu stiene nigdar
ne zabuhava
I gde na daleke se čuje
ak zaroždi krava...

Tu sem ja doma
Tu gde žufke je življenje
Gde ljudi su kak med
A zemla kak cukar
I kad bi "tu" vse kače ovoga svieta
Svoj otrov slejale
Ne moreju vništiti se one
Kaj čini me srečnim.

(Antologija novije kajkavske lirike, 1975.)

Na špičastem hrbtu

Život je težek
Dani su dugi
Čovek živi
Največ vu tugi
Za jenu radost
Stuo put peljaš
Sam sebe
Tak male veljaš
Kam god da kreneš
Zaprejeni puti
Sigde te čaka vrag
I guti.
Grde su prti
Od biede do smrti
Znam čovek mali
Navek je stradal
I nečem vragu
Furt se nadal
Po ovom kaj vidim
Kak se kaže

Niti vodica
Ne pomaže.
Bogati napre
Ostali stoj
Same gazi
Nič se ne boj.
Grde su prti
Od biede do smrti
Na špičastem hrptu
Bume jašili osla
Ak bude ovak
Kak je od posla.
Grde su prti
Od biede do smrti.

(Rieči sa zviranjika, Antologija moderne kajkavske lirike 20. stoljeća, 1999.)

Bietva kuruze

Gledim bietva kuruze čez okne
Kak uniformierani soldati stojiju
Kapljice rose kak biserja zrnje
Na suncu ranem v bojah bleščiju

Klasi visiju k zemlje
Dugi debeli kak v stroju
Gda vetrek betievje zamajše
Senčina im mienja boju

Zdej su tak rudi žareči
A zdey su kak pepel sivi
Obiešeni kak mrtvieci
Slični k materi njivi

I tuga se zavliekla vu me
Gledeč tu sliku sunca i sene
Kak bietve kuruze na vetru
Ja vu sebe čutim mene

*(Tak je bilo, 2006.; 3. nagrada na
18. Recitalu u Sv. Ivanu Zelini, 1999.)*

Odlaze

Odlaze umorni ljudi
Tudi ih jauci plaše
Gdje tekli su med i mlijeko
Tek ostale prazne su flaše

Iz tmine se uzdigla jeza
Razara suvislost misli
Ljudi se k'o bezumni kreću
Kao da su do kože pokisli

Svaku su vjeru izgubili
Sve im je strano i daleko
Tek nada im kljuca po mozgu
I bol za proliveno mlijeko

A plakati za njim
I nije baš nešto
Ono što ode izgubljeno je
Baratali loncem nisu baš vješto

Reinkarnacija

Baš me zabavljaju
Teze jeze
Iveka Plečka
Kaj jih ovih dan lučem
Kak po svietu išče
Ljudem reinkarnerane pare

I morem vam reči
Da bi bile čistam ljiepe
Da te nie same gaf
Neg da bi te bile
Onak čistem za praf

Zbiljam si misljam ljudi
Te bi bile baš dobre
Morti i pravične
I k nečemu slične

Si bi se najemput
Reinkarnierali

Pak bi vu nekem
Drugem življenju
Znuova cirkusierali
I paradierali

Nuoki bi za sigurne i
Intervenierali
Kak i uovdek intervenieraju
Kaj ne

A mortik i nej bile
Baš tak

Morti bi vu tem novem življenju
Bili spometnieši
Za iskustve
Kaj ga bume
Ze suobu donesli

Morti se bu tam
Konačne jemput
I kotač obrnul
Pak bu sem onem
Kaj su ovdek zakinuti
One zgubljene vrnul

Cirkus je same cirkus
Kaj ne

Napisal ti bum pisme mati

Jenega dana gda bum pribral dost vremena
Napisal bum ti pisme mati ze krvlju moju
Duge kak moje detinjstve od beliec do sljemen
Za sa ona pisma nenapisana za ljubaf tvoju

Rieči budu same tekle ze srca mojuga zvirale
Krvave žmefke kak i življejnje tugaljive
I znam mama da ti budu suze na oči natirale
Kak i onda dek si z motiku prekapala njive

Se bum ti spomenul i oca braču i živinu
Šargu Cvetu Ljisu i Rubisa našega

Kaj bil je štimen kak da ga kipar je sklesal
Jer sê vu meni još je žive od odhajanja vašega

Se ti bum napisal mati z krvlju moju
Naj znaš da niesem vas nikoga pozabil
Se te moje teške rieči i ljubaf tvoju
Kak piščence male vu siečajnja bum vabil

Iščem čoveka

Iščem čoveka
Se po sikut
Sem se širom obišel
I saki kut
Hudo sem lukal
Okolo sebe
Kak norec se vračal
Na ista mesta
Da kruha sem za toga pekel
Gde bi zel vrapca tulike tiesta

Gde je tie čovek
Kam pak je nestal
Da z lampašem iščeš
Nie moči ga najti
I sam sem se zgubil
Takvi su cajti

Rad sa znanstvenoga skupa

UDK 655.1/3 : 094 : 811.163.42'282 Nedelišće/Bučić (091) (497.5)

Primljeno 2025-04-14

Prihvaćeno za tisak 2025-04-30

NESPORAZUMI I ČINJENICE O TISKARI U NEDELIŠĆU

Ivan Zvonar, Varaždin

Sažetak

Kada je putujući tiskar Rudolf Hoffhalter morao, po naređenju cara Maksimilijana II., napustiti Lendavu, sklonio se sa svojim tiskarskim priborom kod Jurja Zrinskog IV., koji mu je dao na raspolaganje jednu kuću u Nedelišću. To je iskoristio varaždinski notar Ivanuš Pergošić i tu dao tiskati svoj „Decretum“.

Hoffhalter se niti tu nije mogao duže zadržati, pa je nakon 13. kolovoza 1574. otputovao iz Nedelišća i već se iste godine našao u Herrmannstadtu (danas Sibiu) u Transilvaniji. Zadnje je mjesto njegova djelovanja, uz jedan kraći boravak u Velikom Varadinu, bio Debreczen, gdje je i umro 1586., a tiskaru je neko vrijeme vodila njegova udovica.

Od 1565. u Nedelišću boravi i Michael Buchcics, bivši župnik u Stenjevcu, za kojega se pretpostavlja da je tu dao tiskati svoje knjige „Kerstjanski nauk“ i „Novi Zakon“. Niti jedna se od tih knjiga nije sačuvala, pa se i njihovo postojanje dovodi pod sumnju.

Izvjesno je tek da je napisao raspravu „Contra realem praesentiam Corporis et Sanguinis Christi in sacramento Eucharistiae“ zbog koje je na crkvenom sinodu, održanom u Zagrebu 8. ožujka 1574., bio isključen iz Katoličke crkve.

Biskup je Juraj Drašković tražio od cara Maksimilijana II. da kazni Bučića, ali se to nije dogodilo. Bučić je ostao na dvoru Jurja Zrinskog i obavljao za njega pravne poslove. Tu je i umro nakon 1579. godine.

Ključne riječi: Rodolphus Hoffhalter, tiskara u Nedelišću; Ivanvss Pergosich, Decretum; Venantius Glavina, Michael Buchics, rasprava o nepostojanju tijela i krvi Isusove u sakramentu euharistije; Buchicheva pravna djelatnost za Jurja Zrinskog.

Ne postoji segment dopreporodnoga kajkavskog književnog stvaralaštva koji bi u znanstvenoj literaturi, bilo da se radi o povijesti općenito ili o književnoj povijesti, sadržavao toliko netočnih podataka kao kada se govori i piše o postojanju i djelatnosti tiskare u Nedelišću 1574.

Sve je počelo s **Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim** (1816. – 1889.) i njegovim opširnim tekstom *1. Tiskari jugoslavenski XV. i XVI. vjeka*. On najprije napominje da u vrijeme Jurja Zrinskog IV. (1549. – 1603.) na hrvatskom zemljopisnom prostoru nije radila niti jedna tiskara, a potom nastavlja: „To videći mladi netom 20 godina navršivši Juraj Zrinjski odvaži se podići o svom trošku baš na kraju severne Hrvatske novu tiskaru. Oko god. 1570. dozove iz obližnje Lendave tiskara Rudolfa Hofhaltera (Hoffhalter, o. p.) i namjesti ga zajedno s tiskarom u svom mjestu Nedelištu, koje stoji četvrt sata od Zrinjskoga grada Čakovca a pol sata od Varaždina.

Tu daje Zrinjski prije svega o svom trošku tiskati protestantske hrvatske knjige Mihaila Bučića, arcidjakona vaškog i župnika u Belici u Medjumurju koji među ostalim djelima napisao *Novi Zakon* i *Kerstjanski Nauk* posvetivši ove knjige kralju Maksimilijanu kao revnom podupiraču nove vjere. [...] Po svojoj prilici premještena je kasnije, kad gore spomenuti Rudolf Hofhalter u Veliki Varadin ode, Zrinjskova tiskara u susjedni Varaždin, gdje su godine 1587. kod tiskara Manela,¹ kako ćemo niže vidjeti, dvije knjige tiskane“ (str. 150.).²

Koje su to knjige tiskane u Varaždinu 1587. Kukuljević ne kaže.³

Bučićevim će knjigama tiskanim, kako sam kaže, u Nedelišću, dodati u listu *Agramer Zeitung* (br. 265, 1881.) i treću: *Contra praesentiam corporis et sanguinis*

¹ Ivan je Manlius (1532.? – 1605.) bio putujući tiskar koji je iz Njemačke došao u Ljubljanu, gdje je 1575. otvorio tiskaru. Tu je, među ostalim knjigama, 1578. tiskao i *Kroniku* Antola Vramca (1538. – 1588.). Kao protestant često se morao seliti, pa se 1582. našao u Güssingu, a 1586. i 1587. boravi u Varaždinu, gdje je 1586. tiskao dvije knjige *Postilla* Antola Vramca, a 1587. dvije latinske knjige o kojima govori Kukuljević (vidjeti *bilješku* 3). Sljedeća su mjesta njegova boravka Monyórokerek i Deutsch Schützen, a zadnje Sárvár (Deutschkreutz). Za čitavo to vrijeme skrivao se pod različitim prezimenima i imenima: Manlius, Manlin, Manel, Mandelc, Manlij; Johannes, Janez, Janž, Ivan.

Životni je i radni put Ivana Manliusa najpotpunije istražio Alojz Jembrih. Vidjeti njegovu monografiju *Život i djelo Antuna Vramca*. Nakladnik: Zrinski Čakovec 1981., str. 79.

² *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. Knjiga I. Uredio Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb, 1851. Citirani je tekst objavljen na str. 121. – 154.

³ To su, prema godini tiskanja, morala biti dva latinska djela:

Ivan Pergošić, *Praefationes et Epistolae dedicatoriae doctis[imi] & sanctae vitae viri, Desiderii Erasmi Rotterdami, in quatuor Euangelistas, Christianis hominibus lectu dignae*.

Adinvicta est pia sancti Stephani Regis Hungariae, ad filium suum Emericum ducem Sclauoniae admonitio.

Subsequitur adhortatio Stephani Bathorei ad milites, tempore Matthiae Regis, facta.

Sub finem continentur aliquot precesiones pie.

Opera et impensis Ioannis Pergošich Typis renouatæ. Varaschini Ioannes Manlius excudebat, Anno 1587. Knjiga se čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Budimpešti (Sg. R.M.K. II. 22). O toj je knjizi opširno pisao Alojz Jembrih u tekstu *Erazmo Rotterdamski u Varaždinu* (1587.) – KAIROS – *Evandeoski teološki časopis*. Godište VIII.. Br. 1, (2014.)

Blaž Škrinjaric, *De Agno paschali Explicationes mysticae, in XII caput Exodi, Authore Blasio Literato Skrynariich, Iudice Regiae ciuitatis Varasdiensis, nunc recens editae. Ioan. I. Ecce Agnus Dei, qui tollit peccata mundi. Varaschini, Anno M. D. LXXXVII*.

Christi in Sacramento Eucharistiae. Već tu valja napomenuti da Maksimilijan II. nije bio „revni podupirač nove vjere“ i da Hoffhalter nije iz Nedelišća otišao u Veliki Varadin, nego u Herrmannstadt (danas Sibiu) u Rumunjskoj.

Premda Kukuljević nije spomenuo izvor iz kojega je uzeo citirane podatke, njegovi su se navodi o tiskari u Nedelišću dugo uzimali kao činjenice i ponavljali sve do novijeg vremena. Najprije je to učinio, pod opaskom *Emliti Kukulyevich* (Navodi Kukuljević), mađarski znanstvenik **Károly Szabó** (1824. – 1890.) u katalogu knjiga tiskanih na tada mađarskom državnom prostoru, ali ne na mađarskom jeziku.⁴

Od povjesničara se na tiskaru u Nedelišću prvi osvrnuo **Rudolf Horvat** (1873. – 1947.) u svojoj *Poviesti Međimurja* objavljenj 1907. u Varaždinu, preuzevši gotovo doslovce Kukuljevićev tekst. On kaže: „Hrvatska tiskara u Tübingenu (u Virtemberškoj) prestade (s radom, o. p.) iza smrti Ivana Ungnada (1493. – 1564., o. p.). Tada nije u čitavoj Hrvatskoj bilo nijedne tiskare, jer je senjska tiskara prestala raditi god. 1508., zagrebačka 1527., a riečka 1531. Zato Juraj Zrinski naumi na svome imanju Nedelišću kod Čakovca urediti vlastitu svoju tiskaru. Poslovođom ove tiskare postade Rudolf Hofhalter iz Stare Lendave (sjeverno od Međimurja). [...] U Nedelišću bijaše dakle jedina hrvatska tiskara. U njoj su tiskane neke crkvene i svjetovne knjige. Crkvene je knjige pisao Mihalj Bučić, svećenik međimurski. Bučić bijaše nekad župnik u Stenjevcu kod Zagreba. Pošto nije mogao podnašati nasilja svog kolatora Franje Taha, poznatog zulumčara iz Susjedgrada, pođe Bučić u Međimurje, gdje mu Juraj Zrinski dade upravu župe u Belici. [...] Priповieda se da je Bučić napisao tri protestantske knjige.“ Horvat u bilješki navodi i naslove Bučićevih knjiga: „Novi Zakon“, „Katekizam ili Kerštjanski navuk“ i latinsko djelo „Contra realem praesentiam corporis Christi in Eucharistiae sacramento“. [...] „Hrvatska tiskara bijaše godine 1586. premještena iz Nedelišća u Varaždin. Odatle ju je grof Juraj Zrinski već godine 1587. preselio u Eberovo (Monyorokörök) blizu Međimurja.“⁵

Istim se izvorom koristio i **Franjo Bučar** (1866. – 1946.). „Kada je godine 1565. propala hrvatska protestantska tiskara u Urachu i katolička reakcija počela stavljati sve veće zapreke jednoj slovenskoj tiskari u Ljubljani, utemelji Zrinski, ugledavši se u mnoge tadašnje knezove, na svom imanju Nedelišću u Međimurju hrvatsku protestantsku tiskaru. Zrinski pozove tiskara Rudolfa Hofhaltera iz Stare Lendave u susjednoj Ugarskoj kod grofa Nikole Banfija, koji je imao Gyurinu sestru Uršulu za ženu, a bio je također odlučan protestant. Spominje se, da je Zrinski u

⁴ Károly Szabó, *Régi magyar könyvtár. II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyveszeti kézikönyve*. Irta Szabó Károly. Kiadja A. M. Tud. Akadémia. Budapest, 1885. Naslovi se Bučićevih djela nalaze pod brojevima 133. – 136. Izvor: *Agramer Zeitung*. 1881. Nro 265.

⁵ Citati su uzeti iz drugog izdanja Horvatove knjige *Poviest Međimurja*. Izdalo prosvjetno-poviestno društvo „Hrvatski Rodoljub“, Zagreb, 1944.

Nedelišću dao štampati nekoliko hrvatskih protestantskih knjiga i da ih je napisao Mihajlo Bučić, arčidakon u Vaški i župnik u Belici u Međumurju. Od tih knjiga nije nam se ni jedna sačuvala, pače ni njihovi potpuni natpisi [...] Hrvatska tiskara u Nedelišću bude godine 1586. premještena u Varaždin.⁶

Od književnih povjesničara o tiskari u Nedelišću prvi govori **Branko Vodnik – Drechsler** (1879. – 1926.). On navodi da je Juraj Zrinski „... osnovao tiskaru na svom imanju u Nedelišću kraj Čakovca (1572.). S ovom je tiskarom u svezi književni rad prvih kajkavskih pisaca: Mihajla Bučića te Ivana Pergošića.“

Za Bučića Vodnik kaže da mu je Zrinski dao župu u Belici u Međumurju te da je Bučić napisao dvije knjige, *Novi zavjet* i *Katekizam*. Bučićevo djelo o euharistiji ne spominje. Potom nastavlja: „Hrvatska tiskara u Nedelišću ne održa se dugo. Juraj Zrinski premjesti je godine 1586. u Varaždin, i tu je njome upravljao tiskar Ivan Manlius, koji je kroz više godina imao slovensko-njemačku protestantsku tiskaru u Ljubljani, odakle je netom bio prognan radi sve jače katoličke inkvizicije 1582.“⁷

Samo godinu dana poslije izlaska iz tiska Vodnikove *Povijesti hrvatske književnosti* (1913.), dakle 1914., tiskana je prva knjiga vrlo opsežnog *Pregleda književnosti hrvatske i srpske* **David Bogdanovića** (1869. – 1944.). I on u tekstu o počecima kajkavske književnosti spominje tiskaru u Nedelišću: „Kada je smrću Ungnadovom (1564.) prestala hrvatska štamparija u Urachu, a ljubljanska spala pod strogu kontrolu, uredi sebi Juraj Zrinski na svome imanju u Nedelišću kraj Čakovca vlastitu štampariju. Na svoj trošak dao je on na hrvatskom jeziku štampati nekoliko protestantskih knjiga, što ih je napisao arhidakon u Međumurju Mihajlo Bučić. No od knjiga Bučićevih nije nam se nijedna sačuvala. Sačuvala nam se općeno samo jedna knjiga, koja se štampala u ovoj štampariji, a to je Verböczyjev (István Werböczy, 1458. – 1541., o. p.) ‘Tripartitum’ *Trojstrančni Pizmotvor* (1574.) prikazan Jurju Zrinskom.“

Ova štamparija je kasnije premještena u Varaždin, a odavde opet u Eberovo (Monyorókerék, o. p.) u Ugarskoj⁸.

Prvi je **Franjo Fancev** 1922. ustvrdio da Juraj Zrinski nije osnovao nikakvu tiskaru, nego da je u Nedelišće došao putujući tiskar Rudolf Hoffhalter, pa dalje kaže: „Rudolf Hoffhalter bio je, kao i njegov otac Rafael, štampar – putnik koji je sa svojom pokretnom štamparijom išao tamo kamo je bio pozvan.“ [...] „U onim kratkim razmacima u kojima su se Rudolf Hoffhalter i Ivan Manlius zadržavali

⁶ Dr. Franjo Bučar, *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*. Izdala Matica hrvatska, Zagreb 1910., str. 14.

⁷ Branko Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga I. *Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća. S uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagoljskoj književnosti*. Izdanje Matice dalmatinske. Zageb, 1913. Izdala Matica hrvatska. 3. *Počeci kajkavske književnosti*, str. 204.-210.

⁸ Dr. David Bogdanović, *Pregled književnosti hrvatske i srpske*. Knjiga prva (II. izdanje), Zagreb, 1915. Tisak i naklada knjižare L. Hartmanna (St. Kugli). Str. 176.

u Nedelišću, odnosno Varaždinu, u njihovim štamparijama, koje već radi svoje pokretnosti nisu mogle biti snabdjevene napravama stalnih štamparija, i nije se moglo mnogo više štampati, no što nam je pouzdano utvrđeno sačuvanim štamparskim proizvodima kajkavske književnosti XVI. stoljeća.⁹

Tu uvaženi Fancev nije bio u pravu. Premda se radi o putujućim tiskarima, oni su bili majstori svog zanata, često su sami lijevali slova i izrađivali drvoreze za ilustraciju tekstova, a otisnute knjige i svojim brojem i kvalitetom to potvrđuju.

Rečeno je, dakle, da su za naš zemljopisni prostor bili neposredno vezani Rudolf Hoffhalter (1550. – 1586.) s tiskarom u Nedelišću i Ivan Manlius (1532. – 1605.) aktivan u Varaždinu.

Slavko Ježić (1895. – 1969.) spominje samo *Decretum* Ivana Pergošića (1521. ili 1522. – 1592.) i navodi pogrešnu godinu Hoffhalterova odlaska iz Nedelišća 1575. (točna je godina 1574., o. p.). O mišljenju da su počeci kajkavske književnosti vezani uz reformaciju on kaže: „Jedan od glavnih povoda za takvo shvaćanje bila je pretpostavka da je knez Juraj Zrinski iz sklonosti prema reformaciji osnovao u Nedelišću tiskaru, kojoj da je bila zadaća štampati djela reformatorske propagande. Međutim, *ta tiskara uopće nije postojala* (kurziv je Ježićev, o. p.), a ono što su putujući tiskari štamпали u Nedelišću i u Varaždinu, ukoliko ima veze s protestantskim pokretom, namijenjeno je njegovu pobijanju, a ne širenju.“¹⁰ Bučića i njegova djela Ježić ne spominje.

Mihovil Kombol (1883. – 1955.) kaže samo toliko da je Juraj Zrinski doveo u Nedelišće jednog tiskara-putnika „... na korist i odličenje vseh nevoljnih i zavrženih ostatkov orsaga“, kako se veli u posveti *Decretuma* Jurju Zrinskom, a kada je riječ o Bučiću, spominje samo njegovu osudu: „Mnogo spominjana osuda župnika Mihaelja Bučića zbog neke danas izgubljene kalvinističke knjige na zagrebačkom crkvenom sinodu od 1574. sazvanom od zagrebačkog biskupa, a neko vrijeme i hrvatskog bana Jurja Draškovića, koji je po povratku s tridentskog sabora počeo provoditi njegove zaključke u Hrvatskoj bila je dosta osamljena i pojedinačna pojava.“¹¹

Krešimir je Georgijević (1907. – 1975.) više pažnje posvetio upravo Mihalju Bučiću te je donio, prema tada dostupnim podacima, opis njegova boravka kao

⁹ Franjo Fancev, *Počeci kajkavske književnosti i štampanje prvih kajkavskih knjiga* – u književno-političkom listu *Jugoslavenska njiva*. God. VI. Br. 6. Hrvatski štamparski zavod Zagreb, 1922., str. 486. – 489.

Vidjeti i tekst F. Fanceva pod naslovom *Prvi izgrađivači hrvatskoga štamparstva* – u publikaciji *Grafička revija – Časopis za publikaciju i promicanje grafičkog rada*. Savez grafičkih radnika-ca Jugoslavije. God. 4. Br. 11/12. Zagreb, 1926., str. 226. – 229.

¹⁰ Slavko Ježić, *Hrvatska književnost od početka do danas, 1100 – 1941*. Zagreb, 1944. Drugo je izdanje, korišteno i ovom prilikom, tiskano u Zagrebu 1993. Citat se nalazi na str. 101.

¹¹ Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Prvo je izdanje tiskano u Zagrebu 1944., a drugo, u nakladi Matice hrvatske, 1961. II. izdanje, str. 206. i 211.

župnika u Stenjevcu, sukob s Franjom Tahyjem i dolazak u Nedelišće. Autor prvi kaže da je Bučić dobio župu u Nedelišću (a ne u Belici, o. p.), odakle je vodio sudske sporove protiv Tahyja pred kraljevskim sudom u Požunu, ali presuda tog suda nije poznata.

„Prema kasnijim zapisima (Krčelića, Horanyija) Bučić je u Nedelišću štampao svoje spise; pripisuju mu se naslovi triju knjiga: *Novi zakon*, *Katekizam* ili *Kerštjanski navuk* i *Contra realem praesentiam Corporis Christi in Eucharistiae sacramento*, ali nijedno djelo nije se sačuvalo.“

I Georgijević spominje sinod zagrebačke dijeceze od 8. ožujka 1574. na kojem je Bučić isključen iz Katoličke crkve.¹²

Marin Franičević (1911. – 1990.) također posvećuje određenu pažnju Mihalju Bučiću s napomenom da je do 1565. bio župnik u Stenjevcu, nakon čega se, zbog sukoba s Franjom Tahyjem, sklonio u Nedelišće pod zaštitu Zrinskih. „Zna se i to da je od 1567. do 1571. vodio parnicu protiv Tahija (preslušano 59. svjedoka), ali nije poznato kako je ta požunaska parnica završila.

U Nedelišću je Bučić prihvatio kalvinizam i postavši njegovim propovjednikom, navodno štampao neke spise u pokretnoj tiskari Rudolfa Hofhaltera kojega je Zrinski bio doveo iz Donje Lendave. Ali o tome se veoma malo zna.“ I on navodi Bučićeva djela i prvi iznosi tezu da je u Donjoj Lendavi ostala druga tiskara koja je radila i dalje te nastavlja: „Bučićevi su spisi nakon ekskomunikacije, ako i nisu spaljeni, bili, čini se, sistematski uništavani, tako da ne znamo pouzdano ni njegov jezik, a kamoli izraz. A ni o njemu samome više nemamo spomena, ali je vjerojatno ostao i dalje u Nedelišću...“

Franičević ne seli tiskaru iz Nedelišća u Varaždin, nego decidirano kaže da je Manliusova tiskara stigla u taj grad iz Ljubljane, što je i dokazano.¹³

Čudno je kako se pogreške o nedelišćanskoj tiskari ponavljaju i u novije vrijeme.

Tako **Dubravko Jelčić**, čak i u drugom izdanju svoje *Povijesti hrvatske književnosti*, objavljenom 2004., kaže da je Juraj Zrinski osnovao u Nedelišću tiskaru koja je kontinuirano radila četrnaest godina (str. 81. – 82.).

U najnovijoj pak *Hrvatskoj općoj enciklopediji* (Knjiga 7. iz 2005.), pod natuknicom *Nedelišće*, stoji: „Juraj IV. Zrinski osnovao je ovdje tiskaru u kojoj su se tiskala djela protestantskih pisaca, a 1574. u njoj je tiskana prva hrvatska svjetovna knjiga (kajkavska) *Decretum* Ivana Pergošića. [...] Tiskara je ubrzo potom premeštena u Varaždin, a zatim u Mađarsku“ (str. 615.).

¹² Krešimir Georgijević, *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. Matica hrvatska, Zagreb, 1969., str. 43.

¹³ Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*. Nakladnik: Školska knjiga. Zagreb, 1983., str. 612. – 613.

Lidija Bajuk u svojoj knjizi *Međimurska popevka*, tiskanoj 2020. godine, ponavlja pogrešno mišljenje da je Juraj Zrinski IV. osnovao tiskaru u Nedelišću, a u *bilješci* 26 na str 34. doslovce kaže: „U toj su tiskari tiskane prva hrvatska kajkavska knjiga *Decretum* (1574.) hrvatskog pravnika Ivana Pergošića iz Varaždina i hrvatski prijevod *Tripartitum* mađarskog pravnika Stjepana Verbeczija.“ Autorica ne zna da se radi o samo jednoj knjizi, *Decretumu*, koji je prijevod *Tripartituma*.

Tko je **Rudolf Hoffhalter**?

Rudolf (Rodolphus) **Hoffhalter** (1550. – 1586.) je putujući tiskar, sin, također tiskara, Rafaela Hoffhaltera (1525. – 1568.), podrijetlom iz poljske obitelji Skrzetusky (Skšetuski). Za tadašnje je prilike vrhunski majstor svog zanata. Postoje potvrde da je sam, poput svog oca, lijevao slova i izrađivao drvoreze za knjige koje je tiskao. Kao protestant morao se često seliti iz mjesta u mjesto. Za ovaj je prikaz značajna 1570. godina kada Rudolf Hoffhalter još radi kao tiskar u Nagyvaradu (Veliki Varadin, danas Oradea u Rumunjskoj). Kako je, međutim, baš tada Stjepan (István) Báthory (1533. – 1586.), inače uvjereni katolik, postao transilvanijski veliki vojvoda (kasniji poljski kralj 1575. – 1586.) i uveo strogu cenzuru, Hoffhalter napušta Transilvaniju (Erdelj ili Sedmogradsku, o. p.) i 1573. dolazi u Donju Lendavu, gdje je našao utočište kod protestanta, inače pripadnika najvišeg ugarskog plemstva i zeta Nikole Zrinskog Sigetskog, Miklósa Bánffyja (1547. – 1593.). Na Bánffyjevu je dvoru radio kao učitelj i propovjednik Juraj Kulčar (Györg Kultsar, (? – 1577.) kojemu je Rudolf Hoffhalter od 1573. do 1574. tiskao tri knjige na mađarskom jeziku.

Dvije su knjige posvećene Miklósu Bánffyju, a jedna sinovima Nikole Zrinskog Sigetskog: Jurju, Nikoli i Krsti.

Je li Hoffhalter 1573. neko vrijeme boravio i u Nedelišću, ostat će tajna.

Njegov je boravak, međutim, i u Lendavi trajao vrlo kratko, pa se teško može povjerovati da je u tom razdoblju tiskao i nešto drugo osim Kultsárovih knjiga koje su već i svojim opsegom i dekoracijom zahtijevale duže vrijeme.

To posebno vrijedi za *Postillu* koja sadržava evanđelja koja se moraju čitati i obznanjivati kroz čitavu godinu, a ta su evanđelja vrlo brojna i redovito popraćena opširnim komentarima u propovijedima što slijede nakon čitanja evanđelja.¹⁴

¹⁴ Naslovi su Kultsárovih (to je originalni oblik prezimena iako se češće citira kao Kulcsar) knjiga:

– *Az Halalra Valo Keszöletröl rövid tanosság... Az Alfo Linduai Kultsár György Mester által á fzent irásbol...* (*Kratika pouka o pripremi za smrt*), Also-Lindva, 1573. Posvećeno M. Bánffyju.

– *Az Ördögnek a penitencia tarto Bünössel valo vetekedéséről: es az kétségbe esés ellen az Remén-ségről valo tanusság:* (*O dijalogu između sotone i grešnika koji čini pokoru*): Irattatot: Az Also Linduai Kultsár György Mester által. 1573. (Djelo je 7. listopada 1573. posvećeno Jurju, Krištofu i Nikoli Zrskom – sinovima Nikole Zrinskog Sigetskog).

Car Maksimilijan II. šalje već 7. veljače 1574. Ladislavu Banffyju (? – 1584.) naredbu u kojoj navodi kako je čuo da je na Ladislavov posjed u Donjoj Lendavi došao protestantski tiskar „... koji tu tiska krivovjerske knjige i javno ih prodaje“ te da ga valja protjerati.¹⁵

Dopis je, očigledno, bio upućen na krivu adresu, ali je postalo jasno da Hoffhalter niti tu nije siguran. Budući da je u Lendavi upoznao Jurja Zrinskog IV. (1549. – 1603.), čija je sestra Uršula bila udata za Miklósa Banffyja, zamolio ga je da ga skloni na neko vrijeme u Međimurju.

Zrinski je udovoljio njegovoj molbi tako što mu je u Nedelišću dao na raspolaganje kuću u koju se Hoffhalter doselio oko sredine 1574. godine.

Spomenutu je okolnost iskoristio varaždinski bilježnik Ivan (Ivanvss) Pergošić (1521. ili 1522. – 1592.), koji je i prije bio u dobrim odnosima s Jurjem Zrinskim te je uz njegovu pomoć, dao tiskati svoj *Decretum*, kao prvu, uvjetno rečeno kajkavsku, tiskanu knjigu.¹⁶

Čini se da se Hoffhalter kod Zrinskog osjetio sigurnijim pa se nadao dužem boravku. Zato je *Decretum* počeo tiskati u tri inačica (više kajkavskoj, manje kajkavskoj i štokavsko-čakavskoj), ali samo do 51. *Tituluša*. Dalje je knjiga tiskana u samo jednoj, manje kajkavskoj, inačici.¹⁷

Tu ponovo nastaje dilema je li Pergošić *Tripartitum* Istvána Werbőczyja (1458 – 1541.) preveo samo do 51. *Tituluša* u tri spomenute inačice ili je već i Zrinskom stigla potjernica za Hoffhalterom, pa je on odmah po završetku tiskanja knjige, nakon Dana sv. Lovre (10. kolovoza), napustio Nedelišće.¹⁸

– *Postilla az az evangeliomocnac, mellieket esztendő által a keresztyénec gyöleközetibe szoktat olu-asni es hirdetni...* (Postilla, to su evanđelja koja se u kršćanskim zajednicama imaju kroz čitavu godinu čitati i obznanjivati). Also Lindva, 1574. Posvećeno M. Banffyju. Vidjeti u: Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár. II-dik kötet. Az 1473-től 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyveszeti kézikönyve*. Irta Szabó Károly. Kiadja A. M. Tud. Akadémia. Budapest, 1885., str. 34. – 35.

¹⁵ József Holub, *Nyomdátörténeti adalék a XVI. század derekáról*. Magyar Könyvszemle, 1928., str. 75. – 77

¹⁶ Cijeli naslov te, jedine sačuvane, knjige tiskane u Nedelišću 1574., a potekle iz pera varaždinskog notara Ivana Pergošića (1521. ili 1522. – 1592.), glasi: *DECRETVM koterogaie Verbewczy Istvan diachki popiszal a poterdilghaie Laßlou koterie za Mathiafsem Kral bil zeufse ghoßpode i Plemenitih Hotieniem koteri pod Wugarszke Corune ladanie szliffe. Od Ivanvssa Pergossicha na Szlouljenßki jezik obernien. [Slijedi latinski tekst koji je Z. Bartolić preveo na hrvatski. On doslovce glasi: Naj gledati na človeka i ne primaj dare. Ar dari zaslepljuju oči mudrem i preobraćaju reči pravednem. XVI, 19.] Stampan v Nedeljchu Leto naßfegha zuelichenia 1574.*

Danas čitateljima stoji na raspolaganju divot-izdanje tog djela (vidjeti bilješku 17).

¹⁷ O tome opširnije govori Zvonimir Bartolić (1930. – 2009.) u knjizi: Ivan Pergošić. *Decretum 1574. Hrvatski kajkavski editio princeps*. Za tisak priredio i priloge napisao Zvonimir Bartolić. Nakladnici: Matica hrvatska – Zrinski Čakovec. Čakovec, 2003. str. 452. – 465.

¹⁸ To se vidi iz Pergošićeve posвете *Decretuma* Jurju Zrinskom: „V Nedelišću v petak po Lovrečeve, gda bi se pisalo od naroda našega Zveličitela Jezusa M.D.LXXIII leto.“ Dakle 13. kolovoza.

Životni je put Rudolfova oca Rafaela (1525. – 1588.) i samog Rudolfa detaljno istražio mađarski povjesničar književnosti Gedeon Borsa (1923. – 2022.), najprije u tekstu *Rodolphus Hoffhalters Typographie in der Gegend von Mur und Drau* (1573. – 1574.) objavljenom u *Vjesniku Bibliotekara Hrvatske*, Zagreb, 1968., gdje decidirano kaže da Hoffhalterova tiskara nije imala nikakve veze s Manliusovom, a kasnije i u knjizi *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében. In Könyvtörténeti irások I.* Budapest, 1996. (str. 126. – 127.). Tu, pak, stoji (u slobodnijem prijevodu): „Prva sibijska knjigotiskarska radionica (aktivna od 1525. do 1530., o. p.) već je bila izgubljena. Za novo tiskarsko opremanje poslužila je zaliha pribora koji je Rudolf Hoffhalter naslijedio od oca i već ga koristio u Donjoj Lendavi i Nedelišću u Međimurju. Ne zna se što se dogodilo u Međimurju, pa je Rudolf Hoffhalter 1574. došao u erdeljsko središte donijevši sa sobom tiskarski pribor.“

Isto potvrđuje i Anita Andrea Széll (u prijevodu): „Za ponovo oživljavanje hermanšadske tiskare odigrao je značajnu ulogu Rudolf Hoffhalter, jer je velik dio njegova tiskarskog i dekoracijskog pribora nakon 1574. došao u Herrmannstadt.“¹⁸

Hoffhalter se niti tu nije mogao duže zadržati. Zadnje je mjesto njegova boravka i djelovanja, od 1577., uz kraći boravak u Nagyváradu (1584. – 1585.), bio Debreczen u Mađarskoj, gdje je i umro 1586., a tiskaru je neko vrijeme kasnije vodila njegova udovica.¹⁹

Bez obzira na neke mađarske izvore da je Rudolf Hoffhalter dio svog tiskarskog pribora prodao Ivanu Manliusu²⁰, ta se pretpostavka ne čini uvjerljivom. Dvojicu je tiskara, naime, stalno razdvajao veliki zemljopisni prostor. Puno bi uvjerljivija bila teza da je to prije učinio Rudolfov otac Rafael.

A gdje je u svemu tome **Mihalj Bučić** (Michael Buchics, Mihalj)?

Premda su podatci o njegovu životu relativno oskudni, ipak se i iz njih može dosta toga iščitati. Ako je, naime, 1560. bio župnik u Stenjevcu, vjerojatna je pretpostavka da je rođen između 1538. i 1540. godine.

Adam Baltazar Krčelić (1715 – 1778.) pretpostavlja da je Bučić podrijetlom iz Slavonije. U tom bi slučaju morao još kao dijete doći na kajkavski govorni prostor jer je njegova kajkavština puno „kajkavskija“ od Pergošićeve. U sukobu je oko Susjedgrada između Franje Tahyja (1526. – 1573.) i Uršule Meknitzer-Hening (1547. – 1593.) stao na Uršulinu stranu, zbog čega je Tahyjevin sin Baltazar 1565.

¹⁹ Anita Andrea Széll, *Deutsch-ungarische Sprachbeziehungen*: Kaspar Helth, Autor und Verleger. Frank & Time GMBH., Berlin, 2016., str. 28.

²⁰ Klaudija Sedar, *Rudolf Hoffhalter u Donjoj Lendavi*. Referat održan na znanstvenom skupu u Nedelišću 13. studenoga 2024. u povodu obilježavanja 450. obljetnice prve tiskane kajkavske knjige u Međimurju i sjevernoj Hrvatskoj.

provalio u župni dvor u Stenjevcu. Njegovi su vojnici ušli u crkvu, otvorili tabernakul (svetohranište) na glavnom oltaru, izvadili monstrancu i zgazili hostiju. Kako im se ništa nije dogodilo, ta je činjenica potakla Bučića da čvršće pristane uz kalvinizam. Nakon toga se sklonio na posjed Jurja Zrinskog u Nedelišću, što znači da niti Juraj Zrinski nije bio u najboljim odnosima s Tahyjem, iako je njegova tetka Jelena bila udata za Tahyja.

Spomenute scene u Stenjevcu detaljnije opisuje i Valentin Putanec spominjući parnice koje je Bučić od 1567. – 1571. iz Nedelišća vodio pred kraljevskim stolom u Požunu. U parnici se iz 1567. za Bučića kaže da je „... honorabilis Michaelis Bwchych alias de Zthenyewecz, nunc vero ecclesia de Nedlwcze plebani“. U nastavku se, pak, parnice iz 1571. ponovo spominje kao „nunc vero in oppido Nedeolcze parochi“.²¹

Ostrogonski nadbiskup i kraljevski namjesnik za Ugarsku Nikola Olah (1493. –1568.) piše 6. kolovoza 1567. zagrebačkom kaptolu o tom procesu i naziva Bučića „župnikom inače u Stenjevcu, sada pak u Nedelišću“.²²

Iz rečenog proizlazi da je u naznačenom razdoblju Bučić imao župu u Nedelišću, a nikako u Belici, i da je bio plemić, jer inače sud njegove tužbe ne bi prihvatio. Kakva je bila presuda požunskog suda, nije poznato. Najvjerojatniji je razlog u tome što je Tahy umro 1573., pa je sudski spor postao bespredmetnim.

Je li Bučić napisao i dao tiskati u Nedelišću svoje knjige *Catechismus* ili *Kerstjanski nauk* i *Novi Zakon*, ostat će tajna.

Koliko god te knjige mjestimice odisale kalvinizmom, one nikako nisu odstupale od učenja Katoličke crkve u tolikoj mjeri da bi bile sustavno uništavane. S druge, pak, strane malo je vjerojatno da su se upotrebom istrošile jer je narod gotovo u potpunosti bio nepismen, a u tom smislu nisu bolje stajali ni tadašnji svećenici. Bit će ipak da nisu ni postojale.

O Bučićevoj se književnoj djelatnosti može sa sigurnošću reći samo to da je na početku, a najkasnije potkraj veljače, 1574. objavio raspravu protiv stvarne prisutnosti tijela i krvi Kristove u sakramentu euharistije, potaknutu scenama u Stenjevcu. Djelo je potreslo zagrebački kaptol, pa je biskup Juraj Drašković (1525. – 1587.) već 8. ožujka 1574. sazvao crkveni sinod na kojem je Bučić izopćen iz Katoličke crkve, a njegov je tekst, koji se tu spominje samo kao „Libello impresso“, bio uništen.

²¹ Valentin Putanec, *Kajkavski pisac Ivan Pergošić kao Varaždinac (novi prilozi za njegovu aktivnost u gradu Varaždinu i za njegove veze s pravnikom Ivanom Kitionićem)*. *Varaždinski zbornik (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada)*. Varaždin, 1983., str. 333.

²² O tome pišu Alojz Jembrih i Josip Bratulić pod natuknicom *Bučić Mihael (Buchich, Bwchychs, Mihalf)* u *Hrvatskom biografskom leksikonu*. Svezak 2 (Bj – C). Nakladnik: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1989., str. 407. – 408.

O tome je, nažalost samo osnovne, podatke ostavio pavlin Venantius Glavina (1737. – 1789.), i to tek dvjesto godina kasnije. On je, boraveći u Remetama kao prior Pavlinskog samostana, u samostanskoj knjižnici našao detaljan zapisnik sa spomenutog zagrebačkog sinoda. Proučavajući tijek postupka protiv Bučića (Bučić se tu spominje i poimence), mogao se sresti barem s naslovom njegova djela o euharistiji, što ga je ponukalo da napiše i objavi 1771. godine polemičnu raspravu *Catholica christiana doctrina de vera et reali præsentia corporis et sanguinis Christi Domini in sancta eucharistia...* (o stvarnom prisustvu tijela i krvi Isusove u euharistiji).

Naslov bi Bučićeva djela, prema tome, bio: *Contra realem præsentiam Corporis et Sanguinis Christi in sacramento Eucharistiæ* koji će se u tom ili nešto skraćenom obliku ponavljati u kasnijim povijestima hrvatske književnosti, ali tu nema dokaza ni da je rasprava bila tiskana u Nedelišću, ni da je bila napisana na latinskom jeziku. Glavina donosi kompletan prijepis zapisnika o postupku ekskomunikacije, što će kasnije objaviti i Maksimilijan Vrhovac (1752. – 1827.) kao dodatak svojoj knjizi *Constitutiones synodales ecclesiæ zagrabiensis*, tiskanoj u Zagrebu 1805., ispustivši manje važan treći dodatak.²³

Koristeći Vrhovčev pretpisak Glavinina djela, Rudolf je Horvat detaljno opisao tijek Bučićeva izopćenja iz Katoličke crkve: „Ovo izopćenje dade biskup Drašković proglasiti po svim župnim crkvama u biskupiji zagrebačkoj. Osobito svečanim načinom bude to učinjeno u stolnoj crkvi zagrebačkoj. Ovdje stade oko biskupa dvanaest kanonika (prema Glavini jedanaest je župnika bilo iz Međimurja, o. p.) sa gorućim voštanicama.

Kad je biskup pročitao pismo, kojim se Bučić izopćuje iz katoličke crkve, baciše kanonici zapaljene sveće na zemlju, gdje ih onda nogama pogaziše.“²⁴

Tu se otvara još jedan povijesni problem. Ako je, naime, Juraj Zrinski već 1570. protjerao iz Međimurja sve katoličke svećenike, kako je na zagrebačkom sinodu 1574. moglo sudjelovati jedanaest župnika iz Međimurja.

²³ Cijeli naslov Glavinina djela glasi: *Catholica et christiana doctrina de vera et reali præsentia Corporis et sanguinis Christi Domini in sancta eucharistia*. In diocesana synodo alme Zagrabiensis ecclesiæ die VIII. martii, M.D.LXXIV. (podvukao I. Z.) publicata nunc vero occasione propositionum ex Universa theologia die mensis julii M.DCC. LXXI. In celeberrimo sacri ordinis monachorum Divi Pauli I Æremitæ provincialæ Croato-Slavonicæ studiorum monasterio Lepoglavensi, per V. P. Sylvestrum Völgyi, monachum paulinum et quarti anni theologum, publice depensarum. Operá & studió R. P. VENANTII GLAVINA, Præfati Instituti, Philosophiæ & Theologiæ Doctoris, ejusdemque profefforis & actualis prafidis, per notas additis etiam Tribus Corollariis illustrata, explicata. Zagrabiæ, typis Antonii Jandera, V.C.E.Z.T. Podvučen dio ne dopušta zabunu o kojem se sinodu radi. Iste je akte ponovo izdao Maksimilijan Vrhovac (1752. – 1827.) kao dodatak svojoj knjizi *Constitutiones synodales ecclesiæ zagrabiensis* u Zagrebu 1805., ispustivši manje važan treći dio. Objavljeno u *Vještniku Kr. hrvatsko-slavonsko-dalamtinskog zemaljskog arkiva*. Godina III., Zagreb, 1901., str. 220.

²⁴ Rudolf Horvat, *Poviest Međimurja* (II. izdanje), Zagreb 1944., str. 63. – 64. Horvat citira Vrhovčevo djelo, str. 312.

Drašković je, navodno, tražio i od cara Maksimilijana II. da kazni Bučića, ali se car oglašio na taj zahtjev. Na istoj je sinodi donesen i zaključak da valja pisati djela na hrvatskom jeziku kojima će se potiskivati protestantski pokret.

Ipak je prošlo dvanaest godina do objavljivanja dviju knjiga *Postilla*²⁵ Antola Vramca, koji je i sam nazočio Bučićевой ekskomunikaciji, a i te su knjige, usput rečeno, objavljene u Varaždinu 1586. u tiskari uvjerenog protestanta Ivana Manliusu.

Dugo se mislilo da se nakon opisanog događaja Bučiću izgubio svaki trag. Najnovija su istraživanja pokazala da to nije točno. Ostao je na dvoru Jurja Zrinskog i za njega više godina obavljao pravne poslove.

Mađarski je publicist, etnograf i književni povjesničar Đuro Franković (György Frankovics, 1945. – 2016.) iz Pečuha (Pécs) našao u Mađarskom nacionalnom zemaljskom arhivu u Budimpešti Bučićevo svojeručno pismo pravnog sadržaja od 28. rujna 1579., upućeno Batthyanijevom kasnaru i dijaku Luki u Turnišće (Podturen) u kojem nastoji razriješiti nesuglasice između Boldizsára Batthyánija (1543. – 1590.), Jurjeva svaka (supruga mu je bila Jurjeva sestra Doroteja), i Jurja Zrinskog oko vlasništva nad, inače općinskim, zemljištem (gmajnom) u Peklenici.²⁶

Budući da je cijeli spis dosad objavljen samo jedanput, ovdje se donose prijepis teksta u našoj transkripciji i preslika njegova završetka:

[Adresa] *Egregio domino Lucae Litterato rationiste castelli Thwrnÿsche etc. domino amico honorando.*

– *Egregie domine, amice honorande, salutem, et mei commendationem.*²⁷

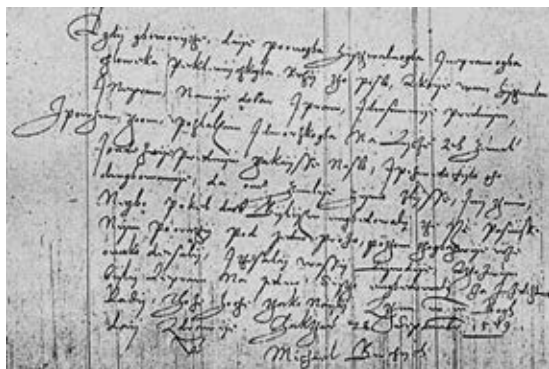
Lista koga mi pišete zbog zaviemljenja nekakoveh zemal: Razumil sam, v kom izvedate z čije bi glave to bilo izašlo, zato to isto dugovanje** z ničijer glave ni izašlo, nego iz glave vašega rihtara, i on je to pozdvegal***, hotejući moga m[a]g[istr]a g[ospo]d[i]na zemlje i kotara simo podalje verči i zavjeti, i ja sam ni natoliko veroval, nego sam poslal landrihtara, i z dvema presežnikoma, pred kojimi su već od dvadeset ljudi posvedočili, da je ono pravi kotar, i da su one zemlje bile gmajne i pašniki peklenič[k]ome zem[ljišću], i kako je goder od toliko vremena to dugovanje v mučenje stalo****, tako bi more biti i sada to tako bilo, v mučenje, i ja bih za to ništar ne znal,*

²⁵ Danas stoji na raspolaganju kulturnoj i književnoj javnosti bibliofilsko reprint izdanje obiju knjiga *Postille* u jednom svesku, tiskano u povodu četiristote obljetnice njegova prvog objavljivanja. Knjigu je uredio i opširnim popratnim komentarima popratio Alojz Jembrih. Nakladnici su: JAZU, Zavod za znanstveni rad Varaždin i Kršćanska sadašnjost Zagreb. Zagreb – Varaždin 1990.

²⁶ Đuro Franković, *Pismo propovjednika Mihaela Bučića (1579.) o zaštiti kmetova u Peklenici, u ozračju vjerskih i gospodarskih zbivanja u Međimurju* – u: *Donjomeđimurski zbornik* (nakladnik Meridijani – Izdavačka kuća, Samobor). Volumen III., broj 3, Prelog, svibanj, 2016., str. 86. – 98.

Citat je uzet sa str. 96. – 97. Peklenica nosi naziv po izvoru guste mase na bazi nafte, pekla (pakla), koji je postojao već za Zrinskih. Mještani su stoljećima tu masu koristili kao kolomaz.

²⁷ U prijevodu: „Cijenjeni gospodine, časne i prijateljske pozdrave i svoje preporuke šaljem.“

Završetak Bučićeva pisma od 28. rujna 1579.

nim takajkše našlo i posvedočilo to dugovanje, da one zemlje simo sliše, i ni tamo, nego pokedob bili su engedovali te iste pašnike nim poorati pod jedno proso, potom toga su je vse onako deržali i težili^{*****} vaši ljudje, a to su im bili leprav, na jedno žito engedovali^{*****} za susedstva radi, to se hoće tako najti. Z tem v[eki]v[ečni] Bog daj zdravje. Chaktor[ny]a 28. Septembris 1579.

Mihael Bučić²⁸

* zaviemljenja – prisvajanja (Belostenec: zaviemnik – confiscator)

** dugovanje – stvar, predmet

*** pozdvegal – spomenuo

**** v mučenje stalo – prešućivalo se, o tome se šutjelo

***** zdvigavati – podizati, spominjati

***** težili – obrađivali zemlju, otud i riječ težak u smislu zemljoradnik

***** engedovali (mađ. engedelem – dopuštenje) – dopustili

Ako su postojale Bučićeve knjige *Kerstjanski navuk* i *Novi Zakon*, bile su pisane tim jezikom.

(Dovršeno u Varaždinu 10. studenoga 2024.)

²⁸ Ovo se pismo nalazi u Mađarskom nacionalnom zemaljskom arhivu u Budimpešti (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Batthyány-missilisek, br. 07757 P 1313, No. 7757. (Bucsics [Bwchych] Mihály Lukács deák, turnisevári számtartóhoz, 1579. szept. 28. Csáktornya).

MISSVERSTÄNDNISSE UND FAKTEN ÜBER DIE DRUCKEREI IN NEDELIŠĆE IM JAHR 1574

Ivan Zvonar, Varaždin

Zusammenfassung

Als der Wanderdrucker Rodolphus Hoffhalter im Auftrag Kaiser Maximilians II. um Lendava zu verlassen, flüchtete er mit seiner Druckausrüstung zu Juraj Zrinski, der ihm ein Haus in Nedelišće schenkte.

Dies machte sich Ivanvss Pergosich, der Notar in Varazdin, zunutze und ließ dort sein Buch „Decretum“ drucken.

Hoffhalter konnte dort nicht einmal lange bleiben, so dass er nach 13. August 1574 Nedelišće verließ und sich im selben Jahr in Herrmannstadt (heute Sibiu) in Siebenbürgen wiederfand.

Sein letzter Wirkungsort, mit einem kurzen Aufenthalt in Großwardein, war Debreczen, wo er 1586 starb und die Druckerei einige Zeit von seiner Witwe geführt wurde.

Ab 1565. lebte auch Michael Buchics, der ehemalige Pfarrer von Stenjevec, in Nedelišće, und es wird angenommen, dass er dort seine Bücher „Kerstjanski nauk“ und „Novi Zakon“ drucken ließ. Keines dieser Bücher ist erhalten geblieben, daher wird auch ihre Existenz in Frage gestellt.

Sicher ist aber, dass er lediglich die Abhandlung „Contra realem praesentiam Corporis et Sanguinis Christi in sacramento Eucharistiae“ verfasste, für die er auf der Kirchensynode am 8. März 1574 in Zagreb aus der katholischen Kirche exkommuniziert wurde. Bischof Juraj Drašković bat Kaiser Maximilian II. Buchics zu bestrafen, aber das geschah nicht. Buchics blieb am Hof von Juraj Zrinski und erledigte für ihn verschiedene Rechtsangelegenheiten. Er starb dort nach 1579.

Schlüsselwörter: Rodolphus Hoffhalter, Buchdruckerei in Nedelišće; Ivanvss Pergosich, Decretum; Venantius Glavina, Michael Buchics, „Abhandlung über die Abwesenheit des Leibes und Blutes Christi in Sakrament Eucharistie“; Buchicss Rechtsangelegenheiten für J. Zrinski.

(Prijevod sažetka na njemački: Autor)

(Rad sa znanstvenoga kolokvija 13. studenoga 2024., u organizaciji Općine Nedelišće, a na poticaj prof. dr. sc. Alojza Jembriha, pod naslovom: „Obilježavanje 450. obljetnice prve tiskane knjige u Međimurju i sjevernoj Hrvatskoj“)

ALBUM NOVEL: FORCING REMEMBRANCE

By Emilija Kovač, Čakovec

Summary

This paper examines the way memory/remembrance works in some various (social and private) moments (a war and post-war period, crisis, need for self-determination) and analyses a dialectic relation between the culture of remembrance and the culture of oblivion. Inside the wider context of post-modernistic accords and due to the depression caused by the local war atmosphere, there appeared some new narrative forms which try to define the problems of the actual moment (mostly national and individual identity at the end of the 20th and the first years of the 21st century: Ž. Čorak, D. Ugrešić, J. Horvat, M. Kirin) and we propose its genre-related form to be “album novel”. The justification for distinguishing this form and engaging with it is evidenced by the emergence of new works, among which we single out recent novels (20s of the 21st century) written in the Kajkavian idiom (P. Sabolek, T. Ribić). The discursive space of this form encompasses, on the one hand, the discourse of hope based on the authority of tradition and on the other hand the discourse of scepticism, as it was adopted by the critics of postmodernism (Lyotard, Derrida).

Key words: identity, culture of remembrance; Kajkavian idiom, standard Croatian language; synchronicity

1. Introduction: The Cause and Corpus

A complex crisis which swept through Croatia in the last decades of the 20th century creating fractures in the current way of life (pre-war and war period), has awakened, as a counter-balance to a blind destruction, a need for safeguarding history in the form of memories (especially photographs as powerful witnesses). The referent framework includes a few important novels and authors (Željka Čorak – *Krhotine*, Miroslav Kirin – *Album*, Tatjana Gromača – *Crnac*, Jasna Novak – *Az* and Dubravka Ugrešić – *Baba Jaga je snijela jaje*), with the common topics of trauma survival and the creation of a personal poetics of remembrance.

The comparative analysis of the above mentioned novels offers the possibility to observe the relatedness and alternativity and proposes the outline of possible

typology. The actuality of the form is well documented by some recent publications (20s of the 21st century), such as kajkavian novel *Moč življenja* by Petrana Sabolek, and (expected) *Kornjača u staklenki šutnje* by Tomislav Ribić¹, written in Croatian standard and Kajkavian language.

2. The Culture of Remembrance and the Culture of Oblivion in the Context of (Traumatic) Postmodernism

As the topic encompasses Croatian region, it is necessary to take current social parametres dominating the end of the 20th century into account. The state of crisis (the tense atmosphere which resulted in the war) increases a general *edistic* (*post-tistic*) atmosphere typical for the contemplation of the general state of time in the world. A traumatic decomposition of the old world (both in the political sense: the abandonment of the Yugoslav concept of the state and in everyday life practice: the disintegration of families, homes, property...).

By opening numerous new possibilities for organising and existing (the transition into capitalism, the emergence of new ideas – globalisation, democratisation, mass media and mass culture boom) such transition creates memory evaluation crisis.

The society based on memories, all those institutions such as churches, schools, family and state, which guaranteed the passing of the values ceased to exist. The ideologies based on remembrance, the ideologies that cushioned the transition from past to future are obsolete ... /.../. What is more, the very way of historic perception have been so miraculously spread by media that memory, once the inheritance of the intimate experience, became replaced by the ephemeral membrane of actuality. (Nora 2007: 136)

Considering such developments in Croatian area, when we put a special stress on what we remember and what we forget, two general, active conceptions of reflection on the topics become obvious:

- a) The defence of identity as historically and culturologically shaped uniqueness (where a “conservative” part of society plays an important role) largely resulted in the activation of amateur discourse² with a number of folklore elements and dedicated memories, that is, collective values which put an emphasis on

¹ Ribić's novel deals with the history of the topics from Varaždin-Čakovec region, and it was created as a radially expanded story *Obiteljski album*, which was acclaimed on the literary competition Lapis Histriae 2021.

² “While the institutional literature actually does not know what to do with what is going on below the window, those years witnessed a different type of literature that grew spontaneously, like a creature from a swamp, something nobody wanted or expected. In the situation when each life is an interesting topic of a novel, no wonder numerous amateurs decided to put their war paths and adventures into novels.” (Pavičić 2004: 125).

the traditional concept of homeland³ and nation⁴, strengthening the hope discourse of the majority of population.

- b) Another concept is an individualized story marked by a sceptical discourse, the story that does not accept the constraint of national frameworks, insignia and symbols, aware of the relativity of values, the volatility of continuity, and the necessity of historical transformation.

Both concepts simultaneously strengthen and weaken the places important to them, that is, they become divergent when striving to understand of what is important to tell (remember), different in a powerful ideological marking of values.

Memories and their valorisation are the materials taken over by institutions when they try to organise a social dialogue. Out of this need for a dialogue and its steering the foundation of institutions such as *Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću* has been initiated.⁵

3. Album Novel as the Form of Remembrance and Testimony

3.1. Definition, Proposal

An album is a private construction of reality (*A photograph is our measure of the world*, Ugrešić 2002: 45) created by the screening through existent, mostly intimate material, which turns it into a distinctly autobiographically oriented witness. A story is created by an image, and in this case, because of the nature of material (literature), this is not necessarily a photograph in its technical sense (although it is often a part of the structure), but basically the visuality of discourse.

In order to define this form of autobiographical testimony,⁶ which is textual in its essence, but which leans on a visual discourse (either by introducing a visual material – a photograph, or by „translating“ a photograph into a text) we propose it to be called album novel (*An album is a tangible autobiography, an autobiography is a verbal album*, Ugrešić 2002: 45). It is mainly recognizable by a specific usage

³ The definition of homeland as *spiritual inheritance* (John Paul II 2005: 64).

⁴ “A nation exists through culture and for culture/.../culture exists like a form of the knowledge of the world and self awareness where the beauty was engraved from the very beginning” (ibid. 3, 84-86).

⁵ *Documenta – the Centre for Facing the Past* was founded by the Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, Centar za mirovne studije, Građanski odbor za ljudska prava, and Hrvatski helsinški odbor (The Centre for Peace, Non violence and Human Rights Osijek, Civil Committee for Human Rights, The Centre for Peace Studies, and Croatian Helsinki Committee) in 2004. The key motive of this endeavour was the experience of withholding and falsifying war crimes and other war occurrences from 1941 to 2000 which have influenced recent past, both the past of Yugoslavia and of Post-Yugoslav societies.

⁶ Although we approach memoir literature here, the relation between autobiography and memoirs is beyond the scope of our analysis.

of techniques, such as „patching“, montage, compositional editing, and retouching of mimetic material by style, which surpasses a monologue and denotational nature of photography.

3. 2. The Modes of Recording Memories

3. 2. 1. Denotative Mode (Narrating by the Semantics of an Image)

In the concept of proposed form of album novel, photographs/memories are often recorded in the “language of photography”⁷ – as an essential motif/content (visually and textually), especially very common in amateur’s practice, whose aim is simply – capturing a moment. Bearing in mind that amateurism has no pretensions toward being avant-garde but demonstratory, that it seeks to define every single moment trying to retain a fleeting life and restore a broken time continuity, retain memory as a sequence of images where the testimony represents the observation of events. Despite the achieved (artistic) accomplishments, D. Ugrešić defines such approach with a self-ironic remark: *Both album and autobiography are in their very nature amateur activities doomed to fail and, from the beginning, to be seen as a second-class.* (Ugrešić 2002: 46), but, in the wider discourse, emphasizes their deep emotional and existential necessity and justifiability.

b) Structural Mode (the Semantization of Form)

The authors of a validated and recognizable writing style, in accordance with the belief that the art is a form and a way (that is, a system) of observation, narrate using “photographers’ language”. They promote the experience of fragmentation of reality and, through their specific compositional strategies, make their work individualized and distinct. In this sense, each or the authors “retouch” – in his or her original way – the initial mimetic material, creating their own stance by those shaping strategies.

D. Ugrešić, for example, creates fragmented text and uses a number of text codes (narration, discourse, retrospective, fabular flow, associativity, etc.) making

⁷ According to A. Mijatović: the “photographers’ language” is a way of expression that acquires the procedures used in photography (its fragmentary nature, a focus on detail, the absence of the whole), and “the language of photography” relates to the system of meanings of the photography itself, that is, to the way a photograph “speaks” as a medium, the way it creates and organises the meaning. In other words, the photographic way of writing is a style similar to photography, and the language of photography is a semantic system of the photography itself (Mijatović 2003: 65) or, to put it simply: the language of photography proves that the totalisation is not possible (the emphasis on a fragment), and that the language of photography shows that the totality appears as a construction – through framing and presentation.

her writing look like a vortex in which a recipient, completely individually, by the manner he/she reads, finds a way out, that is, its meaning.

A special place inside this paradigm belongs to the album novel by M. Kirin. In the structural sense it uses the visual sample concept in the most consistent way, that is, it is the album in its purest form – composed of a number of textualized photographs: visuality is, in accordance with the nature of literature as the art of words, turned into the text in the form of series of moments frozen in time. However, the exceptional poetic quality of the text shifts the photographs from the level of documents onto the level of a visualised emotion.

4. The Ways Memories are Textualized

4. 1. Memory as an Emotion

The texts recording memory as an emotion result in the form of an album in its conventional (zero) sense – as a series of suggestive images. In this category of memories recording there is a noticeable range from the proustian (memory as the reading of something denotatively marked – Ž. Čorak, M. Kirin, D. Ugrešić) to Camus/Meursault's way where a simplified concept of the character never comprises the effect of time, but only the sequence of events (T. Gromača and her character-narrator's first person narration).

D. Ugrešić, as an author inclined to a metapoetic discourse, qualifies her memory as a story *lead by the angel of nostalgia*, which clearly emphasizes that an emotional content, despite its polemical and discursive qualities, remains a basic layer of her stories (the paragraph *An Autobiography is a Serious and Ugly Genre*; Ugrešić 2008: 47).

Experience and emotion represent a filter in the transformation of photographs into a text in the works of Ž. Čorak. She shapes her story using solemn, majestic tone: the character does not grieve because of perishing, but shows respect (*/great-grandmother/ deserves to be remembered with respect*; Čorak 1991: 26). Visual and textual exist in a mutually complementary relation: the text is an intimate and emotional interpretation of a visual sample. Photographies record the state of the moment, fix a memory, and their effect can be felt as a testimony of reality and a personal experience of this reality.

Kirin's discourse is also a search for a form of authentic expression (of almost unspeakable) emotion (suggested by a frequent use of a stylistically powerful method – ellipsis, which is, in this case, used to the point of hypertrophy) and therefore belongs to an intuition realm. The dialectics of reality decomposition (war) and the construction of the novel (the creator's act of writing) results in the tense rhythm and the creation of additional meanings. Although the title (*Album*) suggests

visuality, the author consistently sticks to textual, that is, the presence of photographs can be observed on the level of minus-procedure: photographs are missing. What is more, the experiencing-memorising subject describes some lost photographs from his memory and some that have never been taken but constitute the fabric of his imagination, that is, they are a pure mental content.

The sequence of the parts suggests a viscous, discontinuous simultaneity of experiences which results in a synergistic effect of emotions and the text, in this way, becomes a sort of psychogram. The solitude of fragments and – in tune with that – the solitude of characters, their exclusion from the context, create an impression that time, no matter how well it is equipped with the signs necessary for ‘objective’ detecting, exists as an eternal present.

Gromača’s persistence in practicing indifference (producing a series of sentences in a zero stage of syntactic pattern: subject – predicate – object) in its construction denotes (a complete reserve) a character’s attitude towards the world. As with M. Kirin – her “photographs” are not visual, but rather textual units in which the sentences, Gromača’s consistently neutral intonations, are the signs of a psychological profiles of a simplified being that survives in a purely biological form.

Gromača’s character is also indifferent to memories, that is, to the category of the past, he/she does not remember, despite using past tense while writing. An expressive quality of the grammatical category of a narrative tense is neutralised by an excessive usage and the absence of the traces of events, their transmission from one period to another (which is the essence of remembering). In this way temporality, focusing on the past, does not bear an emotional charge.

4. 2. Remembrance as Knowledge

Numerous texts record memory as remembrance-knowledge, pervade narrative with a lot of explanatory sequences. Such concept of the album novel perceives memory as the repository of a material which can be manipulated. In other words the elements of memory when arranged differently, by an individual “retouche”, instilling of personal concepts (personal ideology), can result in a changed (“forged”) interpretation of history.

D. Ugrešić demonstrates those “counterfeiting” effects of memory on the example of one of her characters – Mirek (*Muzej bezuvjetne predaje*), who is transformed into Miroslav by the alchemy of memory: a being-who-remembers replaces the original with a forgery created by the power of desire and need for a different reality

(*Gradually, my acquaintance embellished Mirek's photo and started to believe in it, the "retouche" become reality*; Ugrešić 2002: 34).

J. Horvat follows the similar track, defining biographies as *distorted images of reality* (Horvat 2009: 136). History is possible in the form of a chronological chart used for reading stories, but there are no unambiguous decoding systems, so decoding is (more or less acceptable) personal interpretation. In her subsequent effort to solve the issue D. Ugrešić sees traces/memories/tradition (despite general belief that they are objective and stable) as flexible and volatile: *the myths are for me/.../ they are disintegrated, upgraded, they mutate, adapt and mis-adapt/.../in a constant transitional-translation state*. (Ugrešić 2008: 227). The decoding skill is the matter of personal freedom and intellectual maturity.

J. Horvat sees history as a deliberately, artificially created construction. She is a contemplative builder who, by documenting certain content, also builds in her text a personal attitude (nationally-affirmative, but also inquisitive). She outgrows the commitment to reality and follows the inner imperatives of literary structure, which ignore differences between legends and (documented) history. The network of facts determined by reality (external factual material) is used as the support of arguments structure, that is, a memory material is rearranged in accordance with ethical and aesthetic attitude of the person who interprets it. The presence of a traditional author narrator who can give comments, judge, and so on, is not evident in her story.

As for Kirin, there is no trace of forgery since he does not even try to offer an original. In his world both reality and photographs have been destroyed in the war, so the influence memory has on falsification is not measurable. All that exists is an "artistic truth" – as distrustful, permanent and convincing as the text is well structured. The sense of the reality is not objective since there is no way to measure it.

5. The Models of Album Novel

5. 1. A Defining (Zero) Form: Novel as a "Transcript" of an Album (the Testimony of Identity Created by the Linear Sequencing of Motifs)

(Ž. Čorak, *Krhotine*; M. Kirin, *Album*; T. Gromača, *Crnac*)

The concept of *Krhotine* by Ž. Čorak, compatible with her professional profile (a curator and art historian), is shaped as an exhibition catalogue. Autobiographic facts (photos, documents from the family archive, and "little histories") are catalogued (set as pictures and commented) in a way which enables the reception of the

“big history”. The whole consists of a few sign levels: visual (the picture of an object) and textual (a description, comprises exact data and emotionally interpretative content, that is, of a constant overlapping/collaging of the levels: private-public, narrative – discursive, textual – visualised, non-existent (a real object) – existent (a photography). “The exhibits” are, like those ones on a well conceived exhibition, put into a predetermined frame, which is defined in the preface by the remark that *one cannot know the identity, let alone the difference* (Povodi i razlozi, Čorak 1991: 7-11), which motivates author’s emotional inscriptions. *Krhotine* are an intermedial exhibition, a spiritual imaginarium which is materialised by both words and pictures, that is, a “creation of history” by the word that is based on (still modernistic) faith in the power of word and its meaning. The records construct the history investing the authority of the author as a authenticated person who supports her intention (witnessing truth) by a multitude of documentary material (letters, manuscripts, exact dates, photographs) adding a multitude of the imaginative (emotions, convictions...) and, in this way, turning this history into a real personal story (therefore-not a reconstruction but a construction, a really small personal structure created by a subjective, private choice of material, not a history, but story).⁸

Dated in 1998, the preface presents the whole project as an affirmative voice in the national culture debate, but the year the text was published (1991 – the war period) actualizes the material rendering a new status to the book: the loss and oblivion shift from the personal into collectively, socially and existentially important category so the objects (photographs and texts) become precious testimonies of the world threatened to disappear into oblivion, that is, they are a replacement for the reality lost in a rescuing mission, which makes Čorak very close to M. Kirin’s ideas.

The discourse is shaped in a traditionally-modernistic manner, as an aesthetical and ethical respect for history. The choice of emotionally and aesthetically relevant objects is commented in an intimate, but also solemn and serious tone.⁹ A kind of a measured nostalgia arises from the understanding of the final loss of the objects important as mentality and identity values. The inability to document a personal identity by factual material (the objects are lost) is compensated by memory – a discipline sacred for all those who *have grown up deprived of their own continuity and identity* (Čorak 1991: 11). A certain minus-procedure (the absence of an immediate material reality) intensifies the memory awareness as an important aspect of life (*the struggle between memory and oblivion/maybe even more than the struggle between good and evil/is a key problem of my existence*, Čorak 1991: 104). The awareness of the fluidity, constructedness and unreliability of history (*History is constantly constructed*, Čorak 1991: 50) does not diminish the authority of the

⁸ Biti, *Strano tijelo pripovijesti*, Zagreb, 2000.

⁹ The author is “the priestess of little things” (Novak 2009.).

phenomenon that surpasses an individual (and inside of which those that consider that memory important), which is actually a society: an individual is a part of a family/nation and he/she is a holder (and a creator) of its qualities. There is a reciprocity of the relations: a community shapes an individual, the individual shapes the community. Life leaves traces worth remembering (for historians the traces are the essence of existence) and we decipher them in accordance with our competences and intentions.

Although remembrance in the author's view acquires the characteristics of sacred memories (in essence, the text is shaped as a memory of the sacred: family tradition), she is aware of the relativity of subjective "facts". Her album is a personal project focused on (a personal but relevant) evaluation of the culture she belongs to; in the situation it had been published, it acquired the meaning of the testimony of value with national features.¹⁰ The perception of remembrance (objective – photograph) as an identity proof is built upon the awareness of the importance of life "trifles", visible only from the subjective approach. The echo of the big inside the small (memory is at the same time the problem of each individual – of a "little history", and a constructivistic play with facts, makes this book unique: it is modern although it seems traditional.¹¹ Memory as a value inside this concept, by following a modernistic pattern, proves itself as reliable, constructive, revitalising, in other words – as possible, valuable and important, in the same way as all other big ideas – culture, nation and continuities.¹²

Kirin's *Album* develops the text as a series of scenes/descriptions of chosen objects as well. However, on the level of the relation towards a referent reality, this text lacks the possibility to become testimonial and documentary. Namely, the memory lost its testimonial power because it functions as a phantom: it is fictional, not factual, because the reality it speaks about (it testifies?) does not exist. The textualized photographs are free from the material base because both reality and photographs have been lost (in a technological sense, literally) so the text leans on (unreliable) memory. What is more, some photographs have been fictive (or made up?, they are a pure mental content), which implies the possibility that every visual object potentially represents a photograph, and that our memory is a huge album, a storage which cannot make a difference between the factual and fictional. Kirin

¹⁰ Ž. Čorak was a culture consultant in the Presidential office (1993. – 1998.).

¹¹ S.P. Novak thinks that "*Krhotine*" still stands as the most important prose work of Croatian postmodernism." (ibid. 9).

¹² "In the contemporary society and culture, post-industrial society and post-modern culture/.../a big story has lost its credibility, no matter what way of unifying force we attach to it – speculative one or the story of liberation." (Lyotard 2005: 53).

deals with them (both with photographs as a mental recordings and as material documents, although lost) in the same way. He does not argue with possible approaches to reality: he is consistent in his concept, although always faithful to the experience peculiarities (the story is a dialogue with himself: the text is, although in a dialogue form, a soliloqui – “I” is both a sender and a recipient). In his concept, memory is – unlike Ž. Čorak’s concept of memory – unreliable and almost impossible. The images appear in continuity, but it is, if we see photographs as documents of reality, senseless because it has no foundation beyond the story. Therefore, we can read Kirin’s text as a fiction, the testimony of an imaginative concept, not of reality.

Gromača’s album is also a series of images, but more related to a dossier: the parts are glued together in a chronological order and in a “zero level” of stylisation. They have no intention to witness identity, they are simply witnesses of existence. A series of 138 situations-scenes records the world without description and reflexion.

The cousin fulfilled his promise. The black box and a gray lid were with me in the orchard. I unfolded them there, slowly, in the same way my cousin unfolded white flesh in my panties. There was a long black ribbon with little holes at the edges, which would/.../ show people/.../standing in front of their houses, watching the person taking photos of them. (a fragment 21, pp 29).

The images are static (although there is a slight hint of events), composed of a series of details in a spatial relationship, shaped by a string of independent, substantially complete sentences and, in this sense, they look like an album.

While Ž. Čorak models the story inside an evaluational category of sacred, M. Kirin does the same from the position of an existential vacuum which he fills in with a personal content. T. Gromača records the world in a desecrated and vulgarised modus. All three concepts overlap in the fact that the parts of memory are set into a compositional relation of fairly independent fragments which do not reconstruct reality, but rather suggest it (the understanding of suggested space is a matter of interpretation). The fragments (shreds) of Ž. Čorak are represented as the arguments which affirm the reality,¹³ Kirin’s fragments are amalgams of real and fictional that add to the emptiness of reality, and Gromača uses a series of images/situations which do not prove anything, but represent a very neutral sequence of linearly and chronologically positioned observations (he shows the reality.)

¹³ “...that everything that exists is just a fragment or reflection of some other, bigger existence, and that the Truth is a central point in the poetics of this author.” (ibid. 9).

5. 2. A Transitional Form: The Problematisation of Time and Identity

(D. Ugrešić *Muzej bezuvjetne predaje*; M. Kirin, *Album*)

If testimonial power of memory is called into question – album novel gets transformed into several varieties of transitional forms. The fractures of temporal continuity break the connection between past and present (this connection is, for example, the basis of Ž. Čorak's discourse and concept), they move away from a particular moment's testimony and come closer to timelessness and, in this way, to the universality of the message.

In M. Kirin's work reality destroyed the belief in the meaning of existence (and maintenance) of the flows: the expressed subject is halted inside the space without time – one that goes forward, exists in a moment and which is the only thing capable of, with help of the poetic quality of the text, achieving the feeling of the eternity/timelessness (characteristic of poetry), but without emancipation from the atmosphere of a particular moment. Therefore, Kirin's text does not prove itself as a talk about reality, but as a talk about soul. Its system is not testimonial, but inquisitive and, for that reason, distinctly subjective: it relies upon a personal experience – it explains history to itself, that is, revises the content before it is definitely lost as a memory.

Although Kirin's text is a poentilistic construction focused on each point/photograph separately, there is a clear dynamic of phenomenon/object transformation through time: the effect of oblivion, that is, the deformity it provokes, is shown through a reflexive part of the discourse (authors comments:

Remembrance does not hold anything, and an eye even less than this/.../ If, on the other hand, it might seem that memory still offers something, this is definitely the phantom of truth; Kirin 2001: 156).

The past is the combination of everything demonstrable by the facts and the things that can be perceived individually, the amalgam of documents and imagination (the description of taken and untaken photographs), which do not have any relevant and definite difference between themselves.

Remembrance, as shown in the Kirin's text, represent a fluid storage of psychological material which is, in a Proustian way, activated by a motivating impulse, but without a material trigger: in this way M. Kirin problematise mental activities cliches:

... the intimacy with those close to us becomes stronger when we spread photographs in front of us; then memory becomes alive /.../ But, what happens to the loss, is the memory loss strenghtened when a photograph is lost... (Kirin 2002: 22).

By the relativisation of material traces (photographs, data, documents), the remembrance, freed from the trace conditioning (let us call it a “pure memory”) exists as a psychological, ethical and aesthetic basis of an individual.

M. Kirin achieves the simultaneity/transtemporality through the choice of the present tense as a dominant tense form used for narration/description. Registering both existent (saved and lost) and non-existent (imagined) photographs in the album, and showing his scepticism towards the possibility of remembrance and witnessing (...*you cannot be sure, nothing is absolute any more*; Kirin 2001: 93). Kirin annuls the differences in the types of material and, by doing that, opens a free space for imagination, for transformational mental processes through which the subject achieves the balance of his system of privacy. Although each detail (temporarily) gets a central position in the memory process, the psychological space has both centre and the edges for M. Kirin. Kirin creates a special non-place, undefined by logic, but necessary in the practice of emotional existence for each unwanted individual/event (*You will continue to exist in a displaced place, not in the memory*; Kirin 2001: 182).

With its concept of solitude and by placing itself into the space with relativised values and menacing emptiness (*Actually, the God was the first to die, than the author and, after that, it was the turn for photograph to vanish.*; Kirin 2001: 168), Kirin's subject becomes closely related to D. Ugrešić's character although its immersion into emotion is more explicit. M. Kirin's text and his characters are vulnerably poetic, while D. Ugrešić develops defensive strategies – through an ironic mode. Her ironic, two-component text (particularity/reality and abstract/myth) retain an individual identity, but necessarily reflect – that is, explain – each other, simulating, or better, suggesting a logical reasoning. Distancing from the determination of temporal parametres, that is, reaching a supra-temporal component, is achieved by ironic, fairytale digressions: for example, by the image of an angel (it is shaped in accordance with the time of the story – it bears ideological and generational symbols of the end of the 20th century – the star, skate-board – but remains abstract, in the function of a symbol, not of the plot), by a magic feather (which, surprisingly, is not used for writing, but for erasing) and by a fairytale formulae (*however, I was there too, and had some wine*; Ugrešić 2002: 248), which are, of course, ironic.

The story, even the story about history, turns from a document into fiction. The events and the activity of remembrance, in their collapse in the chaotic world of the war reality, are constructed in a subjective and simultaneous way. The disintegration of meaningful relationships (the state of crisis) lends the remembrance the function of problematisation (not testimony) of the identity (an individual is

positioned as a seeker for a personal support and for his group which is supposed to represent authority), that is clearly visible in the idea of ultimate relativisation of the possibility to transfer reliable information through the time in essence or, at least, without their considerable deformation. The sign is not a stable fact: the remembrance is not a document, it is a personal construction of questionable credibility (*It may be this way, and it may be that way*; Ugrešić 2002: 276).

In her discourse from 1990s D. Ugrešić becomes sceptical about the credibility of memorative techniques: the remembrance does not define, but deform and is possible only as a fiction because of emotional share activation (co/remembrance, the building up with the character/narrator's comments) in the reception of its content. A memory/photograph stop the time flow and thus deform life and the perception of individuals because the individuals/ identities are a process, not a state.

5. 3. A Synchronistic Re-affirmation of Remembrance: The Synthesis of History and Myth/Legend

(J. Horvat, Az; D. Ugrešić, *Baba Jaga je snijela jaje*)

In this concept the factual and imaginative time (the feature of a narrative discourse) and timelessness (mythical discourse) are positioned (cooperatively) into synchrony.

In the novel Az by J. Horvat the legend, as a form of historical testimony – because of the absence of a “more reliable” witness – is complemented with a rich factographical material which functions in a documentary way, and which is, at the same time utterly subjective. A historian voice, when it is included in the story (for example, the role of Ivan Đakon), testifies about a private mode (or shows scepticism towards objectivity), so that the discourse does not include an objective standpoint and the narration becomes a personal story: oral tradition (which J. Horvat, whatever its form is, accepts in a distinctly affirmative way¹⁴) is transformed in accordance with an interpreter's abilities (but without any scepticism). The history unfolds as a record of God's principles (the whole structure implies/ suggests that the world is created from a higher principle). The world is a logical and geometrical system (and the novel is structurally “geometrical”¹⁵). Although

¹⁴ The novel is shaped as a “unorthodox conception of an intermedial experimental novel /.../ Through phylogeny as a medium the novel Az became not only the voice of heritage-identity story of the Croatian (and Slavic) medieval language-writing culture, but also away to activate a trigger for creating new structures in scientific and pseudoscientific, literary and pseudoliterary reality.” (Lukić 2002: 235-247).

¹⁵ The compositional sequence and inserted schemes of graphemes, distinctly geometric, are a special, interesting theme.

the Genesis is remembered as a human structure (as a story we created), the original (authentic, God's act) record is not "lost in translation": the act of creation which is, more or less, successfully deciphered, so the stories about it are (to varying degrees) credible. However, the biographies are necessarily distorted images of reality because the translations are of the interpreter scale (*Each biography is untrue, we are free as long as we live*, Horvat 2009: 136).

J. Horvat's narrative concept is structured as a game which constructs an immanent truth, unlike the first two models which need an external support and argue with reality. *Az* – with its truth – establishes a correlation with the assumptions (and knowledge) of different areas which articulate the same topic (*Panonske legende* and historical records are equal sources.) However, *Az* does not debate with them, but feeds on them – they are a welcome material it will lean on (or won't). The story does not strive after a complete truth status, but in an individual and immanent way interprets the world, creates a "human truth", hoping to reach a reciprocity with the divine (*The Three of Us* /the bishop Gauderik, Anastazije the Librarian, Dean Ivan, note E. K./ *write a history, as you know. We lose a grip on how the history we create should sound...*; Horvat 2009: 151) using a variety of available material and creating certain lexicon novel.¹⁶

D. Ugrešić's opus, if observed in continuity from 1990s to the beginning of the 21st century (the novel *Baba Jaga je snijela jaje*), shows the development course of examining what role the memory plays in the story about ourselves and about our reality. The state of chaos, confirmed in the 1990s, from the babajagologic perspective of the 0s, start to transform itself into more stable systems. At some moments D. Ugrešić applies the solutions related to those of J. Horvat: amalgamates myth and reality, that is, interprets particular life situations based on the general concept of myth and creates the integrational principle of the structure (the archetype as a matrix which serves to turn a particular story into variation on a theme) thus ensuring the stability of a dissipated concept and the individuals involved (Baba Jaga – the archetype of an old woman, the embodiment of tradition and experience). Different types of the discourse (mythical, mimetic and narrative¹⁷) are integrated quite loosely so that they exist as separate stories/types of discourse, and its

¹⁶ See: Milorad Pavić, 1984: *Hazarski rečnik: Roman-leksikon u 100.000 reči*!, Beograd: Prosveta/ *Dictionary of the Khazars: Lexicon-Novel in 100.000 words*, Knopf Doubleday Publishing Group (Penguin Random House), NY.

¹⁷ "The novel *Baba Jaga je snijela jaje* represents both a genre turn in Dubravka Ugrešić's opus and its poetic constant. The poetics of postmodernist reappraisal of some 'lower', popular literary forms (detective novels, romantic novels) in this novel spreads in the spaces of folk imagination." (Ryznar 2010: 314).

typical “two-component” quality (irony), so characteristic for Ugrešić, is achieved by a mutual collision: although the parts are self-sufficient and independent, the whole structure is inevitably revelation of one in the other, which is explicitly suggested by the author’s explanations in the *Napomene* (Ugrešić 2008: 243).

In this way, the history reminder gets sense again (even “higher” one, because myths/legends bring in timelessness, universality into a specific event) instead of being spent on the particularity of specific unique situations.

The associations of myth/legendary connotations enable the definition of the identity by combining the factual, something verifiable by experience (historically) – but, at the same time, disputable (that is, unreliable) on the one hand, and oral material in which the remembrance is recorded as sacred (mythical), on the other hand. The particular (a specific situation, person, event) is analysed through the mythical pattern of eternity/transtemporality (universally) is only a situational variation on the general theme.

From that standpoint, a final liberalisation and equalisation of values (important for the previous concept) can be seen as post-modernist testing of forms possibilities, and an actual idea as a declaration of a need to stabilize the values, and to integrate remembrance as a (relatively) reliable insight into particular issues.

6. Actualisation: A Recent Production, Kajkavian Expression

Moč življenja, the novel by P. Sabolek, enters the space of album novel in multiple ways: the most obvious one being the method of photographs insertion. However, the textual discourse has also gone through structural changes because of its focus on the image/scene taken from the reality. In essence, the novel can be defined by terminology applicable to an autobiography – as a confessional genre whose focus (certain level) of identity is the author – the character – the expressed subject. In this case the material is distinctly transformed into narrative code, into a story (the plot, characters, motivations, temporal and causal continuity of events), or better to say – into a series of stories connected by a frame (people, space), so that it gets transformed into a form of novel. The character-narrator is more like a witness of some selected events/images than the actor. Photographic material incorporated into the text is illustrative, denotative, on the level of the basic information almost redundant, but since it is about the old world, nonexistent (and local) reality, it is useful (for the insiders as an emotional stimulation, and for those uninformed as a source of information). The photographs unburden the text from the need of the setting description (the most common motif is the exterior – the country urbanism). The material is mostly of an ethnographic kind.

I was always welcome at the church on Saturday evenings to assist in its preparation—more precisely, in cleaning it. The women washed the vases, filled them with clean water, and arranged fresh lilies and other flowers in them. They also tended the flowering shrubs in the churchyard, beneath which we children, under their supervision, removed thorns and collected litter. (accompanied by a photograph of the church organ; Sabolek 2024: 30)

Through the narrative segments, the complete stories, the characters witness local/endemic forms of co-existence (sisterhood, courtship, the customs around St Nicholas day, religious feast), not in the form of an essay but as a particular situation. The narrative voice, the maker of the material and the determiner of the frame (the introductory remarks on the time and circumstances), has positioned itself beyond the “image”: the person in the image is of the earlier age – one who lives, remembers, but very often unable to understand things that have happened. That is why such positioning sometimes results in a comic misunderstandings. The characters are retouched into “sepia-like” visually-acoustic experiences: they are defined by the language as the branches of a mentality spacially-temporal basis. The characters themselves are the interpreters of the situations (the plot, misunderstandings) – not as separate entities, but in a mutual complement (in a kind or oral authority of the group), who are given some other (testimonial) replicas, with the condition that the final result is not explicit as a moral, but is created by the synergistic effects of characters’ replicas. The authority of the group is also confirmed by a kind of photograph: namely, there is no individual portrait, but they are all the representations of a group gathered around an event (sisterhood, harvest, funeral, flood, ploughing).

In the novel *Kornjača u staklenki šutnje* by T. Ribić the photographs, since he is primarily dealing with people (the events are rather personal and from a very painful state expressed moments of biographical interlocking), the context of the story/event which, documented graphically and extremely unambiguously, enables the expressed subjects to free themselves from citing and structuring of the fact and to shift from the discourse of describing themselves and the world as Personae (in a psychoanalytical sense) onto the discovery of the shadow in its complexity (the Second, Third). Ribić obviously wants the reader to experience the story with his/her body (as well) and, therefore, creates the testimonial person as an element which gathers this “dispersed” material of the inner experience. The photographs of people (mostly their portraits) and other objects (the photographs of documents) are a strong witness of reality: their authenticity is suggested by the acceptance without any “corrections” (the weathered photographs, the lines as a sign they were folded – the moments that are technically solvable, but which the author obviously wants to be shown; in the textual part, the documentary character lies

in the temporal specification of events, which are verifiable and therefore accepted as truth in their reception, and are also confirmed by photographs). The textual parts are fictional – the author is present in them on the stylistic level and inscribed in a very personal way: by merging of an extreme documentation/determination by the reality and with the same power of imagination, which is in the function of revealing different variety of subjects.

The example of documentarism:

In the year 1938, I was enroled into the first form of Državna I. Mješovita pučka škola (The First Mixed Primary State School) which was called Škola Kraljice Marije (The School of the Queen Maria). There I went to the children's daycare from 1937, and after that, into the first and second form of primary school. On the twenty-fifth of February 1939, my brother Mladen, who we called Pubica, came into this world.

In the spring of 1940 my mother concluded we'd had enough of tenancy. We set off to inspect houses in Varaždin. My mum liked the house in Optujska street... (Ribić 2006, expected)

An example of a phantasmagoric internal monologue:

A demon is nesting inside me. I feel it's wantoning and sucking life from me, opening the desert of solitude, prodding me with his skeleton, drawing tatoos on my hand with a rusty tin of a sardine can. The sinkholes of my body are shivering. My insides are a green wave of gloom. My thoughts are swirling, the words are choking. I don't feel closeness, warmth. The loneliness is a black tooth of time. Imprisoned, I am going crazy, here in the world of thieves, thugs, the sea of iciness has overflowed me. (Ribić 2006, expected)

Ribić deeply involves us and enables us a very emotional experience of the situation he has been caught in by roaming of his restless consciousness like a subterranean river which appears in some very different types of structuring.

His individuals exist in visual (the photographs) and textual images (narration, meditation, the stream of consciousness). Since they are weird, the images are deranged too. It often happens that in some special situations, when the classical order of the world (*Persona*) weakens and the cover cracks (the fragments from the prison, hospital, from the context of pain, illness, fever, the disintegration of an individual), the deeper layers which intertwine and overlap into the grotesque of the surrealist structure become visible through the cracks and, in this way, this structural mosaic creates symbolic, sublexical messages.

Those two recent novels are also on the trail of what we mentioned in the “theoretical” part of the essay as dominant types of album novel phenomenon: *Moć življenja* is denotative, descriptive demonstrative, enters the real world, it is referent; *Kornjača u staklenki šutnje* by connoting it, speaks in structures, simulates dynamics, physical and intellectual experience, the narration is factual and reductive (not

explanatory, but suggestive), it results in the coherence of the parts which sometimes enter in the depth of personal spaces of the created individuals in a whirlwind/centripetal way.

7. Summary

The Flow from the end of the History to its Recovery

In the period of Croatia history this research focuses on (from the 1980s to the end of the first decade of the 21st century) the thematized novels have experimented with different possibilities of creating/practicing remembrance, and none of the approaches predicted their testimonial potential. However, there is also no approach which denied their testimonial abilities.

Unlike in the 1990s, when an ideologically clear message was the imperative of the day, by a considerable credit of dissidents voices (spatial and poetical) which put “the One” into perspective (in a denotative way, as a verbalised message – the early works of D. Ugrešić), in the late 1990s and at the turn of the century, first years of the 21st century, there appeared some hermetic systems which communicate by their structure – by a synchronic combination of numerous paradigms (a genre interference), which require decipherment of sub/superlexic levels of the text (J. Horvat, later D. Ugrešić).

The research shows that, in some basic form, the system can be set as a duality, with a number of individual gradients. Album novel thus appears as

- a) as an album novel in the sense of denotative testimony (T. Gromača, Ž. Čorak, P. Sabolek)
- b) as an album novel in the sense of testifying by its construction (D. Ugrešić, M. Kirin, J. Horvat, T. Ribić).

The parametres necessary for the determination of the variants have already been analysed together with thematised novels which construct very specific authoring models by documenting flexibility and varieties of possible approaches to narrative-remembering literary practice.

(Translated by Alma Keser Brozović)

References:

- Biti, Vladimir, 2000: *Strano tijelo pripovijesti*. Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb
- Čorak, Željka, 1991: *Krhotine*. Zagreb: GZH
- Gromača, Tatjana, 2004: *Crnac*. Zagreb: Durieux
- Horvat, Jasna, 2009: *Az*. Zagreb: Ljevak
- Ivan Pavao II, 2005: *Sjećanje i identitet*. Split: Verbum
- Kirin, Miroslav, 2001: *Album*. Zagreb: Vuković & Runjić
- Liotard, Jean-François, 2005: *Postmoderno stanje*. Zagreb: Ibis
- Lukić, Milica, 2020: "AZ ponovljen (pogovor drugom izdanju romana Az Jasne Horvat)". Zagreb: Naklada Ljevak, 2020.; <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-knjiga/67995>
- Ugrešić, Dubravka, 2008: *Baba Jaga je snijela jaje*. Zagreb: Vuković & Runjić
- Ugrešić, Dubravka, 2002: *Muzej bezuvjetne predaje*. Zagreb/Beograd: Konzor/Samizdat 92
- Mijatović, Aleksandar, 2003: «Diskurz fotografije u romanu Dubravke Ugrešić *Muzej bezuvjetne predaje*». *Fluminensia*, 15 (2003), no. 2, 49–68
- Nora, Pierre Charles: «Između sjećanja i povijesti». *Diskrepancija*, 2007., sv. 8-12, str. 135-165; <https://hrcak.srce.hr/file/15308>; accessed 8th January 2024
- Novak, Slobodan P., 2009: "Warps of abidance in small things". *LivingStone Magazine*, Culture and Arts, Željka Čorak - Warps of abidance in small things; accessed 11th April 2023
- Pavičić, Jurica, 2004: «Prošlo je vrijeme Sumatra i Javi». *Sarajevske sveske* br. 05, <http://sveske.ba/en/content/proslo-je-vrijeme-sumatra-i-javi>; accessed 20th October 2019
- Ryznar, Aneta, 2010: "Lutanja kroz imaginarno i diskurzivne strategije presvlačenja jednog žanra (Dubravka Ugrešić 'Baba Jaga je snijela jaje')". *Dani hvarskoga kazališta 36: Putovanje, lutanje i bijeg u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, ur. Batušić, Nikola; Bogišić, Rafo; Pavličić, Pavao; Moguš, Milan; Zagreb: Split, (HAZU); Književni krug Split. 2010.; <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-skup/550161>; accessed 16th February 2023
- Sabolek, Petrona: 2024: *Moć življenja*. Čakovec: Matica hrvatska, Ogranak u Čakovcu
- Ribić, Tomislav: 2026: *Kornjača u staklenki šutnje*. Zagreb: Disput

ROMAN ALBUM: FORSIRANJE SJEĆANJA

Emilija Kovač, Čakovec

Sažetak

Rad istražuje način funkcioniranja pamćenja/sjećanja u raznovrsnim društvenim (i osobnim) trenucima (ratno i poslijeratno razdoblje, kriza, potreba za samodefiniranjem) te razmatra dijalektički odnos između kulture sjećanja i kulture zaborava. U akordima postmodernizma kao širokog konteksta i u depresiji lokalne ratne atmosfere pojavili su se novi narativni oblici, koji nastoje definirati probleme trenutka (ponajprije – 80-ih i 90-ih god 20. st. – nacionalni, ali i individualni identitet: Ž. Čorak, D. Ugrešić, J. Horvat, M. Kirin), za koji predlažemo žanrovsku odrednicu roman album. Teorijsko promišljanje ovog oblika kao posebne teme držimo opravdanim zbog zamijećenog kontinuiteta srodne produkcije, iz koje izdvajamo recentne romane (20-e god 21. st.) pisane na kajkavskome jeziku (P. Sabolek, T. Ribić). Diskurzivni prostor naznačenog oblika obuhvaća, s jedne strane, diskurs nade utemeljen na autoritetu tradicije, a s druge diskurs skepticizma, na tragu kritičara postmodernizma (Lyotard, Derrida).

Ključne riječi: identitet; kajkavski idiom; kultura sjećanja, sinkronicitet; standardni hrvatski jezik

ROMAN ALBUM: FORSIRANJE SJEĆANJA

Emilija Kovač, Čakovec

Sažetak

Rad istražuje način funkcioniranja pamćenja/sjećanja u raznovrsnim društvenim (i osobnim) trenucima (ratno i poslijeratno razdoblje, kriza, potreba za samodefiniranjem) te razmatra dijalektički odnos između kulture sjećanja i kulture zaborava. U akordima postmodernizma kao širokog konteksta i u depresiji lokalne ratne atmosfere pojavili su se novi narativni oblici, koji nastoje definirati probleme trenutka (ponajprije – 80-ih i 90-ih god 20. st. – nacionalni, ali i individualni identitet: Ž. Čorak, D. Ugrešić, J. Horvat, M. Kirin), za koji predlažemo žanrovsku odrednicu „roman album“. Teorijsko promišljanje ovog oblika kao posebne teme držimo opravdanim zbog zamijećenog kontinuiteta srodne produkcije, iz koje izdvajamo recentne romane (20-e god 21. st.), pisane na kajkavskome jeziku (P. Sabolek, T. Ribić). Diskurzivni prostor tog oblika obuhvaća, s jedne strane, diskurs nade utemeljen na autoritetu tradicije, a s druge diskurs skepticizma, na tragu kritičara postmodernizma (Lyotard, Derrida).

Ključne riječi: identitet; kajkavski idiom; kultura sjećanja, sinkronicitet; standard

1. Uvod: povod i korpus

Kompleksna krizna situacija koja je dominirala Hrvatskom u zadnjim desetljećima 20. st. proizvedeći lom postojećeg načina življenja (predraće i rat), probudila je, kao protutežu stihijskom rušenju, potrebu za očuvanjem prošlosti u obliku sjećanja (osobito fotografije kao snažnog svjedočitelja). U referentni okvir istraživanja postavljeno je nekoliko značajnih romana i autora (Željka Čorak – *Krhotine*, Miroslav Kirin – *Album*, Tatjana Gromača – *Crnac*, Jasna Novak – *Az i Dubravka Ugrešić – Baba Jaga je snijela jaje*), kojima je zajedničko proživljavanje traume i stvaranje osobne poetike sjećanja.

Komparativna analiza spomenutih djela uočava srodnost i varijantnost te predlaže nacrt moguće tipologije. Aktualnost oblika dokumentiraju recentna izdanja iz 20-ih godina 21. st., kao što je, npr., kajkavski roman *Moć življenja* Petrane Sabolek, te (očekivani) roman *Kornjača u staklenki šutnje* Tomislava Ribića¹ u kojem

¹ Ribićev roman bavi se poviješću varaždinsko-čakovečkih tema, a nastao je kao radikalno proširenje priče *Obiteljski album*, koja je pohvaljena na natječaju Lapis Histriae 2021. g.

su jednakopravno prisutni i standard i kajkavski idiom. Praćenje produkcije pokazuje kontinuitet sustava, unutar kojeg se ostvaruju razlike u skladu s individualnim poetičkim poimanjima te zadacima umjetnosti u slijedu povijesnih promjena.

2. Kultura sjećanja i kultura zaborava u kontekstu (traumatičnog) postmodernizma

Budući da tema obuhvaća hrvatsko područje, nužno je uzeti u obzir aktualne društvene parametre kraja 20. stoljeća. Stanje krize (atmosfera napetosti koja rezultira ratom) pojačava opću *endističku* (*postističku*) atmosferu karakterističnu za promišljanje općeg stanja vremena u svijetu. Traumatična dekompozicija staroga svijeta i u političko-ideološkom smislu (prekid s jugoslavenskim konceptom države) i u svakodnevnoj životnoj praksi (raspad obitelji, domova, vlasništva...) otvaranjem novih mogućnosti organiziranja i postojanja (prijelaz u kapitalizam, pojava novih ideja – globalizacija, demokratizacija, uspon masovne kulture i medija) stvara krizu u vrednovanju sjećanja.

Svršeno je s društvima utemeljenim u sjećanju, sa svim institucijama poput crkve, škole, obitelji i države koje su jamčile prenošenje vrijednosti. Svršeno je s ideologijama utemeljenim u sjećanju, ideologijama koje su ublažavale prijelaz iz prošlosti u budućnost... /.../. Štoviše, sam se način historijske percepcije uz pomoć medija čudesno proširio, tako da je sjećanje, nekad naslijede intimnog iskustva, zamijenjeno efemernom opnom aktualnosti. (Nora 2007, 136)

U takvim tijekovima u hrvatskom su prostoru, posebno s naglaskom na temu sjećanja i zaborava, djelatne dvije načelne koncepcije promišljanja:

- a) Obrana identiteta kao povijesno i kulturološki oblikovane specifičnosti (u kojoj bitnu ulogu ima „konzervativniji“ dio društva) velikim je dijelom rezultirala aktivacijom amaterskog diskursa,² s nizom folklornih elemenata i posvećivanjem sjećanja, odnosno kolektivnih vrijednosti u kojima je važan tradicionalni koncept domovine³ i nacije⁴, što jača diskurs nade većinske populacije.
- b) Drugi je koncept individualizirana priča obilježena diskursom skepse, koja ne pristaje na zatvaranje u nacionalne okvire, znakovlje i simbole, temelji se na

² „I dok institucionalna književnost zapravo i ne zna što bi s onim što se pod prozorom događa, u tim će ratnim godinama samoniklo i divlje poput bića iz močvare niknuti jedna posve druga književnost koju nitko nije očekivao ni htio. U situaciji kad je svačiji život zanimljiv kao roman, nije čudo da se brojni amateri odlučuju romansirati svoj ratni život i avanture.“ (Pavičić 2004: 125).

³ Oslanjamo se na definiciju domovine kao *duhovnog naslijeda* (Ivan Pavao II 2005: 64).

⁴ „Nacija postoji kroz kulturu i za kulturu /.../ kultura postoji kao oblik spoznaje svijeta i samospoznaje u kojem ljepota je bila urezana od početka,“ (I. P. II. 2005: 84 – 86).

ideji o relativnosti vrijednosti, nepostojanosti kontinuiteta i nužnosti povijesnih transformacija.

I jedan i drugi koncept jačaju i oslabljuju mjesta njima važna, tj. razlikuju se u poimanju što je vrijedno prenošenja (sjećanja), a što zaborava, tj. razlikuju se u ideološkoj označenosti vrednovanja.

Sjećanje i njegovu valorizaciju, zbog očigledne važnosti u oblikovanju društva i njegove idejnosti, preuzimaju institucije organizirajući društveni dijalog. Iz potrebe za dijalogom i njegovim upravljanjem u Hrvatskoj je inicirana, npr. *Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću*.⁵

3. Roman album kao oblik sjećanja i svjedočenja

3. 1. Definicija, prijedlog

Album je privatna konstrukcija zbilje (*Fotografija je naša mjera svijeta*, Ugrešić 2002: 45) nastala probirom postojeće (uglavnom) privatne građe, što ga čini izrazito osobnim autobiografskim svjedočiteljem. Priča se stvara slikom, a u ovom slučaju, zbog prirode materijala (književnost), izraz nije nužno fotografija u tehničkom smislu riječi (premda je nerijetko sastavni dio strukture), već vizualnost diskursa načelno.

Za takav oblik autobiografskog svjedočenja,⁶ koji je u osnovi tekstualan, ali se velikim dijelom oslanja na vizualnost (bilo uvođenjem vizualnog materijala – fotografije, bilo „prevođenjem“ fotografije u tekst) predlažemo naziv *roman album* (*Album je materijalna autobiografija, autobiografija je verbalni album*, Ugrešić 2002: 45). Uglavnom je prepoznatljiv i po specifičnoj primjeni tehnika, kao što su „krparenje“ (*patchwork*), montaža, kompozicijsko uređivanje i retuširanje mimetičkog materijala stilom, čime nadilazi monološku i denotacijsku prirodu fotografija.

⁵ *Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću* 2004. godine osnovao je Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, Centar za mirovne studije, Građanski odbor za ljudska prava te Hrvatski helsinški odbor. Ključni je razlog ovoga nastojanja iskustvo prešućivanja i falsificiranja ratnih zločina i ostalih ratnih zbivanja od 1941. do 2000., koje je utjecalo na noviju prošlost, kako Jugoslavije tako i post-jugoslavenskih društava.

⁶ Premda dolazimo u blizinu memoaristike, odnos autobiografija – memoari ostavljamo izvan okvira analize.

3. 2. Modusi bilježenja sjećanja

3. 2. 1. Denotativni modus (govorenje semantikom slike)

U konceptu predloženog oblika romana albuma, fotografije/sjećanja mogu se bilježiti „fotografskim jezikom“⁷ – kao motiv/sadržaj u doslovnosti (vizualno i tekstualno), posebno često u amaterskoj praksi, kojoj je nakana jednostavno – svjedočenje trenutka. S obzirom da amaterizam uglavnom nema pretenzija biti avangardan nego je pokazivački, nastoji zabilježiti svaki trenutak u ključu težnje zadržavanja nestajućeg života i obnove narušenog vremenskog kontinuiteta, odnosno održati sjećanje kao jednostavni slijeda slika, u kojem je svjedočenje promatranje dogođenog. Bez obzira na postignute (umjetničke) domete, D. Ugrešić ovakav pristup određuje autoironičnom opaskom *I album i autobiografija po svojoj su prirodi amaterske aktivnosti osuđene na propast i od samog početka drugorazredne*. (Ugrešić 2002: 46), ali u širem diskursu naznačuje njegovu duboku emotivnu i egzistencijalnu nužnost i opravdanosti.

b) Strukturalni modus (semantizacija forme)

Autori ovjerenog i prepoznatljivog rukopisa, u skladu s uvjerenjem da je umjetnost oblik i način (tj. sustav) promatranja, pripovijedaju „jezikom fotografije“. Kroz svoje specifične kompozicijske strategije sugeriraju iskustvo fragmentacije stvarnosti, čineći svoja djela individualiziranim i osebnim. U tom smislu, svaki od autora „retušira“ početni mimetički materijal, proizvodeći strategijama oblikovanja teksta vlastiti stav.

Na primjer, D. Ugrešić fragmentira tekst i koristi niz tekstualnih kodova (narracija, diskurs, retrospektiva, fabularni tijek, asocijativnost itd.), stvarajući dojam vrtloga iz kojeg recipijent sasvim individualno, načinom čitanja nalazi izlaz, odnosno značenje.

Posebno mjesto unutar ove paradigme zauzima roman *Album* M. Kirina, koji u strukturnom smislu najdosljednije koristi koncept vizualnog uzorka, odnosno on je album u svom najčišćem obliku – sastoji se od niza tekstualiziranih fotografija: vizualnost je, u skladu s prirodom književnosti kao umjetnosti riječi, pretvorena u

⁷ Prema A. Mijatović: „fotografski jezik“ način izraza koji preuzima fotografske postupke (fragmentarnost, fokus na detalj, odsutnost cjeline), a „jezik fotografije“ odnosi se na sustav značenja same fotografije, tj. na način kako fotografija „govori“ kao medij, kako proizvodi i organizira značenje. Tj. fotografski jezik je stil pisanja nalik fotografiji, a jezik fotografije je semantički sustav same fotografije. (Mijatović 2003: 65) ili, pojednostavljeno rečeno: fotografski jezik pokazuje da totalizacija nije moguća (naglasak na fragmentu), a jezik fotografije pokazuje kako se totalitet pojavljuje kao konstrukcija – kroz kadriranje i predočavanje.

tekst u obliku niza momenata zaustavljenih u vremenu. Međutim, izuzetna poetska kvaliteta teksta, fotografije s razine dokumenta premješta u vizualizacije emocija.

4. Načini tekstualizacije sjećanja

4. 1. Sjećanje kao emocija

Tekstovi koji bilježe sjećanje kao emociju rezultiraju oblikom albuma u konvencionalnom (nultom) smislu – kao nizom sugestivnih slika. U ovoj kategoriji bilježenja sjećanja primjetan je raspon od proustovskog (sjećanje kao čitanje denotativnog označenog – Ž. Čorak, M. Kirin, D. Ugrešić) do camusovskog/meursaultovskog, gdje pojednostavljeni koncept lika ne percipira djelovanje vremena, nego samo događaje u nizu (npr. T. Gromača i njezin lik-pripovjedač u prvom licu).

D. Ugrešić, kao autorica sklona metapoetskom diskursu, svoje sjećanje kvalificira kao priču *kakvu vodi anđeo nostalgije*, što jasno izražava da je emocionalni sadržaj, unatoč polemičkim i diskurzivnim kvalitetama, temeljni sloj njenih priča (odlomak *Autobiografija je ozbiljan i tužan žanr*; Ugrešić 2002: 47).

Iskustvo i emocija filter su u pretvorbi fotografija u tekst u djelima Ž. Čorak. Ona oblikuje priču svečanim, majestetičnim tonom: lik ne tuguje zbog nestajanja, već pokazuje poštovanje (*/prabaka/ zaslužuje da se na nju s poštovanjem pri-sjeća*; Čorak 1991: 26). Vizualno i tekstualno su u međusobnom nadopunjujućem odnosu: tekst je osobna i emocionalna interpretacija vizualnog uzorka. Fotografije bilježe stanje trenutka, čuvaju emociju, a njihov učinak je svjedočenje i stvarnosti i osobnog iskustva te stvarnosti.

I Kirinov je diskurs traganje za oblikom vjerodostojnog izražavanja (gotovo neregucije) emocije (sugerirano učestalom uporabom stilistički snažnog postupka – trotočja, u ovom slučaju uporabljenog do hipertrofije) i stoga pripada području intuicije. Dijalektika razgradnje zbilje (rat) i konstrukcije djela (stvaralački čin pisanja) rezultira ritmom napetosti i proizvođenjem dodatnih značenja. Iako naslov (*Album*) sugerira vizualnost, autor dosljedno ostaje pri tekstualnom, odnosno o prisutnosti fotografije možemo govoriti na razini minus-postupka: fotografije izostaju, štoviše, doživljajno-sjećajući subjekt opisuje po sjećanju neke izgubljene fotografije, kao i neke koje nikada nisu snimljene nego su činjenica njegove imaginacije, odnosno one su čisti mentalni sadržaj.

Slijed dijelova sugerira viskoznu, diskontinuiranu simultanost iskustava, što proizvodi sinergijski učinak emocija te se tekst tako pretvara u svojevrsni psihogram. Usamljenost fragmenata i – u skladu s tim – usamljenost likova, njihovo isključenje iz konteksta, stvaraju dojam da vrijeme, ma koliko bilo opremljeno znakovima za „objektivno“ detektiranje, postoji kao vječna sadašnjost.

Dosljednost T. Gromače u prakticiranju ravnodušnosti (nizanje rečenica u sintaktički nultom stupnju oblikovanja: subjekt – predikat – objekt) konstrukcijski označava odnos lika prema svijetu (potpuna suzdržanost). Kao kod M. Kirina – njene „fotografije“ nisu vizualne, već tekstualne jedinice u kojima su rečenice, Gromačine, dosljedno neutralne intonacije, znakovi psihološkog profila pojednostavljenog bića koje je nosilo tok života bez ikakve/ičije potpore, bića koje preživljava u čistom biološkom obliku.

Lik T. Gromače ravnodušan je i prema sjećanju, tj. kategoriji prošlosti: ne bilježi povijest, ne sjeća se, unatoč pisanju u prošlom vremenu. Ekspresivna kvaliteta gramatičke kategorije prošlosti neutralizirana je pretjeranom uporabom i neprenošenjem tragova događaja iz jednog vremena u drugo (što sjećanje jest), tako da temporalnost, okrenutost prošlosti, ne nosi emotivni naboj.

4. 2. Sjećanje kao znanje

Niz tekstova bilježi sjećanje kao sjećanje-znanje, prožima naraciju s dosta objasnjenih sekvenci. Ovakav koncept romana albuma percipira sjećanje kao spremište materijala s kojim se može manipulirati, odnosno elementi sjećanja postavljanjem u novi red, individualnim „retušem“, upisivanjem osobnog poimanja (osobne ideologije), interpretacijski mijenjaju („krivotvore“) povijest.

D. Ugrešić prikazuje „krivotvorne“ učinke sjećanja na primjeru jednog od svojih likova – Mireka (*Muzej bezuvjetne predaje*), kojeg alkemija sjećanja pretvara u Miroslava: biće-koje-pamti zamjenjuje original krivotvorinom koju je stvorila moć želje i potrebe za drukčijom stvarnošću (*S vremenom je moja znanica uljepšala Mirokovu fotografiju i sama povjerovala u nju, retuš je postao stvarnost*; Ugrešić 2002: 35)

J. Horvat je na sličnom tragu, definirajući biografije kao *iskrivljene slike stvarnosti* (Horvat 2009: 136). Povijest je moguća u obliku kronološke tablice iz koje se čitaju priče, ali ne postoji jednoznačni sustav dekodiranja, pa su dekodiranja (manje-više prihvatljive) osobne interpretacije. U svojem kasnijem razrješavanju tog pitanja D. Ugrešić poima tragove/sjećanje/tradiciju (usprkos uglavnom općem poimanju da su objektivni i stabilni) gipkim i (pro)mjenljivim: *mitovi su memori /.../ razgrađuju se, dograđuju, mutiraju, adaptiraju i ne-adaptiraju /.../ u stalnom tranziciono-prijevodnom stanju*. (Ugrešić 2008: 227). Umješnost dekodiranja pitanje je osobne slobode i izgrađenosti.

J. Horvat povijest vidi kao namjernu, individualno stvorenu konstrukciju. Ona je promišljeni graditelj koji dokumentiranjem određenog sadržaja ugrađuje u tekst i svoj osobni stav (nacionalno-afirmativni, ali i propitkujući). Oslobađa se od obvezanosti zbiljom i slijedi unutarnje imperativne književne strukture, u kojoj nema razlike između legendi i (dokumentirane) povijesti. Zbiljom dana podatkovna mreža

(izvanjski činjenični materijal) koristi se za potporu strukture argumenata, odnosno memorijski materijal preuređuje se u skladu s etičkim i estetskim stavovima osobe koja ga interpretira. Klasičnog autorskog pripovjedača, koji može komentirati, prosuditi i sl., u njenoj priči nema.

Kod M. Kirina ne možemo govoriti o krivotvorenju budući da zbilja ne nudi original. U njegovom svijetu i stvarnost i fotografije uništeni su u ratu, stoga utjecaj sjećanja na krivotvorenje nije mjerljiv. Postoji samo „umjetnička istina“ – neprovjerljiva, postojana i uvjerljiva toliko koliko je dobro strukturiran tekst. Znanje o zbilji nije objektivno jer se nema čime odmjeriti.

5. Modeli romana albuma

5. 1. Definicijski (nulti) oblik: roman kao „prijepis“ albuma (svjedočenje identiteta linearnim nizanjem motiva)

(Ž. Čorak, *Krhotine*; M. Kirin, *Album*; T. Gromača, *Crnac*)

Koncept *Krhotina* Ž. Čorak, u skladu s njezinim profesionalnim profilom (kustosica i povjesničarka umjetnosti), oblikovan je na tragu kataloga izložbe. Autobiografske činjenice (fotografije, dokumenti iz obiteljske arhive, tj. „male povijesti“) katalogizirane su (postavljene kao slike i komentirane) na način koji omogućuje recepciju „velike povijesti“. Cjelina se sastoji od nekoliko razina znakova: vizualni (slika predmeta) i tekstualizirani (opis, sadrži egzaktne podatke i emocionalni interpretativni sadržaj), tj. od stalnog preklapanja/kolažiranja razina privatno – javno, narativno – diskurzivno, tekstualizirano – vizualizirano, nepostojeće (stvarni objekt) – postojeće (fotografija). „Ekspoziti“ su, poput onih na dobro osmišljenoj izložbi, umetnuti u unaprijed promišljeni okvir, koji je definiran u predgovoru opaskom da se *na osnovi podataka ne može spoznati identitet, a kamoli razlika (Povodi i razlozi, Čorak 1991: 7–11)*, koja motivira emotivna autorska upisivanja. *Krhotine* su intermedijalna izložba, duhovni imaginarij koji se riječju i slikom materijalizira, odnosno „proizvođenje prošlosti“ riječju, kojoj je osnova (još uvijek modernističko) povjerenje u riječ i njeno značenje. Zapisi konstruiraju povijest ulažući u „igru“ stjecanja povjerenja i prava na svjedočenje, autoritet autorice kao ovjerene osobe, koja potpomaže svoju intenciju (svjedočenje istine) mnoštvom dokumentarističkog materijala (pisma, rukopisi, točni datumi/godine, fotografije...), dodajući obilježja imaginacijskog (emocije, uvjerenja...) zbog čega ta povijest biva zaista – osobna priča (dakle – ne rekonstrukcija nego konstrukcija, sasvim osobna struktura nastala subjektivnim, privatnim odabirom materijala, ne povijest nego pri-povijest).⁸

⁸ Biti, *Strano tijelo pripovijesti*, Zagreb, 2000.

Datiran u 1989. godinu, predgovor predstavlja cijeli projekt kao afirmativni glas u polemici o nacionalnoj kulturi, ali godina izdanja teksta (1991. – ratno razdoblje) aktualizira građu dajući knjizi novi status: gubljenje i zaborav prelaze iz kategorije osobnog u kolektivno, društveno i egzistencijalno važno, pa su predmeti (fotografije i tekstovi) dragocjena svjedočanstva svijeta kojem prijeti nestanak, odnosno zamjena su za izgubljenu stvarnost u misiji spašavanja, čime je Ž. Čorak bliska poimanju M. Kirina.

Diskurs je oblikovan u tradicionalno-modernističkoj maniri, kao estetsko i etičko poštovanje prošlosti. Izbor emocionalno i estetski relevantnih objekata komentira se intimnim, ali svečanim i ozbiljnim tonom.⁹ Iz svijesti o definitivnom gubitku objekata važnih kao mentalitetne i identitetske vrijednosti proizlazi odmjereni nostalgija. Nemogućnost dokumentiranja osobnog identiteta činjeničnim materijalom (predmeti su izgubljeni) nadoknađuje se sjećanjem – disciplinom koja je sveta svima *koji su odrasli lišeni svoga kontinuiteta i identiteta* (Čorak 1991: 11). Svojevrсна minus-procedura (ne-postojanje neposredne materijalne stvarnosti) pojačava svijest o sjećanju kao bitnom aspektu života (*borba između pamćenja i zaborava/ gotovo više nego između dobra i zla/ ključni je problem mog postojanja*, Čorak 1991: 104) i uvjerenju da se cjelina može iščitati na osnovi detalja. Svijest o fluidnosti, konstruiranosti i nepouzdanosti povijesti (*Povijest se neprekidno proizvodi*, Čorak 1991: 50) ne umanjuje autoritet fenomena koji nadilazi pojedinca (i unutar kojega, te u čije ime je pamćenje važno), a to je zajednica: pojedinac je upisan u obitelj/narod i nositelj je (i tvorac) njezinih kvaliteta. Postoji uzajamnost odnosa: zajednica oblikuje pojedinca, pojedinac oblikuje zajednicu. Život ostavlja tragove koje je vrijedno pamtiti (za povjesničare tragovi su srž postojanja) i mi ih dešifriramo u skladu sa svojim kompetencijama i namjerama.

Iako pamćenje u autoričinom poimanju poprima obilježja svetih sjećanja (zapravo, tekst je oblikovan kao sjećanje na sveto: obiteljsku tradiciju), ona je svjesna relativnosti i subjektivnosti „činjenica“. Njezin album osobni je projekt usredotočen na (osobnu, ali relevantnu) evaluaciju kulture kojoj pripada; u situaciji u kojoj je objavljen, dobio je značenje svjedočanstva o vrijednosti s nacionalnim obilježjima.¹⁰ Percepcija sjećanja (objektivnog – fotografija) kao dokaza identiteta nadograđena je sviješću o važnosti životnih „sitnica“, vidljivih samo iz subjektivnog pristupa. Odjek velikog u malom (sjećanje je istovremeno stvar pojedinca – „male povijesti“ i zajednice – „velike povijesti“), konstruktivistička igra s činjenicama, čini ovo djelo posebnim: moderno je unatoč tome što djeluje tradicionalno.¹¹ Sjećanje je

⁹ Autorica = svećenica malih stvari (Novak 2009).

¹⁰ Ž. Čorak bila je savjetnica za kulturu u Uredu predsjednika (1993. – 1998.).

¹¹ S.P. Novak smatra da su *Krhotine* još uvijek najvažnija prozna knjiga hrvatskog postmodernizma. (kao 9).

kao vrijednost unutar ovog koncepta, na tragu modernizma, pouzdano, konstruktivno, revitalizirajuće, dakle – moguće, vrijedno i važno, kao i druge velike ideje – kultura, nacija i kontinuiteti.¹²

Kirinov *Album* također razvija tekst kao slijed prikaza/opisa odabranih objekata, međutim – na razini odnosa prema referentnoj zbilji, tom je tekstu oduzeta mogućnost da bude svjedočenski/svjedočanski i dokumentaristički. Sjećanje je, naime, izgubilo moć svjedočenja jer funkcionira kao fantom: fikcionalno je, a ne faktično, jer stvarnost o kojoj govori (koju svjedoči?) ne postoji. Tekstualizirane fotografije oslobođene su materijalne podloge jer su izgubljeni i stvarnost i fotografije (u tehnološkom smislu, doslovno) te je tekst oslonjen na (nepouzđano) sjećanje. Štoviše, neke fotografije su zamišljene (ili izmišljene?, tj. čist su mentalni sadržaj), što implicira mogućnost da je svaki vizualni objekt potencijalna fotografija, a naše sjećanje veliki album, skladište koje ne razlikuje činjenično i fikcionalno. Kirin se obojima (i fotografijama kao mentalnim zapisima i kao materijalnim dokumentima, premda izgubljenim) bavi na jednak način. Ne polemizira s mogućim pristupima stvarnosti: dosljedan je svom konceptu, predan osobnosti iskustva (priča je dijalog sa samim sobom: tekst je, iako u obliku dijaloga, monološki – „ja“ je i pošiljatelj i primatelj). U njegovom konceptu, sjećanje je – za razliku od sjećanja kako ga poima Ž. Čorak – nepouzđano i gotovo nemoguće. Slike se pojavljuju u kontinuitetu, ali on je (kontinuitet), ako fotografije poimamo kao dokumente o zbilji, besmislen jer nema uporišta izvan priče. U tom smislu Kirinov tekst čitamo kao fikciju, svjedočenje imaginacijskog koncepta, a ne zbilje.

Gromačin je album također slijed slika, ali srodan dosjeu: dijelovi su zalijepljeni kronološki i u „nultom stupnju“ stilizacije. Ne namjeravaju svjedočiti o identitetu: jednostavno svjedoče o postojanju. Niz od 138 situacija-scena bilježi svijet bez opisivanja i refleksije.

Bratić je ispunio obećanje. Crna kutija i sivi poklopac bili su sa mnom u voćnjaku. Tamo sam ih rasklopila, polako, kao što je bratić rasklopio bijelo meso u mojim gaćicama. Unutra je bila dugačka crna traka s rupicama na rubovima, koja bi /.../ pokazivala ljude /.../ kako stoje ispred svojih kuća i gledaju ispred sebe, u onoga tko ih fotografira. (fragment 21, str. 29).

Slike su statične (premda postoji zametak događanja), sastavljene od niza pojedinosti u prostornoj vezi, oblikovane nizanem samostalnih, sadržajno potpunih rečenica i u tom smislu, sasvim formalno, nalikuju na album.

¹² „U suvremenom društvu i kulturi, postindustrijskom društvu, postmodernoj kulturi /.../ velika je priča izgubila svoju vjerodostojnost, bez obzira koji joj način ujedinjavanja pridamo – spekulativnu ili priču o oslobođenju.“ (Lyotard 2005: 53).

Dok Ž. Čorak oblikuje priču unutar evaluacijske kategorije svetog, Kirin to čini iz pozicije egzistencijalnog vakuuma koji puni osobnim sadržajem, T. Gromača bilježi svoj svijet u desakraliziranom i vulgariziranom modusu. Sva tri koncepta dodiruju se u činjenici da su dijelovi sjećanja postavljeni u kompozicijski odnos prilično samostalnih fragmenata koji ne rekonstruiraju stvarnost, nego je sugeriraju (razumijevanje sugeriranog prostora stvar je interpretacije). Fragmenti (krhotine) Ž. Čorak predstavljeni su kao argumenti koji potvrđuju zbilju¹³, Kirinovi su amalgam zbiljnog i fikcijskog koji dopunjuje prazninu zbilje, a Gromačini su niz slika/situacija koji ne dokazuju, već su vrlo neutralni slijed linearno i kronološki postavljenih zapažanja (pokazuje zbilju).

5. 2. Prijelazni oblik: Problematizacija vremena i identiteta

(D. Ugrešić *Muzej bezuvjetne predaje*; M. Kirin, *Album*)

Dovođenjem u pitanje svjedočenske moći sjećanja, roman album se transformira u varijante prijelaznih oblika. Lomovi vremenskog kontinuiteta kidaju povezanost prošlosti i sadašnjosti (što je, ta veza, npr., temelj diskursa Ž. Čorak i njenog koncepta), odmiču se od svjedočenja konkretnoga trenutka i približavaju se bezvremenosti, time i univerzalnosti poruke. U djelu M. Kirina povjerenje u svrhu postojanja (i uspostavljanja) tijekom razorila je stvarnost: iskazni je subjekt zastavljen u prostoru bez vremena – onog koje ide naprijed, postoji u trenutku i jedini može, uz podršku poetske kvalitete teksta, postići osjećaj sve/bezvremenskog (svojevremenu poeziji), ali bez oslobađanja od atmosfere točno određenog trenutka. Kirinov se tekst stoga ne potvrđuje kao govor o stvarnosti, već kao govor o duši. Njegov sustav nije svjedočenski, već propitkujući i izrazito subjektivan: oslanja se na osobno iskustvo – on sam sebi objašnjava povijest, odnosno revidira sadržaj prije nego što se neizbježno izgubi kao sjećanje.

Iako je kod Kirina riječ o poentilističkoj konstrukciji koja se usredotočuje na svaku točku/ fotografiju zasebno, postoji jasna dinamika transformacije fenomena/objekata kroz vrijeme: učinak zaborava, odnosno deformacija koju on uzrokuje, prikazan je kroz refleksivni dio diskursa (autorovi komentari: *Pamćenje ništa ne drži, još manje oko/.../ Ako se pak čini da pamćenje ipak nešto nudi, to je samo utvara istine* (Kirin 2001: 156).

Prošlost je kombinacija onoga što je dokazivo činjenicama i onoga što se individualno percipira, amalgam dokumenata i mašte (opis snimljenih i nesnimljenih fotografija), između kojih nema relevantne i sigurne razlike.

¹³ „...da je sve što postoji samo fragment ili odraz nekog drugog, većeg postojanja, te da je Istina središnja točka u poetici ove autorice.“ (kao 9).

Sjećanje kako ga prikazuje Kirinov tekst fluidna je zaliha psihološkog materijala koja se, na proustovski način, aktivira motivirajućim podražajem, ali materijalni okidač nije nužan; time Kirin problematizira klišeje mentalnih aktivnosti (*prisnost s bližima jača kad ispred sebe rasprostremo fotografije; pamćenje tad oživljuje /.../. Što je pak s gubitkom, biva li gubitak pamćenja osnažen gubitkom fotografije...*; Kirin 2001: 22).

Relativiziranjem važnosti materijalnih tragova (fotografija, datuma, dokumenata), sjećanje, oslobođeno od uvjetovanosti tragovima (nazovimo to „čisto sjećanje“), postoji kao psihološka, etička i estetska osnova osobe.

M. Kirin postiže simultanost/transtemporalnost kroz odabir sadašnjeg vremena kao dominantnog vremenskog oblika pripovijedanja/opisa. Bilježeći i postojeće (sačuvane i izgubljene) i nepostojeće (izmišljene) fotografije u albumu te iskazujući nepovjerenje u mogućnosti sjećanja i svjedočenja (*...nisi siguran, ništa više nije sigurno*, Kirin 2001: 93), Kirin poništava razlike u vrsti materijala i time osigurava slobodan prostor za imaginaciju, za transformativne mentalne procese kroz koje subjekt postiže ravnotežu svog sustava privatnosti. Iako svaki detalj (privremeno) dobiva središnje mjesto u procesu sjećanja, psihološki prostor za M. Kirina ima i središte i rubove. Za svaku neželjenu osobu/događaj on stvara posebno ne-mjesto, nedefinirano logikom, ali obvezno u praksi emocionalnog postojanja (*Ostat ćete u nekom izmještenom mjestu, ne u sjećanju*, Kirin 2001: 182).

Kirinov subjekt, svojim konceptom samoće i pozicioniranjem u prostoru s relativiziranim vrijednostima i prijetecom prazninom (*Zapravo, prvo je umro Bog, zatim autor, a onda je na red došla fotografija*, Kirin 2001: 168), srodan je liku D. Ugrešić, ali njegova je uronjenost u se i emociju eksplicitnija. Tekst i lik M. Kirina ranjivo su poetični, dok D. Ugrešić razvija obrambene strategije – kroz ironični modus. Njezin ironični, dvokomponentni tekst (konkretno/stvarnost i apstraktno/mit) zadržavaju zaseban identitet, ali nužno reflektiraju – odnosno objašnjavaju – jedno drugo, simulirajući, zapravo sugerirajući proces logičkog zaključivanja. Izlaženje iz određenosti parametrima vremena, tj. dosizanje nadvremenske komponente, postignuto je u ironičnim, bajkolikim digresijama: (npr., lik anđela oblikovan je u skladu s vremenom priče i nosi ideološke i generacijske simbole kraja 20. st. – zvijezda, skate-bord, ali ostaje apstraktan i u funkciji simbola, a ne radnje), u čarobnom peru (koje se, međutim, koristi za brisanje, a ne pisanje) i bajkovitim formulama (*međutim, i ja sam tamo bila i vino pila*, Ugrešić 2002: 248), koje su, naravno, ironične.

Priča, pa čak i priča o povijesti, pretvara se iz dokumenta u fikciju. Događaji i aktivnost sjećanja, u lomu kroz kaotični svijet ratne stvarnosti, konstruiraju se subjektivno i simultano. Raspad smislenih odnosa (stanje krize) daje sjećanju funkciju problematizacije (ne svjedočenja) identiteta (pojedinaac je pozicioniran kao traagač za osobnim osloncem i svojom grupom koja treba predstavljati autoritet), što

se jasno očituje u ideji krajnje relativizacije mogućnosti prijenosa vjerodostojnih informacija kroz vrijeme načelno, ili bar bez njihove znatnije deformacije. Znak nije stabilna činjenica: sjećanje nije dokument, to je osobna konstrukcija upitne vjerodostojnosti (*Možda je tako, a možda drugačije*; Ugrešić 2002: 276).

D. Ugrešić u svom diskursu iz 1990-ih skeptična je prema vjerodostojnosti memorativnih tehnika: sjećanje ne definira, već deformira i moguće je samo kao fikcija zbog aktivacije osobnog emocionalnog udjela (ko/sjećanje, nadogradnja komentarima lika/pripovjedača) u recepciji njegova sadržaja. Sjećanje/fotografija zaustavljaju tijek vremena i time deformiraju život i percepciju osoba jer su osobe/identiteti proces, a ne stanje.

5. 3. Sinkronističko re-afirmiranje sjećanja: sinteza povijesti i mita/legende

(J. Horvat, Az; D. Ugrešić, *Baba Jaga je snijela jaje*)

U ovom konceptu činjenično i maštovito, vrijeme (karakteristika narativnog diskurza) i bezvremenost (mitski diskurz) postavljeni su (suradnički) u sinkroniju.

U romanu Az J. Horvat legenda je, kao oblik svjedočenja o povijesti – bez „pouzdanijeg“ svjedoka – opremljena obiljem faktografskog materijala koji funkcionira dokumentarno, ali je krajnje subjektivan. Glas povjesničara, kada je uključen u priču (na primjer, uloga Ivana Đakona), svjedoči u privatnom modusu (ili pokazuje skepticizam prema objektivnosti), tako da u diskursu ne postoji objektivno postavljena točka motrenja te naracija postaje osobna priča: usmena predaja (prema kojoj je J. Horvat, o kojem god obliku se govorilo, izrazito afirmativna¹⁴) transformira se u skladu s mogućnostima tumača (ali bez skepse). Povijest se odvija kao zapis božanskog načela (cijela struktura podrazumijeva/sugerira da je svijet stvoren iz višeg načela). Svijet je logičan i geometrijski sustav (i roman je, strukturno, „geometričan“¹⁵). Iako se priča o stvaranju pamti kao ljudska tvorevina (kao priča koju smo sami kreirali), izvorni zapis (autentični, Božji čin) nije „izgubljen u prijevodu“: proces stvaranja drži se (manje-više) uspješno dešifriranim, pa su i priče o njem (u različitoj mjeri) vjerodostojne, ali su biografije nužno iskrivljene

¹⁴ Roman je oblikovan kao „nesvakidašnja koncepcija intermedijalnoga eksperimentalnog romana /.../ Preko filologije kao medija roman Az nije samo postao glasnogovornikom baštinsko-identitetske priče hrvatske (i slavenske) srednjovjekovne jezično-pismovne kulture, već je aktivirao otpor za proizvodnju novih struktura i u znanstvenoj i u izvanznanstvenoj, književnoj i izvanknjiževnoj stvarnosti.“ M. Lukić, 2020, AZ ponovljen (pogovor drugom izdanju romana Az Jasne Horvat).

¹⁵ Kompozicijski slijed i umetnute sheme grafije, izrazito geometrične, zanimljiva su zasebna tema.

slike stvarnosti jer su tumačenja po mjeri tumačitelja (*Svaka je biografija neistinita. Za života samo slobodni*, Horvat 2009: 136).

Narativni koncept J. Horvat strukturiran je kao igra koja konstruira imanentnu istinu, za razliku od prva dva modela koji traže potporu izvan sebe i polemiziraju sa stvarnošću. Az – sa svojom istinom – uspostavlja korelacije s pretpostavkama (i spoznajama) različitih područja koja artikuliraju istu temu (*Panonske legende* i povijesni zapisi jednako su vrijedni izvori); međutim, Az ne polemizira s njima, već se njima hrani – oni su dobrodošla građa na koju će se oslanjati (ili ne). Priča ne teži postići status potpune istine, već na individualan i imanentan način interpretira svijet i kreira „ljudsku istinu“, nadajući se dosizanju reciprociteta s božanskom (*Nas trojica* /biskup Gauderik, Anastazije Knjižničar i Ivan Đakon, napomena E.K./ *pišemo povijest, to znaš. Gubimo dojam kako treba zvučati povijest koju stvaramo...*, Horvat 2009: 151) koristeći raznovrsnu raspoloživu građu kreirajući svojevrsni roman leksikon.¹⁶

U djelu D. Ugrešić, motreno u kontinuitetu od 90-ih godina 20. st. u nulte 21. st. (roman *Baba Jaga je snijela jaje*) vidljiv je razvojni tijek u propitivanju udjela sjećanja u priči o nama i našoj zbilji. Stanje kaosa, potvrđeno 1990-ih, iz babajagološke perspektive nultih, počinje se pretvarati u stabilnije sustave. I Ugrešić u spomenutom romanu primjenjuje u nekim momentima rješenja srodna J. Horvat: amalgamira mit i zbilju, tj. interpretira pojedinačne životne situacije na temelju općeg koncepta mita i oblikuje integrativno načelo građe (arhetip kao matrica prema kojoj je konkretna priča varijacija na temu) osiguravajući njime stabilnost raspršenog koncepta i uključenih osoba (Baba Jaga – arhetip starice, utjelovljenje tradicije i iskustva). Različiti tipovi diskursa (mitski, mimetički i narativni)¹⁷ integrirani su labavo, tako da postoje kao zasebne priče/tipovi diskursa, a za Ugrešić karakterističnu „dvokomponentnost“ (ironičnost), postižu uzajamnim srazom: premda su dijelovi samostalni i samodostatni, cjelokupna je struktura neizbježno otkrivanje jednog u drugom, što eksplicitno sugeriraju autoričina objašnjenja u *Napomenama* (Ugrešić 2008: 243).

Sjećanje (i kao povijest i kao njene fikcijske transformacije – mit, legenda...) tako ponovno dobiva smisao (čak „viši“, budući da mit/legenda unose bezvremennost, univerzalnost u konkretni događaj) umjesto da se troši na pojedinačnosti određenih jedinstvenih situacija.

¹⁶ Vidi: Milorad Pavić, 1984: *Hazarski rečnik: Roman-leksikon u 100.000 riječi*, Beograd: Prosveta.

¹⁷ „Roman *Baba Jaga je snijela jaje* istovremeno predstavlja žanrovski zaokret u opusu Dubravke Ugrešić i njegovu poetičku konstantu. Poetika postmodernističkog preispisivanja 'nižih', popularnih književnih vrsta (kriminalističkog romana, ljubica) u ovom se romanu širi u prostore pučke, folklorne imaginacije.“ (Ryznar 2010: 314).

Asocijacije mitskih/legendarnih konotacija omogućuju definiranje identiteta kombiniranjem činjeničnog, iskustvom dokazivog (povijesno) – ali istovremeno i osporivog (tj. nepouzdanog) s jedne strane, te usmenog materijala u kojem se sjećanje bilježi kao sveto (mitsko), s druge strane. Pojedinačno (konkretna situacija, osoba, događanje) analizirano kroz mitski obrazac bezvremenosti/transvremenosti (univerzalno), samo je situacijska varijacija na temu općeg.

S ove točke gledišta, krajnju liberalizaciju i izjednačavanje vrijednosti (važno za prethodni koncept) možemo pojmiti kao postmodernističko testiranje mogućnosti oblika, a aktualnu ideju kao iskaz potrebe da se vrijednosti stabiliziraju i sjećanje integrira kao (relativno) pouzdan uvid u određenu problematiku.

6. Aktualizacija: recentna produkcija, kajkavski izričaj

Roman P. Sabolek *Moć življenja* u prostor romana albuma ulazi višestruko: najočitiiji je postupak umetanja fotografija, no i tekstualni je diskursu zbog usmjerenosti na sliku/scenu iz zbilje doživio strukturne promjene. U osnovi, roman se može definirati terminologijom primjenljivom na autobiografiju – kao ispovjedni žanr kojem je okosnica (neki stupanj) identiteta autor – lik – iskazni subjekt. U ovom je slučaju građa izrazito transformirana u narativni kôd, u priču (zaplet, likovi, motivacije, vremenski i uzročno-posljedični kontinuitet događanja), bolje reći – u niz priča povezanih nekim okvirom (osobe, prostor...), tako da prelazi u oblik romana. Lik-pripovjedač više je svjedočitelj odabranih događaja/slika nego akter. U tekst ukomponiran fotografski materijal ilustrativan je, denotativan, na razini osnovnih informacija gotovo zališan, no budući da se radi o starom svijetu, nepostojećoj (i lokalnoj) zbilji, koristan je (za poznavatelje kao emotivna stimulacija, za one koji ne poznaju situaciju kao nosilac informacije). Fotografije rasteću tekst od potrebe da se opisuje prostor događanja (najčešći je motiv eksterijer – seoski urbanizam). Velikim je dijelom građa etnografske vrste.

No cirkvi sem vék dobrodošla v sobotu pod večer da ju se posprávljalo, zapraf čistilo. Žene so prále vase, nalevale vu nje čistu vodu, pak slágale nuter friške ljiljane i drugo cvétje, vređuvale bi i cvétne grme na cintoru, spod šterih bi mi, mali, pod njivim nádzorom pukali drača i pobirali smetje. (uz fotografiju crkvenih orgulja; Sabolek 2024: 30)

Kroz narativne segmente, cjelovite priče, karakteri svjedoče lokalne/endemične oblike supostojanja (sestrinstvo, udvaranje, običaji o sv. Nikole, proštenje), ne u obliku rasprave nego kao konkretnu situaciju. Pripovjedni glas oblikovatelj materijala i određivač okvira (uvodne napomene o vremenu i okolnostima), pozicionirao se izvan „slike”: u slici je osoba ranije dobi – koja živi, pamti, a često ne razumije dogodio pa iz takve postavljenosti proizlaze ponekad humorni nesporazumi.

Karakteristični su retuširani u „sepijaste“ vizualno-akustične doživljaje: definirani su jezikom kao odvjetci mentalitetne prostor-vremenske podloge. Tumači situacija (zapleta, nesporazuma) sami su likovi – ne pojedinačno već u međusobnom nadopunjavanju (neka vrsta usmenog autoriteta kolektiva), kojima su dodijeljene duge (svjedočiteljske) replike, s tim da konačni rezultat nije ekspliciran kao naravoučenje, nego proizlazi sinergijskim djelovanjem replika likova. Autoritet kolektiva potvrđen je i vrstom fotografije: nema, naime, pojedinačnih portreta nego su to prikazi grupe okupljene nekim događanjem (sestrinstvo, žetva, sprovod, poplava, oranje).

U romanu T. Ribića *Kornjača u staklenki šutnje* fotografije su, budući da se prvenstveno bavi ljudima (događaji su sasvim osobne i iz vrlo bolnog stanja rečeni momenti biografskih prepletanja), kontekst priče/događanja koji, dokumentiran zorno i vrlo nedvosmisleno, omogućuje iskaznim subjektima da se oslobode od navođenja i strukturiranja činjenica te da se s diskursa o sebi i svijetu kao *Personama* (u psihoanalitičkom smislu) premjeste na otkrivanje sjene u njenoj slojevitosti (Drugo, Treća). Ribić očigledno želi da čitatelj priču doživi (i) tijelom te je u tom smislu lik ispovjedne osobe element koji okuplja taj „rasuti“ materijal unutarnjeg doživljaja. Fotografije osoba (uglavnom su to portreti) i ostalih objekata (fotografije dokumenata) snažan su svjedočitelj zbilje: njegovu autentičnost sugerira prihvatanje bez „popravljanja“ (oštećenja fotografije, crte kao naznake presavijivosti dokumenta – momenti koji su tehnički rješivi, ali ih autor očigledno želi pokazati; u tekstualnom dijelu dokumentarnost je u datiranosti događanja, koja je provjerljiva pa zato u recepciji prihvaćena kao točna, što i fotografija potvrđuje). Tekstualni su dijelovi fikcionalni – autor je u njima čitljiv na razini stila i vrlo osobno upisan: spajanjem ekstremne dokumentarnosti/determiniranosti zbiljom i s isto takve slobode imaginacije, koja je u funkciji ulaženja u raznovrsne psihičke varijante subjekata.

Primjer dokumentarizma:

1938. godine upisana sam u prvi razred Državne I. Mješovite pučke škole koja se je zvala Škola Kraljice Marije. U njoj sam od 1937. išla u dječje zabavište, poslije u prvi i drugi razred pučke škole. Dvadesetpetog veljače 1939. na svijet je došao moj brat Mladen kojeg smo zvali Pubica.

U proljeće 1940. mama je zaključila da je bilo dosta podstanarstva. Odlazimo u razgledavanje kuća u Varaždinu. Mami se sviđala kuća u Optujskoj ulici... (Ribić, očekuje se u 2026.)

Primjer fantazmagoričnog unutarnjeg monologa:

Zloduh se gnezdi v meni. Čutim ga kak balandra i ceca žitek z mene, odpira puščavu samine, pika me z kosturom, riše tatue po ruki z hrđavim plehom škaturle sardina. Puničke telesa drhtiju. Moja nutrina je je zeleni val čemerljivosti. Pretačeju se misli, reči se

gutiju. Ne čutim bliskost, toplinu. Samina je črni zub cajta. Zaprti norim v znutrenju tu vu svetu tatov, tolvajojv, morje mrzline vlilo se vu me. (Ribić, očekuje se u 2026.)

Ribić nas duboko involvira i omogućuje vrlo emotivno doživljavanje situacije u koju je uhvaćen vrludanjem uznemirene svijesti nalik ponornici koja se pojavljuje u vrlo raznovrsnim strukturiranjima.

Njegove osobe postoje u vizualnim (fotografija) i tekstualnim slikama (naracija, meditacija, tok svijesti). Budući da su čudaci, slike su začudne. Nerijetko se u posebnim situacijama, kad klasična posloženost svijeta (Persona) oslabi i pokrov pukne (fragmenti iz zatvora, bolnice, iz konteksta boli, bolesti, vrućice, raspada osobe), kroz pukotine se naziru dublji slojevi koji se križaju i preklapaju u grotesku nadrealistične strukture, tako da strukturna mozaičnost proizvodi simbolične, subleksične poruke.

I ova dva, recentna, romana na tragu su onog što smo naznačili u „teorijskom“ dijelu rasprave kao dominantne tipove pojave romana albuma: *Moć življenja* je denotativan, opisan, prikazivački, ulazi u realni svijet, referentan je; *Kornjača u staklenki šutnje* konotirajući je, govori strukturama, simulira dinamiku, tjelesni i intelektualni doživljaj, naracija je faktična i reduktivna (ne objasnidbena, nego sugestivna), ostvaruje povezanost dijelova koji vrtložno/centripetalno u nekim momentima ulaze u dubinu osobnih prostora kreiranih osoba.

7. Zaključak: Tijek od kraja povijesti do njena oporavka

U razdoblju hrvatske književnosti na koje se istraživanje usredotočuje (od 1980-ih god. 20. st. do kraja drugog desetljeća 21. stoljeća) tematizirani romani isprobavali su različite mogućnosti oblikovanja/practiciranja sjećanja, i nijedan od pristupa nije mu porekao potencijal svjedočenja.

Za razliku od 1990-ih, kada je imperativ trenutka bio ideološki jasna poruka, znatnom zaslugom disidentskih glasova (prostornih ili poetičkih) koji relativiziraju „Jedno“ (i to denotativno, kao verbaliziranu poruku – rana D. Ugrešić), kasnih devedesetih i prijelazom u nulte 21. st. pojavljuju se hermetični sustavi koji govore strukturom – sinkronijskom kombinacijom više paradigmi (žanrovska interferencija), koja zahtijeva dešifriranje sub/superleksičkih razina teksta (J. Horvat, kasnija D. Ugrešić). Uvođenjem recentnih djela (20. god. 21. st.) i još neaktualiziranih prostora (kajkavski idiom: T. Ribić, P. Sabolek) istraživanje potvrđuje vitalnost žanra i njegovu otvorenost novim mogućnostima.

U svom temeljnom obliku sustav možemo postaviti kao dvojnost, s nizom individualnih prijelaza. Roman album se tako pojavljuje kao struktura koja je

- a) denotativno svjedočenje semantikom slike (T. Gromača, Ž. Čorak, P. Sabolek);
- b) svjedočenje konstrukcijom, tj. semantikom forme (D. Ugrešić, M. Kirin, J. Horvat, T. Ribić).

Parametre za detektiranje varijantnosti naznačili smo u analizi tematiziranih djela, koja tvore vrlo specifične autorske modele dokumentirajući fleksibilnost i mnogovrsnost mogućih pristupa narativnoj sjećateljskoj književnoj praksi.

Literatura

- Biti, Vladimir, 2000: *Strano tijelo pripovijesti*. Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb
- Čorak, Željka, 1991: *Krhotine*. Zagreb: GZH
- Gromača, Tatjana, 2004: *Crnac*. Zagreb: Durieux
- Horvat, Jasna, 2009: *Az*. Zagreb: Ljevak
- Ivan Pavao II, 2005: *Sjećanje i identitet*. Split: Verbum
- Kirin, Miroslav, 2001: *Album*. Zagreb: Vuković & Runjić
- Liotard, Jean-François, 2005: *Postmoderno stanje*. Zagreb: Ibis
- Lukić, Milica, 2020: „AZ ponovljen (pogovor drugom izdanju romana Az Jasne Horvat)“. Zagreb: Naklada Ljevak, 2020.; <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-knjiga/67995>
- Ugrešić, Dubravka, 2008: *Baba Jaga je snijela jaje*. Zagreb: Vuković & Runjić
- Ugrešić, Dubravka, 2002: *Muzej bezuvjetne predaje*. Zagreb/Beograd: Konzor/Samizdat 92
- Mijatović, Aleksandar, 2003: „Diskurz fotografije u romanu Dubravke Ugrešić *Muzej bezuvjetne predaje*“. *Fluminensia*, god. 15 (2003), br. 2, 49–68
- Nora, Pierre Charles, „Između sjećanja i povijesti“. *Diskrepancija*, 2007., sv. 8-12, str. 135-165; <https://hrcak.srce.hr/file/15308>; pristupljeno 8. siječnja 2024.
- Novak, Slobodan P., 2009: „Warps of abidance in small things“, *LivingStone Magazine*, Culture and Arts, Željka Čorak - Warps of abidance in small things; pristupljeno 11. travnja 2023.
- Pavičić, Jurica, 2004: „Prošlo je vrijeme Sumatra i Javi“, *Sarajevske sveske* br. 05, <http://sveske.ba/en/content/proslo-je-vrijeme-sumatra-i-javi>; pristupljeno 20. listopada 2019.
- Ryznar, Anera, 2010: „Lutanja kroz imaginarno i diskurzivne strategije presvlačenja jednog žanra (Dubravka Ugrešić ‘Baba Jaga je snijela jaje’)“ *Dani hvarškoga kazališta 36: Putovanje, lutanje i bijeg u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, ur. Batušić, Nikola; Bogišić, Rafo; Pavličić, Pavao; Moguš, Milan; Zagreb : Split, (HAZU); Književni krug Split. 2010.; <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-skup/550161>; pristupljeno 17. studenog 2022.
- Sabolek, Petrona: 2024: *Moć življenja*. Čakovec: Matica hrvatska, Ogranak u Čakovcu
- Ribić, Tomislav: 2026: *Kornjača u staklenki šutnje*. Zagreb: Disput

ALBUM NOVEL: FORCING REMEMBRANCE

By Emilija Kovač, Čakovec

Summary

This paper examines the way memory/remembrance works in some various (social and private) moments (a war and post-war period, crisis, need for self-determination) and analyses a dialectic relation between the culture of remembrance and the culture of oblivion. Inside the wider context of post-modernistic accords and due to the depression caused by the local war atmosphere, there appeared some new narrative forms which try to define the problems of the actual moment (mostly national and individual identity at the end of the 20th and the first years of the 21st century: Ž. Čorak, D. Ugrešić, J. Horvat, M. Kirin) and we propose its genre-related form to be album novel. The justification for distinguishing this form and engaging with it is evidenced by the emergence of new works, among which we single out recent novels (20s of the 21st century) written in the Kajkavian idiom (P. Sabolek, T. Ribić). The discursive space of this form encompasses, on the one hand, the discourse of hope based on the authority of tradition and on the other hand the discourse of scepticism, as it was adopted by the critics of postmodernism (Lyotard, Derrida).

Key words: identity; culture of remembrance; Kajkavian idiom, standard Croatian language; synchronicity

ISTARSKIM PUTIMA KOJIMA FRANJO HORVAT KIŠ
NIJE HODIO

*Radovan Brlečić, Sveti Ivan Zelina**

„... zagledam se u Kvarner. Miran je i ljeska se na suncu. Tamo dalje prema otocima malo se mreška, to se jasno vidi, ali ovdje podno Učke i nas evo – tišina. Ovi dolje u Voloskom, Opatiji pri sv. Jakovu i Lovranu imaju lijepo, u nas amo uprlo strahovito sunce;...” – opisao je Kiš u srpnju 1912. pogled s vidikovca ispred zidina Kastva. Ušavši u utvrđeni stari gusarski grad prošetao je preko Lokvine legendarne Marellijeve poljane i pored nikad dovršene Cerkvine do Žudike – drugog Kastavskog vidikovca: „Ovdje na desno je kula, na koju se možeš popeti, da vidiš, kako pred tobom leži krajina: Učka i vreva sela pod Učkom; ovdje lijepo bijelo selo Rukavac, a onamo Veprinac.“

Istu ću sliku, ali iz drugog rakursa – s riječke obilaznice – gledati svaki put kada vozim put Istre. Prepoznatljiv rukavački neobarokni zvonik Crkve svetog Lovre na vrhu šumovitog stožastog brežuljka, vidljiv sa svih strana, ugledat ću netom prije izlaza za Opatiju, tunel Učku i Pulu kada se obzor preda mnom proširi na krajnje, sjeveroistočne obronke Ćićarije.

Rukavac, korak do Matulja i Kastva, meni je prva postaja na istarskom tlu. Sticajem sretnih okolnosti već mi je pet godina boravište. Tada sam u njemu *udario tabor* (kako bi Kiš rekao) iz kojeg polazim na landranja Istrom. Iz njega sam u ožujku te 2022. godine krenuo Ćićarijom Kišovim putima, a sredinom rujna zajedno s planinarima Istarskog planinarskog saveza, općinama Lobor i Brest, mještanima Bresta, Kajkavskim spravišćem, Udrugom Franjo Horvat Kiš i Kišovim štovateljima, postavio u Brestu spomen-ploču na 110 godišnjicu njegovog putovanja Ćićarijom. A sada, krajem rujna, malo ću onim putima po Ćićariji kojima Kiš nije prošao.

* U ovome dvobroju, u drugom nastavku, objavljujemo izabrane radove sa 17. Hrvatskog književnog putopisa i istoimenog natječaja, koji su (tradicionalno, u sklopu Dana Franje Horvata Kiša) 2023. raspisali *Kajkavsko spravišće* iz Zagreba, te UKS *Franjo Horvat Kiš* iz Lobora i Općina Lobor. Prvi dio radova, i to putopise nagrađenika, prema izboru stručnoga suda (tada u sastavu – dr. sc. Ivo Kalinski, predsjednik, dr. sc. Emilija Kovač, dr. sc. Božica Pažur i Darko Raškaj, pjesnik), objavili smo u Kaju 3-4/2025. (op. ur.).

Rukavac u doba Kiša, prva željeznička postaja nakon Matulja, na pruži kojom je krenuo u nezaboravan pohod Ćićarijom, u moderno je doba prerastao okvire nekad bijelog sela šćućurenog u plodnoj zavalu zavučenoj u Ćićariju. S jugoistočne strane zavalu je raskriljena prema Kvarneru i njegovim otocima a s preostale tri okružena posljednjim Ćićarijskim *vrhima* koji Rukavac i zavalu štite od sjevernih vjetrova. Izložen utjecaju morske klime, iako su mu posljednje kuće 400 i nešto metara nad morem, Rukavac sa zaseocima, ugodnom klimom, mediteranskim raslinjem i danas plijeni pažnju.

A *onamo*, zapadnije od Rukavca Veprinac! Vidi se puno prije nego što mi pogled dopre do Rukavca. Njegov markantan zvonik ustobočen na višem i strmijem brdu, 519 metara nad Riječkim zaljevom na mjestu gdje se susreću najviši dijelovi Učke i Ćićarije kao da je izronio iz šumovitog vrha pod sobom. I on je kao i Rukavački kroz prošlost bio orijentacijska točka onima što su tukli nemirno more Riječkog zaljeva.

Za razliku od rastrkanog ruralnog Rukavca, Veprinac je srednjovjekovni *kaštelir* na strateškom položaju, vjerojatno sagrađen na mjestu stare Liburnijske gradine. Zbog položaja uči u nekada utvrđeni grad i danas je moguće samo s jedne strane – one zapadne. Njome prolazi stara cesta što preko Poklona i Vele Učke povezuje unutrašnjost Istre s njezinom istočnom obalom. Od Istarske Jozefine, kako su u puku prozvali tu cestu iz 18. stoljeća, do parkirališta na ulazu u kaštelir, u koji se autom ne može, vodi kratka strma uzbrdica.

Od bedema koji je nekoć opasivao Veprinac očuvan je tek ulaz u grad kroz portik¹ na komunalnoj kući i dio zidina oko župne crkve svetog Marka. Ispred „komune“, kako mještani i danas zovu zgradu s vratima je gradska loža. Natkriveni prostor u srednjovjekovnim gradovima u kojem su obavljani javni poslovi iz nadležnosti grada i održavani skupovi. U portiku sporedni prolaz vodi do kapele svete Ane sa zvonikom na preslicu i lopicom² iz doba srednjeg vijeka, a drugi, glavni prema skalinadi od 110 kamenih stuba što se uspinju između gusto zbijenih kuća do najvišeg djela grada. Tu na vrhu brda okrunjena župnom crkvom okruženom ostatkom bedema, Veprinac je doista *samo dva prsta od neba*, baš kako u stihovima kaže veprinački pjesnik Josip Stanić.

Sve je u starom Veprincu minijaturno osim ovog trobrodnog svetišta na mjestu srednjovjekovne crkve obnovljene u vrijeme baroka i njegovog renesansnog zvonika odmaknutog od crkve. Kao da je s crkvom posvađan, rekao bi Kiš.

*

¹ Prolaz ispod kuće.

² Natkriti otvoreni trijem na pročelju malih crkvice iz vremena romanike i gotike, najčešće dograđen u vrijeme baroka kako bi se proširio prostor crkvice, karakterističan za Istru i Primorje.

Svakog ću jutra s izlaskom sunca sjesti ispred stare kamene kuće kojoj je na zaglavnom kamenu volte uklesana godina 1588. i, prema riječima starosjedilaca, najstarija je kuća u cijelom Rukavcu. Kakvih 350 metara nad morem, s pogledom koji mi oduzima dah, ritualno ispijati prvu jutarnju kavu i uživati u ranojutarnjem pogledu na dio Riječkog zaljeva, panoramu Rijeke od Costabelle (kojoj ime govori sve), do industrijskog Urinja, na otok Krk kako zatvara obzor prema jugoistoku, brda Gorskog kotara i Like u pozadini, središte Rukavca i crkvu svetog Luke poda mnom, dok sunce polagano izranja s one druge, meni nevidljive, strane Velebita. Isto doba dana, isto sunce i planina, podsjeti me na stihove iz Preradovićeve budnice: „Zora puca / Ponoć prodje – uspavana / Leži morska okolica; / A jedna od izstoka / probudjena leti ptica. / Pjeva slatko iz tihana; / Zora puca, bit će dana.“

Možda bi se nekom svakodnevni pogled na uvijek isti krajobraz učinio nezanimljivim i dosadnim. No on se zbog mora i neba neprestano mijenja poput kulisa u kazalištu. Ponekad, kao jutros, dočeka me vedar i nasmijan. Za koji časak tamo od Krka, sunčeve zrake će na posve mirnoj površini mora *opiturat* srebreno sivi trag koji putujući k obali Istre poprima zagasiti tonove. Još vlada posvemašnja tišina između burina što je noću puhao s kopna i maestrata, vjetra s mora koji se diže ljeti za stabilnog vremena tokom prijepodneva i krene od jugoistoka za suncem donoseći osvježenje.

Ima jutara kada me vrhovi Velebita pozdrave skriveni kapom od oblaka – sigurnim znakom kada se razidu da je na Kvarneru zapuhala bura. Ili bi se od s jugozapada navlačili tmasti oblaci što ih nad sjeverni Jadran donose vjetrovi iz III. kvadranta; levant, jugo, oštro, lebić. More tada poprimi onu sivo-pepeljastu boju po kojoj su ga prvi Hrvati stigavši ovdje na obalu Jadrana nazvali *sinje more*. Možda i nisu, ali zvuči i romantično i tajnovito baš kako i priliči pogledu. A onda će iza tmurnih i kišovitih dana zapuhati drugi vjetrovi, rastjerati oblake i kao uvijek zasjat će sunce. Jer „*Stalna na tom svijetu samo mijena jest.*“³ Zar ne?

Pa i pogled na kuće dolje na zaravni, koji bi po svojoj prirodi trebao biti uvijek isti, ako u međuvremenu ne započne gradnja neke nove, meni nije svagda isti. Gusto nanizane spuštaju se, zbog morfologije tla, stepenasto terasiranom strmišnom sve do mora; stoga odavde vidim samo one na središnjem i rubnom dijelu zaravni. Skupljene u podnožju čunjastog brežuljka usred zavale na čijem se vrhu šćućurila rukavačka Župna crkva. One kao da su u borilištu kakvog golemog amfiteatra, a ja u njegovom gledalištu. Najstarije – tradicijske, gusto su zbijene, a novije uokolo njih, naoko nesuvislo raštrkane između oaza brižno njegovanog zelenila okruženog gromačama, suhozidima – kamenim ogradama. Dok se jedni penju obroncima terasasto, drugi opasuju rub neke od ponikvi kojima ova zavalica obiluje.

³ Stih iz uvodne strofe pjesme *Mujezin* Petra Preradovića, ilirca, hrvatskog pjesnika, austrijskog generala.

„To su dražice – karakteristične kraške dražice – okrugle kao zdjele i tanjuri, koje narod vrtićima zove.“, opisuje Kiš one koje je vidio u Rakitoviću.

Za razliku od suhozida Crvene Istre ovi ovdje često su građeni od toliko velikih kamenih gromada da se, šecujući s Grgom – mojim vjernim pratiocem pored njih – zapitam jesu li doista čovjekovih ruku djelo. Zbog padina i starosti čudesno nakošene prkose zakonu gravitacije. I dok su oni u Crvenoj Istri još od doba Rimljana bili granice posjeda, ovi Bijele Istre stoljećima čuvaju *lešice ukradene* od šume da ih ne otplave bujice s Ćićarije. Naročito impresivno djeluju suhozidi Gornjeg Rukavca na padini brda Gračišća okrenutoj na jugoistok.

Naoko jednostavne gradnje, građeni bez veziva i upotrebe libela, teodolita, lasera, samo čekićem i viskom, suhozidi, gromače zapravo su graditeljsko umijeće, nastalo iz nužde. Jer obilje kamena iskopanog pri obradi svakog pedlja škrte zemlje trebalo je nekako, danas bi rekli, zbrinuti.

Teško je današnji Rukavac okružen nizom naselja koja uglavnom nose patronimička imena, uobičajeno za Istru, zamisliti kao *malo bijelo selo*. Dok jedna od Rukavca razdvaja samo tabla s imenom, drugima je nekadašnje ime posve zaboravljeno. Tako uličicu koja danas nosi ime Gornji Rukavac, zapravo tvore dva vrlo stara zaseoka oba upisana u Registar kulturnih dobara RH kao zaštićena ruralna sredina. U Andrejićima su Antišovičin skadanj na kućnom broju 107 i Grdinova kuća s tornicom⁴ na broju 121, a na padini okrenutoj zavali je Ivulova vas – tradicijsko gospodarstvo i nekoliko starih kamenih kuća okupljenih na početku Gornjeg Rukavca.

Uske vijugave uličice poput krakova hobotnice šire se od središnjeg dijela Rukavca u kojem su trgovina, škola i autobusna postaja na sve četiri strane uspinjući se od, ili spuštajući, prema rubnim dijelovima zaravni. Na sjeverozapadu uspinju se do Gornjeg Rukavca, na jugoistoku se spuštaju do željezničke pruge na visokom nasipu. Na jugozapadu mnogobrojnije ovovjekovne interpolacije nakon što su okupirale preostali slobodni dio zaravni pod crkvom krenule su padinama vrhova Beljača, Orljaka i Gračišća u potrazi za što ljepšim i širim pogledom na Riječki zaljev, dio Opatijske rivijere i župnu crkvu. A na sjeveroistočnoj strani zašle su u usku dolinu između zadnjih obronaka Ćićarije slijedeći zakratko željezničku prugu na njezinom putu prema Sloveniji. Oдавde se prema zaseoku Kučeli uspinje strma ulica. Tamo gdje ulica završava i počinje cesta od nedavna stoji postavljena interpretacijsko poučna ploča slikovitog naziva *One su hodile*. Priča o Ćićarijskim ženama u riječi i slici koje su se sa svitanjem dana svakog jutra bez obzira na godišnje doba i vremenske uvjete *spuštale* iz Zvoneća i njegovih zaselaka kroz Rukavac u Opatiju noseći i po 30 do 40 litara svježeg mlijeka za doručak bogatim kupcima iz raskošnih vila na Rivijeri.

Župna crkva koja me za ispijanja prve jutarnje kave počasti zvonjavom sagrađena je 1898. na mjestu male kapele svetog Luke o čijem postojanju svjedoči dokument

⁴ Tradicijska kuhinja s otvorenim *ognjišćem*.

iz 1658. godine. Zapisu Francesca Bartirona, generalnog vikara pulskog biskupa, o obavljenoj vizitaciji tada prostrane Kastavske župe. Pri obilasku kapele svetoga Luke u Rukavcu prečasni Bartirona zabranio je održavanje misa u kapeli dok se ne popravi krov koji je prokišnjavao. Od te uboge crkvice može bitno podignute još u ranom srednjem vijeku sačuvano je tek zvono s ugraviranom godinom MDC, dakle 1600. i natpisom *Domenico*. Iz tog vremena župna crkva čuva i ploču ugrađenu u zid sakristije na kojoj je glagoljicom ispisano: *1600 maja 2*. Ploča, kažu, potječe s *kašće* – javnog skladišta žita ovog dijela Kastavštine.

Vladavina Austro-Ugarske cijelom Istrom i Dalmacijom neslavno je okončana njezinom kapitulacijom 1918. godine. Dan poslije osnivanja nikad priznate Države SHS na području današnje Hrvatske i Slovenije koja je trajala svega 33 dana talijanski ratni brodovi mučki su uplovili u Pulu i okupirali Istru.

Rapalskim sporazumom, sklopljenim između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije 1920., uz blagoslov zemalja pobjednica, Istra i dio Dalmacije postali su dijelom velike Italije – ostvarivši tako san iredente. Tek je mali dio Kastavštine ostao u Kraljevini Jugoslaviji. Tako se Rukavac našao s druge strane granice, tik uz nju. Moji prijatelji Brnčići iz Kastva u vrtu svoje kuće pod starim Kastvom čuvaju dvije kamene oznake te otimačinom stvorene granice. Kapitulacijom Italije 1943. u borbi za Istru njemačke okupacijske snage tenkovskim granatama srušile su i zapalile crkvu i župni dvor. Četiri desetljeća crkva svetog Luke bila je ruševina, a onda je 1987. godine obnovljena zajedno sa župnim dvorom.

*

Kako je Kiš za svog landranja Ćićarijom u širokom luku zaobišao gradiće i urbana naselja uz more, ja ću iz Rukavca u taj urbanizirani predio Ćićarije znan kao Opatijska rivijera. Uživati u ljepoti secesije Mitteleurope s ponekom dobro držecom ljepoticom iz vremena romanike, renesanse, gotike, baroka ili u jednostavnim oblicima urbane tradicijske gradnje podalje od središta glamura. Osim što je sav taj sjaj s kraja 18. stoljeća uspješno sačuvan, on se je u onaj ruralni iz stoljeća prije savršeno uklopio. Ni novovjekovne interpolacije, uz poneke iznimke nisu po meni, laiku, narušile dosegnuti sklad. Ali, kao šaka u oko djeluju mi ovovjekovne interpolacije po obroncima Ćićarije koje stubokom mijenjaju krajobraz.

Kada iz Gornjeg Rukavca krenem, kao sada, put obale najkraćim putem – niz brdo vijugavom i uskom ulicom – toliko uskom da se na mjestima s automobilom što se uspinje iz suprotnog smjera mogu mimoići tek uz puno opreza i vozačke spretnosti – proći ću Rukavcem poprijeko i stići do uskog prolaza ispod vijadukta sa željezničkom prugom koja ga dijeli od Mihotića. U Mihotićima sam na uskoj zaravani kojom se provlači ulica. Nalijevo vodi u centar Matulja, a nadesno kroz Brege do Veprinca, gdje se spaja sa Jozefinom.

Prešavši ju kao preko kakve stepenice, ponovo sam na nizbrdici. Ulica i dalje uska i vijugava spušta se kroz Pobre do sljedeće zaravni. Ovom prolazi državna cesta D 66 što preko Matulja povezuje Rijeku s Opatijskom rivijerom i dalje (kao u vrijeme Starog Rima) s Plominom (Flanone), Labinom (Albone) i Pulom (Pole). I opet sam, prešavši preko uske zaravni, na nizbrdici – među prvim kućama središnjeg dijela Opatije. Posljednja i najkraća nizbrdica dovodi me do raskršća s glavnom Opatijskom ulicom. I tako vozeći kakvih 10 kilometara nizbrdo, za što sam potrošio isto toliko minuta ili koju minutu više, eto me s gorskog krajobraza k moru, gotovo na samoj njegovoj razini.

Skrenem li ovdje desno zaći ću u najljepši dio Opatije u kojem vile i hotele od mora dijeli ulica, dva od njezinih čuvenih perivoja i *lungo mare* – šetnica uz more. Odlučim li krenuti lijevo, uspet ću se do Nove ceste kako se zove dio ceste D66 koji ide s kraja na kraj Opatije. Tom u prometnom smislu žilom kucavicom prolazi gotovo sav tranzitni promet, ali i dobar dio mjesnog i međumjesnog. Svojevremeno gotovo na rubu grada, prekoračivši ju u novije doba Opatija i ostala mjesta na Rivijeri šire se na očigled obroncima Ćićarije i Učke.

Na izlazu iz Opatije Nova cesta alias D 66 susret će se s glavnom opatijskom ulicom jednosmjernom od najvećeg opatijskog kupališta Slatine u pravcu Ičića. Od Ičića do kraja D 66 u svim je mjestima Rivijere glavna ulica. Taj spoj nespojivog stvara ne samo tijekom sezone nesnošljivu prometnu gužvu koja je istovremeno i nezaobilazni dio šarma Opatijske rivijere.

No ja danas ne namjeravam desno u taj konglomerat pješaka: domaćih i furešta lijepo osunčanih, pocrvenjelih ili tek pristiglih još bjeloputih, što mirišu na kreme za sunčanje, sunce i more; gotovo svih jezika Europe, a i pokojeg koji čujem prvi put; automobila, autobusa, dostavnih vozila, bicikla, električnih romobila... već ću skrenuti lijevo u ulicu pod Novom cestom i usporednu s njom.

Tamo gdje se Ćićarijski obronci najstrmoglavije spuštaju do mora ponovno sam na raskrsnici. Lijevo vodi uzbrdica do Nove ceste koja ovdje razdvaja posljednje kuće Voloskog od prvih u Matuljima -- općinskom središtu ovog dijela Ćićarije. Pređem li preko Nove ceste prije nego će završiti na vječno punom kružnom toku strma će me ulica prečicom odvesti u centar Matulja. Na tu, više dužu nego širu, zaravan 200 metara nad morem slijevaju se iz šest ulica užurbani prolaznici, dokoni šetači, automobili, autobusi, kamioni, dostavna vozila u lokalnom i tranzitnom prometu. Površinom ne većom od tri, možda četiri, nogometna igrališta dominiraju: zgrada općine i stara škola, obje u maniri *Art decoa*⁵ i do njih župna

⁵ „Ukrasna umjetnost“. Pravac u modernoj umjetnosti između dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoljeća vezan uz secesiju. U maniri ukrasne umjetnosti najčešće su građene zgrade javne namjene, no u Istri u toj jednostavnoj i mirnoj formi sagrađen je cijeli jedan gradić – rudarska Raša, i to za samo nevjerojatnih petsto i nešto dana.

crkva, ostavština su iz vremena talijanske uprave nad ovim djelom Kastavštine. Na istočnom kraju središta strma ulica dugo se uspinje do zidina Kastva. Na početku – lijevo od nje puno kraća i manje strma ulica prekoračila preko željezničke pruge pa skrenula još jednom lijevo kako bi završila tamo gdje počinje Kišova priča o Čićariji, ali i priča o Opatiji i njezinoj rivijeri; na stacionu – Matuljskom kolodvoru.

No ja neću uzbrdo u Matulje već nizbrdicom desno, prema moru. Kratka i strma ulica znakovita imena *Put uz Dol* odvest će me do ulice koja vodi s kraja na kraj starog i romantičnog Voloskog. Jednosmjerna u pravcu Opatije, stisnuta između kuća što gledaju na more i onih što se od nje kaskadno penju sve do Nove ceste. Jedino tom ulicom, ulicom iznad, Novom cestom povrh njih i jednim djelom rive odvija se sav promet kroz Volosko, i to samo uzdužnim pravcem. Poprečnih ulica (osim na početku i kraju Voloskog) nema, a kroz stari ribarski tik do mora; uskih, kratkih i slijepih kaleta, skalinada strmih uspona, minijturnih neograđenih dvorišta, ponekog baladura i tajnovitih portika može se jedino pješice.

Ovdje je zadnji čas da potražim parkirno mjesto kako bih mogao krenuti u šetnju kroz Volosko. Pronaći ga za lijepih popodneva ili vikendom i van sezone kupanja ravno je dobitku na lutriji. S puno sreće našao sam ga u kantunu Črnikovice. U toj ne odviše duboko u kopno zavučenom uvali između starog gradskog kupališta na jednom kraju i luke na drugom natiskao se nesumnjivo najljepši, najatraktivniji i najromantičniji dio Voloskog. Od susjedne, daleko veće uvale Preluke kojom je Kvarner zašao duboko u kopno razdvaja ju rt. A spaja obalna cesta, koja prigrlivši završetak rive i obje ulice pod Novom cestom nastavlja kroz Preluku obalom znakovita naziva Costabella. Dijelom kao panoramska s pogledom niz Kvarner vodi put središta deset kilometara udaljene Rijeke. Kako je u davni uvala Preluka bila kastavska luka onih nekoliko kuća u njoj ima kućne brojeve Kastva, mada je on dobro na visoko nad njom. Iako ima status grada, stalnim širenjem Kastav je danas poput predgrađa Rijeke.

Opatijska rivijera započinje u kutu Preluke, odmah do kupališta u Voloskom. Oduvijek omiljeno Vološćanima; domaćim, povremenim i onima u prolazu iako će, zbog čićarijskih litica nad njim koje se tu gotovo okomito spuštaju u more, ostati bez sunca puno ranije od ostalih plaža i kupališta Rivijere. Dno prekriveno najfinijim pijeskom, dovoljno hladovine i u vrijeme kada je sunce u zenitu i dugim stepenicama što od rive strmo vode k njemu meni oduvijek odaju sliku pomalo tajnovitog mjesta.

Od mjesta gdje sam ostavio automobil počinje riva; šetalište, parkiralište i slijeпа ulica u jednom, toliko usko da se ni osobna vozila ne mogu mimoći. Od kupališta do mola gdje počinje luka riva je na nizbrdici. Zbog te strmine kupalište i more poprilično su duboko poda mnom, a kuće s druge strane rive kaskadno se u redovima penju sve do Nove ceste.

Od Opatijskog glamura i šušura draži su mi more, luke i brodovi. Kao zaljubljenika u plovidbu posebice me privlače *mandrač*i – stare, skućene i romantične lučice u kojima su barke natiskane poput sardina u škatuleti.

Zbog svog položaja – izloženosti sjevernim i južnim vjetrovima svako mjesto od Voloskog do Mošćeničke Drage ima mandrač uz veći ili manji mol uz koji je nekada pristajao vapor – parobrod na „*prugi*“ koja je svakodnevno povezivala Volosko, Opatiju, Iku, Lovran, Mošćeničku Dragu s Rijekom. Svaki od tih mandrača lijep je i osebujan na svoj način. Moram li baš izabrati najljepši i najromantičniji odlučio bih se uz vološčanski i za mandrač u Ičićima i Lovranu.

Ovaj u Voloskom s uskim prolazom, nalik kutiji zavukao se u dno uvale okružene kamenim katnicama i zaštićenu od južnih vjetrova lukobranom. Nekad kuće ribara odavno imaju novu, unosniju namjenu. Nadaleko znani riblji restoran u prvoj kući do mandrača još samo svojim imenom Plavi podrum podsjeća da je nekad bio oštarija. U kući do njega minijatura butiga mješovitom robom izgubila je bitku s trgovačkim centrima. U prizemljima ostalih, u kojima su nekada bile konobe i čuvao se ribarski alat danas su: kafić, picerija, tratorrija,... A da je u pretposljednjoj kući tog slikovitog niza ne baš jako davno bio mali obiteljski škver u kojem su meštri kalafati gradili drvene barke podsjeća navoz: nakošena betonska ploča s drvenim pragovima ispružen u more i staro vitlo. Navoz i danas služi za izvlačenje barki vezanih u mandraču, radi pituranja ili sitnih popravaka.

Na kamenom mulu koji ga štiti od tramuntane i bure stoje drvene motke od hrasta crnike za sušenje mreža i kamene bitve za privez. Toj slici iz vremena ribarskog života Voloskog nedostaje samo starac žuljevitih ruku i kvrgavih prstiju koji krpa mrežu. No sušilo i preko njega rastegnuta mreža danas su samo dekoracija mula na kojem zavaljeni u udobne fotelje gosti ispijaju svoja pića. Nađem u tom gledalištu slobodno mjesto za Grgu i sebe s pogledom na mandrač. Preko puta mandrača stare kuće živopisnih boja poput kulisa uprizoruju prohujala vološčanska vremena uokvirena današnjicom: mnoštvom dokonih šetača, a za leđima mi ovovjekovna panorama Preluke, Kastva nad njom i Costabelle. No mene zaokupljuje slika nepomičnih barki kojima se siluete zrcale na posve mirnoj površini mora dok usnule čekaju isplavljenja. Pogledom tražim one drvene da se nagledam i nadi-
vim ljepoti. Dvije su vezane u mandraču, a dvije vidim vezane uz rivu. Lako ih je uočiti među pedesetak, ako ne i više plastičnih što su vezane u mandraču, na rivu, molo ili na bovi u moru.

Iako današnju flotu malih brodica mahom čine plastične barke (za veće jahte i glisere to je gotovo pravilo) za mene iskonski duh mandrača prepunog romantike, ugodan oku i duši odražavaju barke tradicionalne gradnje čiju vrijednost ne samo da otkrivamo iznova već se i sustavno radi na njihovoj revitalizaciji.

Kvarnerska *pasara* i *guc*, *batana* sa zapadne obale Istre, *leuti*, *falkuše*, *bracere*, neretljanske lađe,... iz Dalmacije, pogonjeni latinskim jedrima, veslima, ili jednim

i drugim dio su pomorske tradicije istočne obale Jadrana kojoj počeci nesumnjivo sežu u vrijeme prije antike. Jer prastanovnici Istre i Dalmacije bili su vrsni brodograditelji i pomorci i od njih zasigurno potječu počeci naše brodogradnje. Njihove *liburne* lagani i okretni ratni brod odličnih maritimnih svojstava, 30 metara dugačak i 5 širok, sa 25 vesala u jednom redu, jednim jarbolom s križnim jedrom, karakteristično visokim pramcem pod kojim se krio *rostrum* – kljun za napad na neprijateljski brod radi potapanja i prema krmi zakrivljene pramčane *statve*⁶, bio je noćna mora rimskim ratnim brodovima, a strah i trepet trgovačkim. Koliko su *liburne* bile dobar brod govori činjenica da su Rimljani usavršavajući svoje ratne brodove napravili svojevrsan copy paste *liburne* koji su odigrale presudnu ulogu u boju kod rta Akcija, 31. godine prije Krista kojim je okončan rimski građanski rat, a Rimska Republika postala Rimsko Carstvo. Iako su *Liburne* bili brodovi iz daleke prošlosti kasnije kroz povijest tim je imenom nazivan svaki tip ratnog broda na jedra koji bi krasila odlična maritimska svojstva, tako presudna u pomorskim bitkama.

Između zadnje kuće na rivi u kojoj se rodio i živio geofizičar Andrija Mohorovičić, znanstvenik svjetskoga glasa, i početka mola koji je ujedno lukobran počinje čuveni opatijski *Lungomare*. Trinaest kilometara duga šetnica uz more, oдавде do Lovrana, povezuje čaroliju prirode i čovjekovo graditeljsko i pejzažno umijeće. Sinergiju mora i vila koje se zajedno sa svojim parkovima nenametljivo spuštaju k njemu strogo pazeći da ne naruše prirodni izgled obale i kamena staza što zađe u svaku pa i omu najmanju valu. Ispijem kavu pa krenemo niz *lungo mare*. Puše jugozapadnjak, ne odviše snažno no dovoljno da se poneki val rasprši u bezbroj kapljica po šetalištu. Sjednem na mokru klupicu: *I gledam more gdje se meni penje / i kažem dobro jutro more zlato / i dobro jutro more more kaže...*⁷

Na *lungomaru*, baš kao ni na one tri Vološćanske ulice nad njim, nema više oznake da sam iz Voloskog zašao u Opatiju, jer su oni danas jedan grad. No nije oduvijek bilo tako. Nekada je Volosko bilo veće od Opatije. Došavši do kraja Voloskog, vile iznad šetališta gotovo neprimjetno smijene hoteli i javne površine.

I u Ičićima *Lungomare* prolazi kupalištem. Na tom 700 metara dugom žalu od oblutaka, između marine – suvremene varijante mandrača za jahte i starog mola uz koji je onaj iskonski mandrač – završava moje landranje obalom *Liburnije* pod Čićarijom.

⁶ Konstrukcijski dio plovila na pramcu. Kobilicom je povezana s krmenom *statvom*. S rebrima i *razmom* osigurava čvrstoću i otpornost trupa.

⁷ *More*, antologijska pjesma Josipa Pupačića (1928. – 1971.), tragično poginulog hrvatskog pjesnika

NA PRILAZIMA ZAGREBU

Željko Bajza, Zagreb

Narodna kazivanja i predaje inspirirale su književnike i postale glavno tkivo fabula njihovih književnih djela. Rado su niti svojih romana izvlačili iz povijesti i August Šenoa, Eugen Kumičić, Ante Kovačić, Mirko Bogović, Marija Jurić Zagorka i drugi. A mi u zamisli da krenemo u posjet prošlim vremenima osluškujući utišane titraje tradicije ustanovimo žive li još stara pripovijedanja, imaju li svoje čuvare predaje legende priče, nismo išli daleko pošli smo u Vrapče, Kustošiju, Steenjevec, Podsused, Zaprešić.

Povjesničari grada Zagreba zapisali su da se prvo veće naselje podno Medvednice na južnoj strani razvilo još u antičko doba. Razdoblje prevlasti Rimljana u ovim krajevima počinje u prvom stoljeću poslije Krista i traje do petog stoljeća. Niz manjih lokaliteta otkrivenih na užem području grada, kao i oni otkriveni uz rimsku cestu podno Medvednice, potvrđuju originalnost naselja na cijelom području današnjeg Zagreba. Isti vjetrovi su puhali sa Sljemena kada je zapadne i sjeverne dijelove Medvednice i neka naselja u njenom podnožju dobila u vlasništvo ugarska obitelj Acho. Između tih velikih posjeda nalazilo se nekoliko naselja koja su pripadala Gradecu.

A da život na prilazima gradu Zagrebu nije počeo s našim vremenom svjedoče i prehistorijski predmeti, kamene sjekire s rupama za nasad. Jedna je otkrivena u Donjoj Kustošiji, a druga, manja, također s rupom za nasad, u južnim obroncima Zagrebačke gore u Vidovcu i Podsusedu. Među važnija nalazišta za istraživanje starije kulture savsko-dravskog međurječja spada i nalazište nekropole u Vrapču, gdje su grobovi s grobnom žarom otkriveni u dubini od tri do tri i pol metra. I kolijevka iz rimskog doba pronađena je u Ščitarjevu kraj Velike Gorice, 12 kilometara jugoistočno od Zagreba u tadašnjoj Andautoniji. Isklesana je navodno od medvedničkog kamena, koji se kopao u rimskom kamenolomu u Gornjem Vrapču. Uz Vrapče i Podsused išla je prema sjeverozapadu i rimska cesta koja je pratila Savu i prešla preko nje. Taj tisućljetni put spominje se u srednjem vijeku. Godine 1242. u Zlatnoj buli i Bela IV. je spominje kao „Veliku cestu“. U kamenolomu u Vrapču pronađen je kameni žrtvenik posvećen Silvanu, zaštitniku kamenoloma nekog Veroniusa Panona. Taj nalaz i brojni drugi kameni i keramički nalazi

širom tadašnje andautonijske općine govore još jednom o povijesnoj vezi kulturno-umjetničkih i trgovačkih tradicija vezanih uz kamenorezačke, klesarske i keramičke radionice na tlu današnje Štajerske i Hrvatskog zagorja. Svjedoče o velikom utjecaju antičkog naslijeđa kroz povijest sve do današnjih dana.

Naselje Vrapče imalo je obilježja sela, no ono se gubi poslije Drugog svjetskog rata ali je ostalo još nekoliko starih hiža. Gornje je Vrapče na sjeverozapadnom dijelu grada Zagreba, ispod Medvednice. Prvi se put spominje 1217. godine u povelji kojom se Kaptolu potvrđuju neka dobra, pa su prema tome i stanovnici tog područja bili kaptolski kmetovi. Naselje se dijeli na Donje i Gornje Vrapče. U Gornjem Vrapču se nalazila crkva i škola.

Kako je Vrapče dobilo ime nigdje nema točnih podataka, a predaju o tome sačuvali su samo stariji mještani. Jedno kazivanje kaže da su Vrapčani uskoci koji su bježeći pred Turcima došli ovdje i postali kmetovi na imanju kaptolskih kanonika. Budući da u starom crkvenom jeziku ne postoji riječ kmet već samo *rab*, što znači sluga ili rob, selo je dobilo ime Rabuće, što se poslije iskrivilo u Vrapče. Druga se priča manje oslanja na znanost, pa su tako Talijani prolazeći kroz selo ugledali na nošnjama ovdašnjih ljudi lijepe gumbе. Toliko su im se sviđali da su napali ljude i uzeli im sve gumbе. Kad su poslije mještane pitali gdje su im gumbi, odgovorili su: *pozobali ih vrapci*. Po tom su poslije dobili ime Vrapčani. Priča se da je ime Vrapču dao sam Sveti Franjo. Njega su u Vrapču napali seljaci i oteli mu kabinicu, a on im je samo doviknuo „Oj, vi vrapci! Vrapci“.

U XIII. stoljeću u Vrapču je podignuta crkva Svetog križa koja je imala vrlo neobičnu sudbinu. Kad je prvi put u nju udario grom, izgorjela je do temelja. Sagrađena je ponovno i opet je grom udario u nju. Pošto je tri put srušena i spaljena gromom crkva je sagrađena na drugom mjestu. Nekoliko stoljeća kasnije ljudi su još obrađujući njive nailazili na ljudske kosti, grobove onih koji su bili pokopani na groblju iznad Crkve Sv. križa. Godine 1700. kanonik Ivan Znika dao je sagrađiti Crkvu sv. Barbare.

Vrapčani su se uglavnom bavili poljoprivredom. Od proljeća do zime po cijele su dane bili na njivama i vinogradima. Odmarali bi se samo zimi; zato su se mladi uglavnom ženili zimi. Sklapanje braka od davnine su pratili različiti običaji i vjerovanja. Dugo pripremana, javno izvođena, dugo pamćena svadba bila je događaj za cijelo selo. Tko će koga uzeti određivali su uglavnom roditelji. U djevojčinu kuću prvo su dolazili snuboci koji bi se dogovarali oko miraza. Ako je postignut dogovor, prvu subotu poslije toga momak i djevojka išli bi u crkvu na zapis. Župnik im je uzeo podatke kako bi ih javno oglosio u crkvi. Nakon toga dolazile su zaruke i svadba. Osim na svadbama ljudi su se rado okupljali na komušanju kukuruza i čehanju perja. Vrapče je imalo i svojeg pjesnika, danas nepravедно zaboravljenog i prerano umrlog Mirka Radušića. Ostavio je dvije zbirke i dosta neobjavljenih pjesama. Rođen je u Vrapču 1926. Godine, a umro je 1960. Službujući u Bedekovčini

kao učitelj najvjerojatnije su ga ciglari iz Zagorke u Bedekovčini ili pak oni iz ciglane u Črnomercu inspirirali da napiše svoju antologijsku pjesmu „Ciglari“ kojoj su moto upravo završni stihovi „Tu sake je jutre čuti ciglare i brat kak nazava brata, veliki ljudi, a mala imena naš Lojzek, Barica, Kata.“

Stenjevec je na šest i pol kilometara od središta Zagreba – je li to netko stenjao ili je ime nadjenulo kameno stijenje? Ime Stenjevec zabilježeno je prvi put 1342. godine kao posjed Nikole Arlandovog od Ača. U središtu Stenjevec crkva je Blažene Djevice Marije, za koju se drži da je sagrađena 1257. godine. U crkvi je čudotvorni kip Majke Božje Drnovečke koji potječe iz prijašnje srednjovjekovne crkve. Narodna predaja kaže da je kip doplovio Savom na „drnu“, balvanu, pa zato narod i zove tu bogorodicu Majka Božja Drnovečka, kojoj se i danas pripisuju čudotvorne moći. O tome svjedoče zahvale uslišanij zapisane u knjizi o 600. godišnjici Župe stenjevečke. Prema popisu stanovništva iz 2011., Stenjevec je imao 51.390 stanovnika, a 2021. godine 54.088.

Podosta dogodovština bilo je vezano uz promjenu vjere većeg broja stanovnika i okolnih mjesta koja su pripadala stenjevečkoj župi. Poslije smrti Ivana Kralja 1926. godine za novog župnika je postavljen Josip Mokrović, dotadašnji kapelan iz Vrapča. Mnogi su stenjevečki župljani željeli da se za župnika imenuje dugododišnji kapelan i upravitelj njihove župe Ivan Gršković. Kad je župnik Mokrović 31. listopada 1926. godine služio misu vjernici su je bojkotirali i poslijepodnevna misa više nije mogla biti održana. To su iskoristili starokatolički svećenici i od 1926. do 1927. uspjeli su na starokatoličku vjeru prevesti 496 osoba. Petnaesti kolovoza 1927. dovršena je i starokatolička crkva, ali se vjernici počinju osipati i vraćati se na katoličku vjeru. Danas je hrvatska starokatolička crkva zatvorena i neznatan je broj vjernika starokatolika.

Kustošija je zagrebačko gradsko naselje koje se nalazi na zapadnom dijelu grada. Pripada gradskoj četvrti Črnomerec. Dijelovi Kustošije su Kustošija – centar, Graberje, Gornja Kustošija i Krvarić. Donja Kustošija spada pod gradsku četvrt Stenjevec. Kustošijom prolazi potok Kustošak, prema Vrapču se proteže Park-šuma Grmošćica, a uz kraj sjevernog naseljenog dijela proteže se granica parka prirode Medvednica. Kustošija danas ima vrtić i dvije osnovne škole. Kustošija je jedno od starijih naselja u okolici Zagreba, a poznati su zapisi iz ranog novog vijeka. Kustošija je Zagrebu pripojena tek 1945. godine u sklopu pripojenja općine Vrapče u Zagrebu. 29. lipnja 1939. godine, na blagdan sv. Petra i Pavla, u prisutnosti nadbiskupa Stepinca svečano se osniva župa u Kustošiji. Kustošija je pripadala zagrebačkom Kaptolu, a ime je dobila prema kanoniku Kustosu koji je vodio brigu o ovom području. Prema popisu stanovništva iz 2011. godine Kustošija je imala 14.040 stanovnika.

Zagorske legende upoznajemo, kroz vrata Zagorja, a u Zagorje se ulazi kroz Zaprešički tjesnac. „Zaprešičko Zagorje kruže Sava, Sutla i Medvednica njezina

jutarnja sjena puna mirisa dignuta ubrusa s opahnuta kruha“ – reći će Dalmatinac Jozo Vrkić zapahnut prvim susretom s ovim krajem i dodaje: „Mami te zabrdost brazda preko vrhunaca, tišina šumica, svjetlucanje prvog znoja ranioca. Neka djevojka dolazi između izrđalih tračnica, kao da se od nekud vraća Hrvatska. Upamtiti ću zavazda Zagorje po zelenilu brda poviše Bistre, po vrhu koji od neba odvaja samo disanje trave.“

Tu smo ispod sjeverozapadnih obronaka Medvednice gdje se susreće posavska ravnica s posljednjim alpskim naborima zagorskih bregova. Starina Gjuro Szabo će pak reći: „To je tamo gdje se odlomila naša stara Zagrebačka gora, a došuljala se rječica Krapina.“ I nastanak naziva Zaprešić vezan je uz legendu tu uza Susedgrad, Zaprešić, Bistru, Vrapče gdje završava Hrvatsko zagorje i počinje Zagreb, u srednjem vijeku kao i danas prolazi glavna prometnica sjever – jug, ona koja vjekovima spaja Aziju i Bliski Istok s trbuhom Europe. Prema legendi, mjesto Zaprešić dobilo je ime po tome što ovdje bijahu postaje za isprezanje konjskih zaprega, diližansi. Zbog uspona kod Susedgrada ovdje su uprezali odmorene konje; tako je od *zaprega*, prema kazivanju starih ljudi, nastao naziv Zaprešić.

DO VITANJA I SVEMIRSKIH PITANJA

Božidar Brezinščak Bagola, Hum na Sutli

Kišnog prijepodneva početkom mjeseca lipnja obradovala me pozivnica slovenskih esperantista da dođem u Slovenj Gradec na predstavljanje slovenskog prijevoda romana *Senca nad pokrajino duše* Spomenke Štimec, hrvatske esperantistice i vrsne spisateljice na čijim promocijama već godinama sudjelujem kao izdavač njenih knjiga prevedenih na hrvatski. Stoga sam smjesta sjeo za računalo i počeo guglati o gradiću koji se do stvaranja Jugoslavije zvao *Windischgraz*. Tim imenom nazivali su austrijski Nijemci stanovnike na prostoru između Alpa, Panonije i Jadrana, ne bi li na taj način onemogućili narodno osvješćivanje slovenskih preporoditelja. Prema tome, *Windischgraz* je Slovenski Graz ili Slovenj Gradec. Kao trgovište spominje se prvi put 1251., a kao grad 1267. godine. Povezanost s prošlošću i bogatstvom kulturne baštine zrcali se u sačuvanom umjetničkom blagu župne crkve posvećene Svetoj Elizabeti, kćerki ugarsko-hrvatskog kralja Andrije II., princezi i vojvotkinji, zaštitnici siromaha i prosjaka, a odjekuje u melodijama tristotinjak solo pjesama skladatelja Huga Wolfa, rođenog u Slovenj Gradecu, kojemu je glavni pokretač skladanja bio doživljaj pjesničkih stihova. Umjetnička tradicija srednjovjekovlja, osobito rezbara i baroknih majstora, pretočila se u suvremenu Galeriju likovnih umjetnosti, koja je u posljednja četiri desetljeća ovaj koruški gradić uzdigla do međunarodnog priznanja. Kruna tih nastojanja bio je dokument kojim je 1989. glavni tajnik Ujedinjenih naroda Perez de Cuellar uvrstio Slovenj Gradec među počasne nositelje titule „Glasnik mira“.

Iznenaden tom spoznajom nastavio sam guglati o samom mjestu događaja – Gradskoj knjižnici Franc Ksaver Meško. Znao sam da je riječ o svećeniku, pjesniku i pripovjedaču, ali ništa više. Stoga sam s posebnom pažnjom pročitao da je rođen 1874. u selu kod Ormoža, u zavičaju Stanka Vraza. Pisao je pjesme, pripovijetke, romane i drame. U romanu *Kamo plovimo* (1927.) zapisao je utiske iz svoje mladosti u Ormožu, Ptuju i Celju, što bi svakako valjalo pročitati, premda me pomalo zbunjuju brojna odlička što ih je autor tijekom života primio od crkvenih i civilnih vlasti. A prima ih i posthumno, pa je tako Gradska knjižnica 1974. preimenovana u Knjižnicu Ksavera Meška Slovenj Gradec.

Te subote 17. lipnja, na spomendan majčina rođenja, zapalio sam rano ujutro svijeću na mjesnom groblju kod crkve sv. Ivana Krstitelja u Humu na Sutli. Za vrijeme doručka budio sam uspomene na majku Ljubicu, na hodočašća i rođendanska slavlja. Sretan što sam joj ispunio posljednju želju. Naime, zamolila me da ju odvezem u susjedno selo, u zaselak s rodnom kućom. Zaustavili smo se na cesti ponad sela, nije htjela da je za ruku odvedem do kuće, zadovoljila se oproštajnim pogledom. Dva dana kasnije odvezena je u bolnicu, a treći je dan uzašla na nebo. Ozaren tim prizorima poskakivao sam oko svog prljavog Punteka, sjeo u njega, odvezao se do prve autopraonice i usjajio ga. Sjajni, auto i ja, nastavili smo laganom vožnjom prema Rogaškoj Slatini, Poljčanama i Slovenskim Konjicama, gdje sam na prvom i drugom rotoru uzalud tražio putokaz za Vitanje. Zaustavio sam se na benzinskoj crpki i mladi me radnik uputi na cestu prema lječilištu Zreče i dalje prema Rogli. Brzo sam stigao do lječilišta, poznatog po ljekovitoj termalnoj vodi i izvrsnim wellness ponudama. Projurio sam pored nekoliko stambenih blokova te nastavio vožnju prema jednoj od najviših planina na Pohorju. Isprva su mi godili mir pohorskih šuma i svježina planinskog zraka, ali što su zavoji bili duži i strmiji, to me više zabrinjavao putokaz za Vitanje. Oznake planinarskih staza te pokoja vikendica spuštanih kapaka i zaključanih vrata pojačavale su 'zbunjolu' u mojoj glavi. Sve dok negdje visoko na šumovitom zavoju nisam napokon ugledao žuđeni putokaz. Skrenuo sam s asfaltirane ceste na makadamsku i počeo se spuštati niz planinu. Negdje na polovici spusta zazvoni mobilitel. Nazvao me slovenski kolega i pitao gdje sam. Nisam mu znao točno odgovoriti, rekao sam da se spuštam u Vitanje, na što me on ohrabri riječima da nije to ništa strašno, vjerojatno ću zakasniti petnaestak minuta, što se ionako akademski podrazumijeva. Ali ja nikad ne volim kasniti, a ponajmanje na kulturne događaje. Zato sam ljut na sebe samog jedva dočekao asfaltiranu cestu i punim gasom nastavio vožnju prema cilju. Kolega me dočekao na ulaznom rotoru u Slovenj Gradec, svega stotinjak metara od Knjižnice Ksavera Meška. Zakasnio sam malo više od akademske četvrti, što znači da sam ostao prikraćen za pozdravne govore, ali ne i za predstavljanje samog prijevoda. Prevodilac Vinko Ošlak, pjesnik i esejist, čiju knjigu *Paučina u glavi* nikako da probavim u svojim mislima, zanosno se raspričao o autorici i njenoj prvoj knjizi na esperantu *Ombro sur interna pejzažo*, objavljenoj u talijanskom gradu Pisi prije četrdesetak godina, a koja i danas pulsira topline i prirodnim ritmom, svježim, spontanim stilom.

Na prigodnom domjenku slovenski kolega me upitao jesam li u Vitanju primijetio neobičan objekt koji podsjeća na svemirski brod. Moj niječan odgovor nije ga srećom oneraspoložio. Nastavio je susretljivo pričati o tome kako Vitanje s Centrom astronautike, koji je dobio ime po Hermanu Potočniku Noordungu, nudi virtualnu stvarnost, simulatore i projekcije s novim, svježim pogledom u beskonačnost svemira i čovjekova udjela u njoj. Vidjevši začuđenost u mojim očima, a vjerojatno i naslutivši da nemam pojma o kome se radi, nastavio je slavedobitno pričati o svom

zemljaku Hermanu, rođenom doduše u Puli 1892., ali podrijetlom iz Vitanja. Njegov otac Jože Potočnik bio je general i vojni kirurg u austrijskoj mornarici, a majka Minka bila je kći mariborskoga trgovca češkoga podrijetla. Herman je djetinjstvo proživio u Puli i Mariboru, slušao je predavanja na Tehničkoj vojnoj akademiji u Beču i završio studij s činom natporučnika, kao stručnjak za gradnju željeznih pruga i mostova. No, nepunu godinu nakon završenog studija započeo je Prvi svjetski rat. Tijekom rata služio je u Galiciji, Srbiji i Bosni, da bi na kraju završio na fronti između Soče i Piave, gradeći i rušeći mostove i pruge, ovisno o tome da li je njegova, austrougarska vojska napredovala ili se povlačila. Iz rata se vratio kao kapetan prve klase. I tu prestaje njegova vojnička karijera. Zdravlje mu je zbog kronične upale pluća bilo ozbiljno narušeno te je umirovljen prije navršenih trideset godina. Kao ratni umirovljenik upisao je studij strojarstva na Visokoj tehničkoj školi u Beču, gdje je 1925. diplomirao kao inženjer raketne tehnologije. Nakon završenog studija živio je kod brata u Beču i potpuno se posvetio svemirskoj tehnici. Vodio je očito samotnjački život, nije se dopisivao s članovima Društva za svemirska putovanja, niti je uspostavio kontakt s Bečkim znanstvenim društvom za istraživanja velikih visina. Potkraj 1928. objavio je knjigu: *Das Problem der Befahrung des Weltraums – der Raketen-motor* ('O problemu svemirskog leta – raketni motor'). Radi se o jednom od fundamentalnih djela u kojem se elaborira modularna svemirska postaja, geostacionarna orbita i komunikacijski sateliti. Njegova je knjiga imala snažan učinak na rusku i njemačku astronautičku grupu. Nažalost, autor je shrvan tuberkulozom i bijedom umro 27. kolovoza 1929. Tek je mnogo godina nakon prerane smrti njegovo djelo doživjelo priznanje za razvoj astronautike, pa se kod izgradnje prve svemirske stanice razmišljalo da ona nosi njegovo ime. U Vitanju se njemu u čast i spomen 2006. otvorila spomen-soba, koja je kasnije bila temelj za proširenje i gradnju Kulturnog središta europske svemirske tehnologije – KSEVT, završenog i otvorenog 6. rujna 2012., u povodu obilježavanja 120. obljetnice njegova rođenja.

Zanimjemio sam od zanosna pripovijedanja, a još više od činjenice da sam samo petnaestak dana ranije sudjelovao na književnoj priredbi u počast Hraščinskom meteoritu. Trebao mi je kratak predah, kako bih svom slovenskom kolegi ispričao zanimljivosti o svjetski važnom svemirskom tijelu koje se davne 1751. godine uz silnu tutnjavu i gromoglasan prasak sjurilo na oranicu hraščinskog seljaka u zaseoku Domovec. Izbeumljen puk nije razumio prirodu te pojave koja se mogla vidjeti čak iz Mađarske, Štajerske i Bavorske. Taj je događaj dokumentiran, pa se tako Hraščinski meteorit čuva kao prvi i najvažniji primjerak zbirke meteorita u povijesnom i prirodoslovnom muzeju u Beču. Bečki mineralog Alois von Widmanstätten istraživao je sačuvan dio meteorita i uočio njegovu kristalografsku strukturu kakva nije viđena na zemaljskim kristalima. Njegovo istraživanje dokazalo je postojanje svemirskog tijela na zemlji. U spomen na taj događaj Esperant-sko društvo „Trixini“ u Hraščini već četvrt stoljeća priređuje kulturne programe,

a Klub ljubitelja zavičajne baštine Hrašćina ove je godine organizirao zanimljivo predavanje pod nazivom „Upoznaj nebo – mali vodič kroz astrognoziju“.

Sada je i moj sugovornik ostao bez riječi. Nije mu bilo jasno je li to slučajnost ili svemirska tajna koja dubinski povezuje Štajersku i Hrvatsko zagorje. Svoje pripovijedanje začinio sam na kraju izjavom krapinsko-zagorskog župana Željka Kolara koja glasi: „Želimo i sigurno ćemo napraviti Astro-centar u iduće dvije do tri godine“. Moj slovenski kolega toj se izjavi od srca nasmijao, pružio mi ruku i čestitao, naglasivši da se na povratku svakako moram zaustaviti u Vitanju, a prije toga uživati u vožnji dolinom rijeke Mislinje, osvježiti se pogledom na beskrajne livade i plantaže hmelja te povremeno baciti pogled na modernu biciklističku stazu uz državnu cestu.

Približavajući se Vitanju, ugledao sam visoko na gorskim stijenama dva srednjovjekovna dvorca, crkvicu na brežuljku i veliku crkvu u gotskom stilu ispred sebe. Ostavio sam auto na parkiralištu i po uhodanoj navici najprije razgledao sakralni spomenik kulture, zadivljen freskama s prizorima iz Marijina života. Na izlazu iz crkve zabljesnula me zgrada eliptičnog izgleda, izgrađena od aluminijske, betonske i čelika. To je dakle Centar Noordung – središta europske svemirske tehnologije! Monolitna betonska struktura s dva cilindra između kojih se nalaze velike staklene površine. U njezinoj unutrašnjosti svjetlost na neuobičajen način dopire sa svih strana, tako da posjetitelja obuzima osjećaj beskonačnosti. Naravno da nisam imao dovoljno vremena za razgledavanje svih šest stalnih izložbi, za isprobavanje simulatora letenja, međutim nikako nisam mogao odoljeti pozivu humanoidne robotkinje Vite, stvorene na sliku i priliku čovjeka. Bila je vrlo srdačna i gostoljubiva, htjela je čak zaplesati sa mnom, rekla mi otkud dolazi, kako se osjeća i koja joj je najdraža knjiga, čime je moj posjet Centru Noordung učinila zaista nezaboravnim.

U Vitanju sam se zadržao do kasnog poslijepodneva, ispunjen svemirskim pitanjima: ima li nečeg većeg od svemira, ima li ikakvih naznaka o stvarnosti izvan crnih rupa? Ta su me pitanja za vrijeme vožnje brzom cestom prema Velenju i Celju približila Stephenu Hawkingu, njegovim knjigama *Svemir u orahovoj ljusci* i *Kratka povijest vremena*. Istraživao je podrijetlo kozmosa, prirodu vremena i konačnu sudbinu svemira. Činio je to usprkos činjenici da mu je u dvadeset i prvoj godini dijagnosticirana teška bolest s kojom je živio više od pedeset godina. Na vrhuncu životne zrelosti izgubio je čak i sposobnost govora i svakog pokreta. Preminuo je kao fizičar svjetskog glasa koji se divio velikom planu svemira. Pamtim ga po upornosti i humoru, po dokazivanju teza iz teorije relativnosti da je svijet nastao velikim praskom i da će završiti u crnoj rupi. Pamtim nečiji članak u povodu njegove smrti, s kolikim sam strahopoštovanjem promatrao fotografiju na kojoj sjedi u kolicima s posebnim uređajem. Vidim kako mi glave okrenute od svemira, smirenim očima i zajedljivim zubima daje do znanja da crne rupe nisu baš crne, da isijavaju toplinu i zadivljuju nas velikim planom svemira.

POVRATAK NA PUTOVANJE: SVETA MARA

Grozdana Cvitan, Zagreb

Konačno stižem u Gruziju. Godina je 2019. i ja već godinama mislim kako ću jednom kad dođem do Gruzije pokušati saznati zašto sveta Kristijana (oko 280. – oko 332.) nosi ime koje nosi – to je na gruzijskom jeziku riječ za kršćanku. Dovedena kao kršćanska ropkinja u neku bogatu kuću tadašnjeg Iberijskog kraljevstva (današnja Gruzija) razmišlja o bijegu, ali ne realizira ta razmišljanja. Odlučuje moliti za obraćenje naroda u kojem se našla i u kojem se vjernički puk klanja božanstvu u ognju. Dolazi na glas kao čudesna iscjeliteljica pa biva pozvana na dvor kralja Mirjana III. jer je bolesna kraljica Nana. Kad netko novi uđe u dvoranu u kojoj boravi, ona se predstavi: *Ja sam kristijana*. Želi svakom posjetitelju dati do znanja da je kršćanka, da netko zbog neke nespretne izjave ne bi upao u nezgodnu situaciju. Kad zbog zasluga dobiva slobodu ona moli kralja da joj dopusti gradnju samostana... Gruzija slavi križ od vinove loze koji je prozvan po svetoj Nino; Nino je i apostolica Gruzije. Ponekad je zovu i zaštitnicom Gruzije, iako je to sv. Juraj. Spomenan joj je 15. prosinca.

U Rimskom martirologiju zapisana je kao Kristijana Gruzijaska. Dakle, jedna od najstarijih kršćanskih svetica nosi umjesto imena odrednicu pripadnosti. Često mi se činila simbolom položaja žene u Crkvi.

U Gruziji doznajem da je tamo zovu Nono ili Nuno ili Nino ili Ninny. Naime, Mesrop Maštoc (oko 361. – 440.), lingvist i znanstvenik, jedan je od rijetkih tamošnjih svetaca (pri tome mislim i na armenske) koji nije umro mučeničkom smrću: svetost je zaradio izuzetnim talentima. Nakon završetka teološkog studija okreće se opismenjavanju, pa između ostalog osmišljava tamošnjim trima narodima tri pisma: na armenskom, gruzijskom i albanskom. Albanaca (tamošnjih) već davno nema, a jedan mi monah u jednom od tri samostana, koja je utemeljila sveta Nino, tumači „Nestat će zemlja čiji narod ne slijedi svoju vjeru, kao što se dogodilo kavkaskoj Albaniji“. O tim Albancima ne znam ništa pa mi ne preostaje drugo nego vjerovati gruzijskom monahu.

Ulaz u kompleks samostana omeđen dvjema trgovinama. U desnoj drveni, tkani i drugi umjetnički i „umjetnički“ pokušaji. Jedna drvena skulptura sv. Jurja izrazito lijepa, ali nije na prodaju. U lijevoj trgovini tiskovine i razni devocionali.

Mlada žena za pultom djeluje mi prestrašeno pa se obratim monahu čudnih dimenzija za jednog isposnika. Tražim knjigu o crkvi i samostanu na ruskom. On ljutito odgovara da tu nema ništa rusko. Kažem mu da se ne nervira, ni ja nisam Ruskinja. Onda shvati da razgovaramo ruski, ali ja mu zahvalim i odlazim. Tko zna kakve traume nosi.

Pred ulazom u crkvu košare pune širokih šalova. Šarenih, crnih, prozirnih, tvrdog tkanja, nejasnih na prvi pogled. Mnogi ih nabacuju na glavu dok dežurna monahinja ne pokaže na ženi u hlačama: šalove treba osim prebaciti preko glave i vezati oko struka kako bi glumili suknju jer nije poželjno da žene u crkvu ulaze u hlačama. Šalom na glavi prizivaju sjećanje na kraljicu Tamaru. Na ulazu u crkvu druga monahinja prodaje svete sličice, svijeće i medaljice. Čekam da ostane sama pa odlučim razjasniti jednu sličicu koja me već proganja kroz nekoliko samostana. Uz sličice svete Nono i kraljice Tamare, koje ulaskom u tu zemlju naučite momentalno i trajno, još su poneke sličice svetih žena Gruzijske crkve. Među njima mene posebno zanima jedan ženski lik u dubokoj crnini iz koje se vidi samo lijepo, ozbiljno i nekako prkosno lice svete. Majstor koji ju je slikao nabacio joj je otprilike tridesetak godina i strogoću koja baš nije karakteristična likovima žena. Zato me i muči ta skoro crno-bijela sličica s čudnim izrazom za jednu sveticu.

Monahinju iznerviram iz dva razloga: prvi jer joj se obraćam na ruskom i drugi jer ne znam tko je svetica. Onda nekako zaključi da ja hoću svetu Nono pa mi pokaže drugu sliku i kaže da je to Nono. Objasnim: znam tko je Nono i imam tu sličicu, ali me zanima baš ova, crna ozbiljna, prkosna... Časna napokon izusti: *Pa sveta Mara*. Kao da se po sebi razumije tko je. Nikad nisam čula za svetu Maru, ali valjda ću je jednom negdje pronaći. Kupim sličicu svete Mare i dodam još kraljicu Tamaru i jednu svijeću ne bih li ublažila muku koju sam kod nje izazvala. Ona mi ponovno pokazuje na svetu Nono, ja kažem imam, plaćam, odlazim zapaliti svijeću i spremam sličice.

Nekoliko dana kasnije vraćam se kući, u Zagreb. Istražujem brojne svece kojima su me zasuli Armenija i Gruzija. Većinu znam, ali one koje ne znam pokušam upoznati. One koje znam mogu prispodobiti po samostanima kroz koje su nekada hodali i molili, kroz zemlje u kojima su mučeni i ubijani. Ponekad su priče o tim mučenjima teške i za čitanje – a govore o onima koji su ih živjeli do vlastita kraja.

Stižem do svete Mare. Ne ide baš lagano. Nije nijedna od Marija, nadam se da nije kao i Nino ili Nono ili... možda Mira, Mora, Mura! Vraćam se Mari. Rečeno je: *Tražite i naći ćete*. Tražim i nalazim. Sveta Mara skraćeno je ime svete Margariete, a javlja se i pod imenima Margareta Antiohijska, Ognjena Marija i sv. Marina.

Sveta Mara (289. – 304.), rodom iz Antiohije u Pizidiji, bila je kći poganskog svećenika Elizeja. Majka joj umire nakon rođenja pa je doji i odgaja kršćanka iz Antiohije. Pod utjecajem te važne i još jednom bezimene žene, Mara se zavjetuje na djevičanstvo Bogu. U njezinu progonu sudjeluje i vlastiti otac, jer odbija brak

s poganinom. Zbog upornosti u vjeri mučena je najstrašnijim mukama i umire u 15. godini života. Narod vjeruje da sveta Mara kažnjava ognjem kao što to sveti Ilija radi gromovima. Do dolaska križara moći svete čuvale su se u Istanbulu. Danas se vjeruje da su u manastiru posvećenom svetoj Mari na planini Longa (iznad Ohridskog jezera u Albaniji).

I onda ono najčudesnije po mene i moje istraživanje: svetoj Mari posvećena je tek jedna jedina crkva u Hrvatskoj. Nastala je najvjerojatnije u 14. stoljeću i nalazi se na rubu moga grada, Šibenika. Odrasla sam tek nekoliko gradskih kvartova dalje. U to vrijeme crkvice svete Mare bila je izvan grada. Sada joj se prijeteći primiču nove robne kuće, zgrada gradske Čistoće, osiguravajuće društvo... U međuvremenu, doznajem na internetu, crkvice je zbog raspadajućeg stanja 2012. popravljena na inicijativu gradskog vijećnika Ante Gašperova.

Stižem u Šibenik. Odlučim pronaći crkvu svete Mare. Krećem prema izlazu iz grada. S jedne ceste završim na magistrali prema Splitu. Promašaj. Vraćam se pa pokušam ponovno. Završim na cesti prema Vrpolju. Znam da negdje moram sići s asfaltirane ceste i krenuti makadamom. Pokušavam ponovno. Na jednom makadamu silazim i konačno uspijevam. Vrlo brzo drugim makadamom stižem na malu pokošenu čistinu. Pred crkvicu svete Mare. Oko nje bajam, žižula, a onda žbunje i drača. S desne strane dva prekrivena prozora, s lijeve neko dvorište u kojem dva majstora rade popravke na nekom rasušenom brodu. U reljefima iznad ulaznih vrata glave anđela. Po pokošenoj travi uz zid crkvice razbacano nekoliko staklenki – tu netko s vremena na vrijeme vjerojatno donosi cvijeće. I dvije crvene nedogorjele svijeće.

Konačno znam put do Svete Mare. U crkvu ću moći ući kad se tamo uputim nekog sljedećeg 20. srpnja, na spomendan svete. Toga dana netko od šibenskih franjevaca služi misu na spomen svete Mare i taj dan crkva je otvorena. Zbog tog običaja ovaj je putopis nedovršen. Zasada.

RANORANJENJE, SOBOTNJE, LUBENIČASTO

Davorka Črnčec, Ključ/Novi Marof

Dok se z teh svojih potepaja vrnem, kaj prvo napravim potlam kaj otprem potnu lesu i otklenem vrata hiže? Niti lačna niti žejna, nit si mokru majcu najreši ne bi preslekla nit blatne gojzerice ozula predi neg zapišem kaj sem v oku i v glavi dimo donesla. Još dok su slike igrive i žive, kaj mi nekvi važni falat ne pobegne, otpiram spametnoga telefona, ono mesto de piše *Bilješka* i fletno kak z rukava vu nju stplem sikakšne farbe dneva.

Al idemo od kraja: denes sam se pok proti Grebengradu zaputila. To vam je tak pre meni: ak se rano predi alarma zbudite i sunce vas črez šalaporke po očmi zažegeče, nega vam druge neg v trenerku i gojzerice skočiti, a ščopi ionak navek čekaju pre vroti. Dok tak zaron nakanite nekšnega brega z korakom zmeriti, računajte na stezu šterom čovek denes još ni išel. Znači: računajte z paučinom v lasima, z ftičima vu vuhu, z vumzelenom stezom v oku, a i v nos bu vam se zavleklo aprilsko jutro. Šake buju vam pune sreče. Grebengrad mi je blizu, na petnajst minut z autom i nekak smo se bez čuda reči dogovorili da bum mu jenput na mesec došla. Toga se držimo, ja navek z istim ruksakom i v isti obuteli, a on pak navek v drugačeši opravi. Auto pak već puta zna žmerekči: z Ključa za Novi Marof pa po Zagorskoj vulici prema Mađarevu i tam po Grebengradskoj do zadnje hiže, do ruba šume, do makadamskog šumskog puta na šterom počne avantura jer tu se sparerate i dalje peške.

Jutrošnjega ritma v nogaj more vam pošemeriti par stvari, a ove dve koje se tičeju naslikavanja i žneranci su sigurne. Pripetilo bu vam se sako malo i tupatamsko slikanje šumske steze z mobitelom jer šteli bi v tej mali ekran zrivati se kaj vam je v oku i još svašta naokolo. Kakšnu si je kiklju denes oblekla bukva i z čijim si je gnezdom načičkala frizuru breza i šteri se to ftič najflasneše spomina z onoga kostaja i na šteromu hrastu si verica repa sunča... A či vam se žneranec odveže morate postoti i zategnuti ga kaj se ne popičite. To obadvoje bi vam se lefko moglo zgoditi, empak ste v zelenom dvoru polek šteroga je teško samo ravno predse gledati. Tu de sam skužila da mi je desna gojzerica nekak labava, prignula sam se kaj bi ju znova pošteno zavezala i zategnula neposlušnoga žneranca. I imam kaj za videti: frajer puž taman si je tu nameril prek puta iti. V njegvom jutrošnjem špancirungu lefko

bi ga il pogazila ili skroz profulala – dobro da sem si žnerance poriftavala. Vleče tu velku hižu na hrptu, ignorera me kak velki, al pozera za fotku. Bogu fala kaj neje fleten jer trebalo je mobitela z ruksaka skopati. Al i to smo zbavili. Puž pomalem svojim poslom, ja se naglo zdigla i kaj imam dale za videti? Steza se najemput sva zazibala, obraščena z travama točno se kak nekšno z bajki zeleno morje zatalasala. I onda ga vidim, gospona miša. Čudi se kak picsek glisti: kaj pak ova tu tak rano dela? I neje počekal da mu velim da sem se po putu do sim z nijednim autom ne zišla, da selo još spi i da mi tak rom taman paše kaj smo skoram sami tu na stezi. I planinarski dom Grebengrad v jutro diše pomalem i stiha. Ves zrihtani deši po friško pokošenoj travi i samo se voda z izvora čuje kak žlaburi. Denes nega ljudi, al je garant vse tak vređeno za prvomajski grah prezkutra. Ostavljam ga za desnim ramenom, denes namerena kre grebengradske utvrde prejtj bez zastavljanja direktno do Velkoga Lubenjaka*.

Znači: dok vam ovo pišem, imam prek pet hiljadi koraki v nogaj, skroz i preknaprek i ober osvojena z ovim našim bregom na skorom šesto metri nadmorske visine. Obed se već krčka, a ja si mislim na on mir, onu tišinu šterom me dočekala utvrda i ona senokoša z križom na potu do vrha. Z nje sem se samo kratko naluknula na Rabuzinove oblake nad Novim Marofom jer najlepšeši del steze je rom on voski pot zamotani v se nijanse protuletno zelene, i na stezi i na drevju kre nje. Malo je strmeša i teže je po njoj iti, ali vredi sake muke dok pred sobom zglednete kamena na vrhu. Na tak skritoga v šumi nebrete naleteti slučajno i bez veze. I nek vam bu jasno da odonud nema šanse da pred vami pucaju otprti vidokrug. Ne, ne; do sim se dojde namjerno i točno mi paše ta mističnost kaj sam tu, sama, tak blizu i nebu i zemli, a skrta. Posvojila sem si još jednoga vrha. A on je bormeš mene osvojiv takšni preštamani, prefrigani, ves okrogli i zaobljeni, kak lubenica.

(29. travnja 2023).

* Veliki Lubenjaka, osamljeni vrh na jugoistočnom dijelu Ivanščice na 590 m.n.v.

PREK VELEBITSKE MAJSTORSKE CESTE

Aleksandar Horvat, Ludbreg

Kak zglada navažanje po južnomu Velebitu? Tu je, kak prvo, ona sima dobro znana „stara famozna“ cesta po koji smo negda vsi išli na more. Nekoji ideju i den-denes. Od Gračaca se šigu-migu spušča do Obrovca, najnižeše točke gde prečkamo reku Zrmanju pak onda dale još malo na breg, na dol, dojdemo do morske obale, kam se već ko zaputil. V novo vreme čez Velebit su preluknjali tunela Sveti Rok i vezda nas autocesta z četiri steze nese na more fletno kak se žarke strele. Takaj i nazaj k domaji v Podravinu. Ali ne bi smeli pozabiti i videti da je još predi nove fletne autoceste i stare famozne socijalističke sfrkane velebitske ceste, prek Velebita jahala, i još navek jaše, jena još stareša cesta. Zove se Majstorska cesta.

Majstorska cesta je habsburška makadamska cesta radi koje je njezin inžener opal v nemilost bečkoga dvora kajti je to najskupleša takva cesta koja se delala „na roke“, v živomu kamenu. Caru je negda bilo daleko i dugo naokoli dojt do Zadra kaj bi se z mletačkim trgovcima zišel, pak je Bečki dvor zamislil da bi bilo dobro popelati se poprečki. Ono kaj je napravil hrvatski graditelj cesti, bojniki Josip Kaje-tan Knežić, pravo je graditeljsko remek-delo (iliti po nemački Meisterstück, po čemu se cesta denes zove Majstorska cesta). Država pak ji je dala dosadnu oznaku D 547.

Kak je ova cesta zaštićeni spomenik kulture, kulturno dobro, jasno da je to nekaj kaj se pod saku kulturnu cenu mora videti. Naš se srebrni VW Passat karavan čistam lepo ponaša na tem trdem makadamu, skorom kak da bi se pelal po ravnomu. Leta jezero osamsto tridesti drugoga, gda je cesta otprta, ljudi su se prevažali z konjima i kočijama, tak je radi toga i Majstorska cesta nagnjena največ pet i pol procentov. To je mala šrega. Na sto metrov ceste zdigne te ili spusti največ pet i pol metri. To je šrega po koji su carski konji mogli zvleči kočije na zgor i bremzati jih na dol bez da se dogodi kakov karambol. A da bi se to prek Velebita dobilo trebalo je pratiti sakoga bregeca, grabu, klisuru, vrtaču. Ona predi spomenuta moderna autocesta ide skorom ravno. Če dojde do grabe napravi se most ili vijadukt, če dojde do brega preluknja se tunel. A majstorska cesta je ne mela takve luksuze nego se zakelila za breg, kam breg – tam i ona. Zato je duga malo prek četrdeset kilometri i šigumiga po planini kak nora kača. V prvi nakani kak potrošiti deset dni godišnjega odmora smo šteli jen dan po Majstorski cesti iti od Svetoga

Roka gde cesta počne, da bi se spustili negdi polek Maslenice. Ali kak smo plandovali po i okolo Like, pot nas je te dan nanesele v Starigrad gde smo plazili po Paklenici, a na povratku spram Obrovca smo naleteli na „morski“ kraj Majstorske ceste.

– Pa kaj ne bi mogli prek Velebita prejšti i z ove strane, kak car dok je išel doma, i od kud su cestu, na koncu konca, i počeli graditi? – pitam.

– Mogli bi! – veli ona.

I tak genemo od Jasenici spram Obrovca. Po magistrali naletimo na znak Pariževačka glavica. Još jedan zрманjski biser, vidikovac gde s visoke stene glediš globokoga kanjona v kojem se Zрманja modri bole nego nebo i pomali teče k morju. Tu je negda Karlekov Winnetou svojega konja Iltschija („veter“) pred kamerami natiraval za film. I ne samo tu, kak bumo potlam zeznali. Tu negdi od magistrale gde je obrovačka trafostanica, obrnemo na Majstorsku cestu. Od početka idemo po asfaltu. Z leve strane kriliju vetrenjače. Najpredi prejdemo selo *Modrići*. Dve tri serpentine i karta nam kaže da smo došli, daleko zvun sela, do rodne hiže našega nogometaša Modriča. Je li to istina, ko bi znao, ali v ti ruševini niko ni živio, kak zgleda, od Austrougarske. Drevje raste čez nju, okoli nje je zaraščena borovica i beli graber, kamenje i trava. Sejeno, veseli nas da bi morti ipak to bila ta hiža.

Još par kilometri cesta nas vu velkomu levomu zavoju pela točno nad južnim gopcom tunela Sveti Rok. Pod nami auti letiju vun z čreva Velebita kak niskoletiči avijoni, kak da vsi kesneju na godišnji odmor. Kak prečkamo autocestu, asfalta je zmenkalo i najdemo se v letu jezero devetsto tridesti drugomu. Pomali, v drugi brzini, plazimo v slabi breg i gledimo kak se sê više sveta otpira pred nami i kak smo na sakih sto metri za pet i pol metri višeše. Cesta je makadamska, praši se za nami „kak za dobrim konjem“ makar plazimo dvajst na vuru. Tu i tam koji kamen štrči z pota i zanihne Passata, pak nam javi da ni se baš tak glatko kak smo mislili. Negda je te živi kamen bil v cesti, ali vetri i deždi su ju zeprali. Ne jako, ali sejeno se živa stena gda-gda nalukne. Trebalo bu paziti. Pred velikim desnim zavojem je odmorište, vidikovac z kamenitom ogradom. Dok čovek tu stane, nemre verovati da se od nekud ze zemle more tak daleko videti, a da ne sedi v avijonu. A još smo nisko, Velebit je tek počel. Zadar, mislim da se vidi, za lepoga vremena valjda i Italija, a po noći bi se sigurno vidlo kak se nekaj sveti v Španjolski če bi mi vupali po noći biti tu i če bi Zemla bila „na jeni velki kornjači“...

Sonce je nakanilo čez kratko vreme zacvrčati v morje, ali još je dost visoko, imamo sigurno još bar jenu vuru svetla. Idemo dale. Na celi Majstorski cesti, sako malo najdemo kakvu braniteljsku ploču ili spomenika za ljude koji su tu v zadnjemu ratu zadužili domovinu. A kak nas jaki zavoj obrne nazaj na jug, zgledamo Tulove grede, veliki kameniti masiv na kojega se već fnoga planinarska noga popentrala. Na Tulovim gredama, kak narod govori, su se legli zmaji, živele su nevidne velebitske vile i gospođa Črna kraljica, jako zločesta baba. Tu smo vuz put naleteli na cirkvu sv. Frane kaj ju je sam car dal zazidati, z još nejakvim objektima rasipanima okolo,

gde su navodno redovnici gostili planinare i hodočasnike. Negda. A vezda – nigdi nikoga! Rekel bi nevpučeni čovek da je tu cerkvica zazidana na mestu gde je bog rekel lefku noć. Nigdi žive duše. Nema ljudi, nema kozi, nema ftičkov, nema signala na mobitelu, a i rezervar nam ni baš previše pun. Serpentina nas nazaj popela na sever, Tulove grede nam ostajeju v špiglima, a po sebi već dobivaju lepu zlatnu farbu od sonca kaj je se vekše i se bole naranđasto. Ali, tek smo potlam skužili da bumo Tulove grede celo vreme imeli tu negdi, pod nosom, a nikak dojt do njih. Jer kak se Velebit krivil i heril tak je Jozef inžener prek njegovih rebri pelal zavoje. Klisuru po klisuru, stalno se kažeju novi zavoji, pak grede, pak zavoji, pak grede, zavoji, grede, zavoji... čini se da nigdar tomu kraja. Tulove grede nam zglediju se vekše i nemremo se načuditi kak dugo misliju rasti pred našim očima.

Negdi po potu, vu tem vijuganju, naletimo na stari zapušćeni kamenolom. Vrpe kamenja i zarezi po stenama z kojih su se negda rezale ploče. Nekaj malo visoke trave, beloga graba i rašeljka koja se rasejala okolo pak na zeleno nacifrala silno stenje i kamenje. Pogledamo kaj tu ima, poslikamo i idemo dale. Još smo ne sreli nikoga da bi išel ili v našem ili v suprotnem smeru. Cajnger od tanka se još malo spustil, a spustilo se i sonce. Kak stalno idemo pomali v breg v drugi brzini, ova naša elektronika v autu se fali kak pije prek dvajst litri dizela. Brže nemremo iti kajti je Njemac ovu našu limuzinu složil nisko k zemlici za krstarenje po autocesti, a ne za terene z kojih sako malo kakov kamen luče vun. Još samo par put zgubimo Tulove grede z vidika, i onda se se najemput pred nami otpre velika dolina, i kak zgledi, došli smo tam od kud moremo dale do Tulovih gredi iti jedino peške. Na tem mestu najdemo par onih kamperskih kamijončkov naparkiranih bez neakvoga reda. V njima po saki priliki živiju planinari koji su se namerili popentrati na rečene Tulove grede i v svoje dnevnike zapisati da su i to rešili.

A karta nas je nafićila, da je tu v dolini pod Tulovim gredama snimani film o sima poznatomu indijanskomu poglavici Winnetouu kojega sem spomenul tam pri nebesima nad Zrmanjom. Na dnu ove doline je nekakva hiža z grunтом, za koju nismo zeznali čija je i čemu služi. A karta nam pokaže da su doli v dolini malo po strani dva grobeki. V njima su kakti pokopani poglavica sih Apašov Intshu-tshuna (Dobro sonce) i Nsho-tshi (Lepi den), Winnetouovi japa i sestra. Ko je čital Karleka Maya, zna da je njih strelil lopov Frederick Santer, koji jih je pratil dok su si išli v planinu Nugget-tsill nagrabititi malo zlata. Naravski, v ovom kraju je to moglo tak biti za kamere, ali razme se da Jozef, carski inžener, nigdar ni našel zlato pod Tulovim gredama i da su ovi grobi tu samo „za igru“.

Po gornji strani te doline plazimo kak mravla po obrubu velke zdele, a Tulove, se temneše grede pomali ostajaju za nami. Furt je z jene strane ceste planina nad nami, a z druge graba pod nami. Tu nam je već ne sejeno, kajti trošimo još navek previše, signala i dale nemamo, sreli smo ne nikoga, plazimo se glibokše vu Velebit. Na pamet nam padne bedastoća da bi se mogli nasukati z praznim rezervarom

negdi na Majstorski cesti. Temperatura ide pomali na niže, ne prestrašno, ali prenočiti negdi v sred ničega bez svetla i grijanja sigurno ne bi bilo veselo. Čini se da je cesta malo vodoravneša, a onda pak malo v breg, mrvicu na dol, nemamo pojma gde smo. Plazimo tak pomali v se temneše nikaj, taman je elektronika zmerila da je prevelka kmica i vužgala su se svetla na Passatu i onda se najemput za zavojem pokaže mala nevgledna tabla – Mali Alan. Ta nas tabla razveseli više neg da nam se ukaže lično Sv. Bernard, zaštitnik planinarov v pratnji Winnetoua i gospo-
na Ante Premužića. Kajti Mali Alan je prevoj od kojega moremo dale iti samo na dol. Plus toga, znamo da je Jozef carski cestograditelj, od Svetoga Roka do Maloga Alana napravil 17 kilometri ceste. Znamo takaj da smo na jezero i četrdeset pet metri nad morem. Vezda već imamo nekakvu meru. Znamo gde smo i of sumrak nam je ve jasneši nek nam je bil beli den.

Teren se potlam Maloga Alana menja. Dok smo na morski strani Velebita vidli samo kamenje i skromne plante kaj se tam trudijsu kak tak preživeti, ova kontinentalna strana je pokazala volju da na sebe načička malo vekše grmlje i drevje. Pelamo se čez šumu. Cesta i dale krivuda i „serpentinira“ ali idemo z brega doli, bez gasa, elektronika kaže da trošimo tri litre i tira nam straha da nas budu zacvikane na Velebitu pojeli medvedi. Šuma se zdiže nad nami, a sonce, če ga još opče ima, je ostalo skrito negdi za Malim Alanom. Mislim si kak se mi Podravci nekak sigurneše osećamo v kmični šumi neg med onim silnim, osončanim i vrelim kamenjem. Vozimo se tak po kmici čez smrekovinu, pak onda čez mešanu šumu, i na kraju, dok na podzadnje zidemo z čiste bukove šume vun na ravnicu, zgledamo prva vulična svetla. Selo Sveti Rok! Rezervar je još ne vužgal niti rezervu. Spašeni!

Od Svetoga Roka se vraćamo na stan v Gračac, a jasno nam je da je to kaj smo se zaputili po Majstorski cesti sejeno bila avantura. Zaleteli smo se pred kraj dana, ali na našu sreću, nesu nas napali Indijanci niti medvedi, auto je zdržal torturu, Tulove grede su se ne prehitile na nas, nismo zalutali, nesu nas napali legendarni dvajst dva drumski razbojnici z kojima se po legendi boril i z njima v borbi zginul oružnik Francesco Francass, se je prešlo kak da smo najbolje splanerali i kak da je Sv. Bernard pazil na nas. Prešli smo Majstorsku cestu! Z limuzinom!

Čast je pelati se po sto devedeset let stari cesti koju je majstor bojnik Jozef napravil bez bagera, a cesta još traje. Najskopleša cesta v povesti Austrougarske se pokazala kak nekaj čemu bi se čovek sikać već put vrnul, kajti znam da smo tri korpe sitnici i lepote planine previdli dok nas je mrkli Velebit kak po tenki špagi pelal z jenoga kraja na drugi, a bilo nam je prvi put.

ROVINJ; SNAGA SVETE EUFEMIJE

Slavica Sarkotić, Lekenik

Dode tako čas kad čovjek napuni sedamdeset i u čudu se zapita kamo su otišle sve te godine.

Kad imaš sedamdeset želiš si još samo zdravlje i poneko putovanje. U neko mjesto o kojem godinama razmišljaš, a nisi ga vidjela iako nije tako daleko. Bila si ti i puno dalje. Čak u Australiji.

Da, ali nisi bila u Rovinju, kažem sama sebi.

I kad su me sestra i šogor upitali što bih željela za okrugli sedamdeseti rođendan kao iz puške sam ispalila: Rovinj. Pogledali su me u čudu. Ali samo na jedan dan, brzo sam rekla, pogledala sam kilometražu, ima dvjesto i nešto kilometara, stignemo za tri sata, razgledamo za dva sata i vratimo se.

Zaboravih pritom da oni žive u Virovitici i da od njih do mene ime oko sto pedeset kilometara.

Ugrizla sam se za usnu. Možda ovo i nije najpametnija ideja, rekla sam crveneći pomalo jer znam da je benzin skup, a šogor je u startu odbacio moju ponudu da ja platim benzin.

I tako smo dan iza mog sedamdesetog rođendana, 10. rujna krenuli put Rovinja. Josip nas je ispratio, on je ostao čuvati kuću i naše kućne ljubimce, takav put za njega je postao prezahtjevan.

Ne mogu mu zamjeriti, desetljećima me vozio po recitalima i književnim susretima i promocijama i zahvaljujući njemu upoznala sam naše prelijepo Zagorje i Podravinu i Međimurje i Prigorje. Ja, naime, nemam vozačku, bez njega to ne bih mogla.

Putovati sa sestrom i šogorom pravi je užitek i odmor. Šogor vozi polako i usput nam pokazuje znamenitosti i osobitosti kraja kroz koji prolazimo. Nikada mu nije problem stati kako bismo pogledali neku zanimljivu crkvu ili drugu građevinu.

Put kroz Gorski kotar uvijek opija zelenilom i beskrajnim prostranstvom bjelogoričnih i crnogoričnih šuma. Meni koja volim šume to je pravi raj.

Mnoga mala mjesta s tabla uz cestu kojom prolazimo poznajem iz pjesama prijatelja liječnika koji piše na onoj čudesnoj i katkad teško razumljivoj goranskoj kajkavštini.

Tako mi nisu nepoznata imena Sušica ni Javorova kosa.

Primićemo se Rijeci i moru. Sve prolazi brzo, i dok uživamo u pogledu za nepuna tri sata od moje kuće u Turopolju stižemo u Rovinj.

Desetljećima gledam taj grad na razglednicama i divim mu se, naprosto ne mogu vjerovati da sam sada tu.

Naći parkiralište u Rovinju je teško, pa nas šogor s prtljagom ostavlja u centru i odlazi tražiti parkiralište jer su ona u samom centru jako skupa.

Dok protežem svoje stare noge i trudim se ne misliti na artrozu i bolne kukove (štaku sam zaboravila ponijeti), shvaćam da su svi pločnici, sve ceste i nogostupi od kamena glatkog poput leda, a uz to se stalno treba penjati uz uske ulice.

Sestra mi nudi ruku, ali onda sam još nesigurnija, radije se oslanjam o zidove kuća uz koje prolazimo a svaka je kao spomenik. Svaka je prelijepa, fasade su u raznim bojama poput onih u nordijskim zemljama i čovjek se odjednom ni sam ne znajući zašto osjeća dobro, optimistično i opušteno.

Uz obalu mnoštvo trgovina na otvorenom, prodaje se sve i svašta i primjećujem da su cijene za naša mjerila astronomske. Kilogram šljiva na tržnici je 30 kuna, kod nas u trgovini šest.

Prolazimo pored spomenika Pinu Budičinu uz samu obalu, glasovi koje oko nas čujemo su uglavnom talijanski ili njemački.

Šogor koji je upravo pristigao s parkirališta uzima nam torbe iz ruku i primjetivši moj pogled na izloženu robu i na cijene govori kako te cijene za većinu gostiju vjerojatno nisu pretjerane jer većina gostiju jesu Nijemci i Talijani.

Vodi nas prema apartmanu, jer naravno, nije pristao da ovo bude jednostavni izlet, unajmio je apartman za nas troje od petka do nedjelje pa ćemo imati vremena razgledati grad kako dolikuje.

Na prostranom glavnom trgu uz more dočekuje nas vlasnica apartmana.

Nakon što smo prošli kroz neka ogromna vrata koja izgledaju poput slavoluka s lavovima i datiraju iz nekog davnog vremena do apartmana se penjemo uskim stubama i ja se jedva nekako uspijevam dovući gore.

Ispred apartmana je restoran na otvorenom koji me odmah podsjeća na onaj iz talijanskog filma „Mambo Italiano“, skoro da vidim Sophiju Loren u širokoj suknji s brojnim podsuknjama i s maramom oko vrata kako žustro pleše u ritmu mambo, a sve se oči okreću za njom.

Nakon što smo se smjestili i malo odmorili u čistom i urednom apartmanu krećemo u šetnju gradom. Iznenaduje me što mi grad izgleda manji nego što sam ga zamišljala. Sve je nekako blizu, nadohvat ruke.

Dok stojim kraj fontane na glavnom trgu na njezin rub slijeće galeb. Uopće se ne boji ljudi, mirno me gleda i pomiče krila kao da se češka.

Pitam se je li to onaj galeb moje prijateljice Višnje iz Zagreba koja ima kuću u Rovinju i redovito na svom prozoru hrani galebove.

Rovinj je krcat restoranima. Posvuda su, jedan do drugoga, i začuđujuće, svi su puni iako je rujan.

Sjedamo u jedan, pijemo kavu i jedemo kolače i gledamo brodiće i čamce kako se njišu u lučici.

Kako pada mrak čujemo s više strana zvuk glazbe.

Ispred jedne trgovine na trgu trojica glazbenika već u poznim godinama veselo sviraju neku talijansku melodiju na gitarama i pri tome lijepo pjevaju.

Malo podalje na kamenu sjedi mladić s violinom i svira opojnu, a posve drugačiju vrstu glazbe.

Šum mora i zvuk zvona s brda. To su zvona Crkve svete Eufemije, zaštitnice Rovinja.

Sutra ćemo gore do crkve.

O toj svetici postoji zanimljiva priča koju vrijedi pročitati i proučiti.

Prema povijesnim činjenicama bila je djevica i mučenica iz Kalcedona, iz vremena cara Dioklecijana, nekoliko je puta izbjegla smrt, a na kraju je pogubljena 16. ožujka 303. godine jer se nije htjela pokloniti poganskom božanstvu.

Prema predaji, dječak je sa slabim junicama izvukao teški sarkofag iz mora i ponio ga na vrh brda ispred tadašnje Crkve sv. Jurja.

Oko 950. godine izgrađena je nova crkva, a 1720. još novija. (izvor: Wikipedija).

Još malo šetamo uz obalu, usput se sladeći sladoledom iz korneta a potom odlazimo u apartman gdje odlučujemo večerati, sutra ćemo u neki restoran.

Iznenadenje nas dočekuje kad uključujemo televizor. Naime, svi programi su na stranim jezicima.

Vjerojatno im dolazi malo domaćih turista, govori uz smijeh moj šogor.

Tako smo gledali vijesti njemačke televizije i talijanske kancone dok nam se nije prisipalo.

Naše vijesti, i to od jučer, imaju samo na jednom programu.

Sestra i ja se smještamo u širokom i ugodnom bračnom krevetu, šogor nam je širokogrudno prepustio veću sobu, a on se smjestio na trosjedu kraj televizora u manjoj sobi.

Moje noge urliču neku svoju melodiju, neartikuliranu i bez ritma, ali jako bolnu.

Međutim, pod dojmom lijepo provedenog dana to mi se ovaj put ne čini tako bolno kao inače.

Subota je, predivna sunčana subota u rujnu i mi odlučujemo otići do Crkve svete Eufemije. Šogor je već krenuo, za njega smo mi prespore, čekat će nas gore.

Pitamo mještane za put, govore nam, ovaj vam je kraći, ali strmiji, a onaj je dulji, ali manje strm.

Što da kažem, odabramo kraći, klizavi su jedan i drugi.

Ovaj put sam obula cipele s gumenim potplatom i „ripnama“, ali badava, svejedno se sklizem.

Na trenutke mi je smiješno, ali bojim se da ne padnem i ne slomim nešto. Da sam barem ponijela štaku. Sad je kasno. Moram se uzdati u sreću.

Sestra me opet drži za ruku.

Putem su svuda prozori s metalnim rešetkama, ali na svakom su tegle s cvijećem, zadivljujuće nešto. Nailazim na prodavaonicu poludragog kamenja u kojoj se prodaje samo lapis lazuli, moj omiljeni kamen. Zastajem pred ljepotom plavih ogrlica, prstenja i naušnica, ali odolijevam i ništa ne kupujem. Sestra se osmjehuje toj mojoj odluci, zna koliko volim to kamenje.

Crkva je doista veličanstvena. Nalazi se na najvišem mjestu grada, okružena je predivnim perivojem s čempresima a s druge strane se pruža neopisivo zanosan pogled na more.

Ispod su stazice koje vode dolje u centar grada.

Unutrašnjost crkve je raskošna s brojnim oltarima od kojih je glavni oltar svetog Jurja, sjeverni svetog Sakramenta, a južni svete Eufemije.

Iza oltara je kovčeg u kojem su posmrtni ostaci svetice.

Sjedam na klupicu iza oltara i u tom času zraka sunca pada na sliku na kojoj je prikazana Sveta Eufemija koja je bačena lavovima.

Pomislih kako je čudesna ta slika i to kako je ta zraka sunca baš u tom času pala na nju.

Uz glavne oltare tu je još osam oltara i veličanstvene orgulje.

Kod kipa Majke Tereze palimo svjećice.

Kupujemo neke sitnice za svoje doma.

Izlazimo na sunce i gledamo prema crkvi na čijem je vrhu brončani kip svete Eufemije visok 4,70 m.

Na suncu ispred crkve kod kamene ograde s pogledom na more čeka nas šogor.

On je naravno pronašao lakši put pa se tuda spuštamo do grada i odlazimo na ručak na otvorenom u jedan od brojnih restorana.

Čudim se kako lagano hodam bez štake koju inače koristim već par mjeseci.

Boli, ali mogu hodati. Možda je to snaga koju mi je dala Sveta Eufemija.

Osvježeni duhovno i tjelesno odlazimo na popodnevni odmor a potom do mraka šetamo uz more.

Šogor još jednom odlazi do crkve jer se gore održava neki koncert duhovne glazbe. Sestra i ja umorne odlazimo u apartman, čekamo prijenos Kajkavske popevke na kojima su uglazbljene naše pjesme. Prijenos gledamo na mobitelima jer na ogromnom televizoru tog prijenosa nema.

U nedjeljno jutro još odlazimo na kavu a onda se polako spremamo kući.

Bio je ovo divan izlet i poseban dar za moj sedamdeseti rođendan.

Rovinju sam rekla doviđenja, jer bila je to ljubav na prvi pogled.

A medaljicu s likom sv. Eufemije ponijela sam sa sobom.

MIMOZE NA AZURNOJ OBALI

Spomenka Štimec, Hrašćina/Zagreb

– U subotu putujem na Azurnu obalu.
– Ideš u Cannes? Proći ćeš pored Brigitte Bardot u Saint Tropezu? Šetat ćeš po Monacu? Kupit ćeš parfem u slavnom Grasseu? Ideš vidjet zavičaj Saint-Exupéryja u Ageyu?

– Ma ništa od toga. Predajem esperantsku književnost u nekom hotelu u Saint-Raphaëlu.

– Esperantsku književnost? Zar i toga ima?

Na kraju zime već trideset godina stotinjak se europskih esperantista okuplja na Mediteranskom esperantskom tjednu (MES) na Azurnoj obali. Dolaze Belgijanci umorni od magle, Šveđani iz Skovdea, željni sunca. Sjeverni Francuzi spuštaju se na jug. I nekoliko Španjolaca nije moglo odoljeti zovu rascvalih mimoza u vrtovima s palmama.

– Ima li soba viška?

– Nema. Stavljam vas na listu čekanja.

Malo Esperantsko društvo Fréjus – St. Raphaël vode dvije poduzetne dame Monique i Christine. Okupile su stotinjak gostiju u osebujnom hotelskom kompleksu u mjestu Les Issambres. Tu je godine 1931. sagradio raskošno zdanje pariški poduzetnik Montcuol. Arhitekt mu je bio René Darde iz Saint-Maxime, a dekoracije je napravio dekorater Robert Lallment. Suvremena generacija postavila je spomen-ploču na ulazu u današnji hotel. Monique je isposlovala finu cijenu za svoje esperantske goste u 2023.

Njena kćer Josiane čekala me na aerodromu u Nici kad sam sletjela iz Pariza na raskošnu rasvijetljenu obalu. Kao da me otela: ukrcala me u svoj auto i jurila. Te noći Nicu nisam ni vidjela.

– Vozit ćemo se jedan sat do Les Issambres. To je u smjeru St. Tropeza. Ljeti su na toj cesti takve gužve da se putuje dvostruko duže. Ja radim tu blizu, zato me mama poslala da te dovedem.

– A gdje radiš?

– U bolnici.

Rekla je to tako jednostavno kao da radi na porti. Poslije sam shvatila da je ugliedna liječnica.

– Tu je rijeka Var.

– Var? Zavičaj Antoine de Saint-Exupéryja?

Klimne trepavicama. U farove su joj izranjali visoki grmovi žutih mimoza, a u Fréjusu ogromni antički stupovi izvučeni iz mora. Arena se samo naslućivala u mraku. Branje mimoza nije dozvoljeno. Ali kad putnici stignu sa svojim koferima do hotela Miléade, Monique im dijeli grančice mimoze iz svog vrta. Cijela aula hotela miriši na Moniquin vrt. Svi razdragani. Zbog njih su došli.

Poduzetnik Moncucol uz hotel je sagradio ogromne garaže za skupe automobile bogatih gostiju koji su tridesetih godina dolazili na odmor na Azurnu obalu. Devedeset godina kasnije u garažama ćemo imati nastavu esperanta: Zsofia iz Budimpešte podučavat će početnike esperantu. Naprednu grupu s puno strasti vodit će Mireille iz Švicarske. Meni su dali središnju odaju u kojoj me dočekalo trideset i troje ljudi koje zanima esperantska književnost. Četiri sata svaki dan, tri prije podne, jedan u predvečerje. Navečer iza pola devet slušali smo predavanja na različite teme. Najviša prostora dobila je tema Ukrajina. Svitlana Kozierenko strpljivo je pojašnjavala svoju zemlju.

Prvog dana dočekao nas je direktor hotela i predstavio ekipu koja će nam biti na usluzi. Piće dobrodošlice zvalo se Kir-cassis, liker od crnog ribizla s bijelim vinom. Predstavili su mi francusku obitelj Bošnjaković. Gospodin je Vinko iz Slavonije, gospođa Marica iz Like. U Francuskoj su skoro šezdeset godina, a u Hrvatsku odlaze barem na Sisvete.

Prve večeri predstavila sam svoju knjigu „Hodler u Mostaru“. Druge večeri održao je predavanje provansalski pčelar i esperantist Philippe. Predavanje o pčelama naravno. Asistirala mu je lijepa mlada žena njegovanog tena čija profinjena boja lica odaje afričke pretke. Poslušno dijete, lijepo kao iz slikovnice, miroljubivo leži u nosiljci s malom šakom uz uho.

Sutradan poslije podne smo raspoređeni u šest automobila putovali u smjeru Cannesa i popeli se na ružičasto-crvene stijene fantastičnih oblika u masivu Estrela. Tu, u jednoj šumi Philippe drži dio svojih košnica. Poredane su u polukrug s pogledom na Mediteran. Svi od njegove mlade žene kupuju med koji je ponijela u malim bočicama u prtljažniku automobila.

Na putu do košnica zaustave nas tri krda divljih svinja. Kod prvog krda vrisnemo. One stanu u šumarku kraj ceste i čekaju da prođemo. Gledamo jedni druge. Moji susjedi u autu snimaju ih. Kod drugog krda vrisnemo malo slabije. Kod trećeg samo konstatiramo: evo njih opet, malih slonova s kljovama.

Cijele dane marljivo radimo. Francuzi su i u čitanju strastveni. A koje li strastvenosti kod ekipe crnih kuhara koji svaki dan spremaju nenadmašne ribe s brojnim sosevima vierge, vinegrette, tapenade, pistouie, aioli... Uživam u ratatouilleu.

Kozice su servirane na ledu. Carstvo pita, složenaca i pogačica. Pariški flan. Nabujci, tarine, ragui. Namazi od kokošjeg mesa. Les escargots paulette ili burgundijski puževi? Punjeni gusji vrat?

Zvijezda renesanse u Francuskoj, Lyon, gdje danas stoji spomenik Saint-Exupéryju, prvi je prigrlio u kuhinji utjecaj Italije. Francuska gastronomija neviđeno se usavršila kad je za kraljicu došla Maria Medici i na pariški dvor dovela talijanske kuhare.

Moji učenici, umorni od ratnih tema, od sibirskih motiva i baltičkih oblaka koje smo obrađivali, veselo stanu u rep pred vitrinom kolača gdje se poslužuje „Časna sestra“, „La religieuse“, kruške u crnom vinu, makaroni s bademima, pita od jabuka s ljubicama, mini šarlote i krema od kestena. Izvolite! Ispred vitrine sa sladoledima vijuga drugi red. Vino curi kad okreneš slavinu. Za bijelo vino treba ti druga slavina. Ona za vodu ipak je malo veća. U Francuskoj smo.

Sljedećeg dana autobusom smo otišli na izlet u Cannes, cestom uz Azurnu obalu. Šofer je mađioničar koji je specijalizirao serpentine. Autobus mu je poslušan kao pudlica. Čini se da će valovi autobusu oprati kotače, toliko je cesta blizu mora. Vozimo se uz Agey. Tu je Saint-Exupéry u dvorcu svojih predaka provodio djetinjstvo. Dvorca više nema, onog u kojem je oženio Consuelo, buduću kontesu Saint-Exupéry. Šarmantnu mladu udovicu pjesnika-diplomata upoznao je u Buenos Airesu dok je vodio avionsku poštansku službu. Nije toj maštovitoj gospođi iz srednjoameričkog države El Salvadora bilo lako u staroj francuskoj plemićkoj obitelji. Muževa se sestra Gabrielle podsmjehivala njenom francuskom. Mogu misliti kako se obitelj zabezegnula kad se mlada na svom vjenčanju za proslavljenog pilota u obiteljskom dvorcu pojavila u crnoj haljini. Sigurno nije poštovala redoslijed francuskih svečanih ručkova. A i zajedljivi André Gide, poznat po svojoj nesklopnosti damama, napisao je u svom dnevniku da se Saint-Exupéry, vratio iz Amerike s novom knjigom i ženom. „Na knjizi sam mu čestitao“. Knjiga na kojoj mu je čestitao zvala se „Noćni let“, inspirirala ju je Consuelo. Poslužila je za još jedno nadahnuće: po naslovu te knjige ime je dobio slavni parfem „Vol de nuit“, „Noćni let“. Pilotov prijatelj, jedan od slavnih članova parfemskog carstva Guerlain lansirao ga je uz početak rada francuske aviokompanije Air France 1932.

Mislim na Tibora Sekelja koji je prijateljevao sa Consuelo de Saint-Exupéry dok je bila crtačica pariških motiva. Slike je prodavala na Mont-Martru nakon što joj je muž nestao 1944. Ostala je „mali vulkan iz El Salvadora“. Sekelj je o njoj napisao na esperantu pripovijetku „Lakomislena žena“. Pripovijetka osvjetljava seksualne probleme u životu bračnog para. Hrvatski prijevod pripovijetke pojavio se tek 2023. u Klanjcu. Tad je već iz Mediterana onaj ribar na svojoj udici izvukao narukvicu s pilotovim i Consuelinim imenom i njihovom zadnjom njujorškom adresom. Dva francuska stručnjaka, ronilac Luc Vanrell i Lino van Garzen, majstor za avione srušene u Drugom svjetskom ratu, pronašli su i izvukli olupinu Saint-Exupéryjevog

aviona... a kasnije u Njemačkoj pronašli bivšeg vojnog pilota Horsta Ripperta. Čini se da je upravo Rippert pucao na usamljeni francuski avion na području koji je u srpnju 1944. kontrolirala Njemačka. Hermann Göring, zapovjednik Luftwaffea, proglasio je njemačkog pilota Horsta Ripperta herojem za 28 srušenih aviona... prije nego što su Ripperta zarobili Englezi.

U Ageyu je pisac proveo svoj zadnji europski Božić 1940. Poslije je živio u Americi gdje je pisao „Malog princa“, u kući u New Englandu. Kuću mu je pronašla Consuelo. Ona je bila uvjerena da joj muž nestaje s nekom ženom dok bi usred dana otišao nekud i vraćao se tek sutradan. Tresla ju je ljubomora, sve dok joj neki američki general nije zahvalio na pomoći koju je njen muž dao američkoj vojsci dok se pripremao *Dan d.* Ništa nije razumjela, šutjela je kao da sve zna.

Stižemo u Cannes. U luci građevinski radovi. Na zaštitnoj ogradi gradilišta prekrasna crno-bijela fotografija Brigitte Bardot. Na drugoj fotografiji Marina Vlady. Na trećoj Nathalie Wood i Warren Beatty. Mladi Alain Delon s osmijehom prijestupnika. Tu je cijela povijest kanskog filmskog festivala u poznatim očima koje nije ugasilo vrijeme.

Ukravamo se na brod za Lerinske otoke nasuprot luke u Cannesu. Cilj nam je otok St. Marguerite s kraljevskom utvrdom Fort Royal. Vidimo ga već iz luke. Obrambeni Fort Royal krije u sebi vrlo slavan francuski zatvor. Razgledavamo dekoraciju pronađenog mozaika iz drugog stoljeća prije Krista, zatim idemo pogledati tamnicu čovjeka sa željeznom maskom kojega su proslavili Voltaire i Alexander Dumas. Tko je bio taj ugledni zarobljenik koji je u ovoj tamnici proveo više od desetljeća? Tajna ni danas nije riješena. Spominjalo se pedeset identiteta. Najviše suškanja izazvala je pretpostavka kako ga je dao zatvoriti sam kralj Louis 14. jer mu je – bio brat – blizanac. Lice mu nitko nije smio vidjeti. Previše su bili slični kralj i zatvorenik. Da nije nosio željeznu masku, sličnost s bratom-blizancem bi se odmah vidjela.

Na kraju posljednjeg radnog dana učenici pripremaju predstavu. Bernard mi uručuje poklon i niže pridjeve koje su polaznici seminara dali za lekcije o esperantskoj književnosti. Obitelj Bošnjaković poziva me da zadnju noć provedem u provansalskom mjestu Les Arcs-sur-Argens u njihovoj prekrasnoj kući. Razgledavamo srednjovjekovna zdanja grada. Kod kuće zapale cjepanice u kaminu, otvore šampanjac, iznesu šunku. Mirišem Maričin liker od ljubičica. Sutradan je Marića na svojoj gredici ubrala žalfiju za jutarnji čaj. Mažemo Philippov med na kruh. Ljubazni domaćini voze me 70 km dalje na aerodrom u Nici.

Sjedim s laptopom u krilu pred izlazom broj 17 za Amsterdam. Desno od njega šareni i mirišljavi dućan Fragonard. U njegovom centru novi dizajn francuske posteljine. Na lijevom jastuku lik gospodina pita: „Spavaš li?“ Ženski lik s desnog jastuka odgovara: „Ne. Volim te.“

Ostavljam Francusku njenom šarmu. I njenom štrajku.

Z FRAJLICAMI NA BECIKLINU

Stjepan Zlodi, Šiljakovina

Jesu li se frajlice vozile na beciklinu, mislil sem si dok sem polehko vrtel pedale i zbiral v koje vulice ima više lada. Dolna Lomnica nie selo kaj bi se razvlieklo i raščarilo onak vuz put kak i druga sela. Če pogledaš na karte, selo je skoro kak četverina, v sredine je nekakva mejna, naherena četverina, kodali je v tem najglavnešem delu sela saki vlekel na svoju stranu pak nie se zišlo ravno. A celo selo je jena velika četverina z vulicami kaj ideju z jenoga kraja na drugi i celo vrieme se po vulicami moreš voziti i kruge delati.

Morti je negdo tak narisal, a morti je samo tak ispalo, zgodilo se. Dok z plajbašem črčkaš po karte i fantažeraš morti narišeš nekakov kaštel po puti kaj su se zmotali oko te sredne četverine. Nie mi znati da je nekakvoga kaštela negda bilo v Lomnice tak da bu to ostala sam načrčkana fantažija. Ono kaj je bilo, a kaj je moči videti na staremi kartami, da je čez Lomnicu tekkel jarek Lomnica. V selu su negda bila četiri mosta, a Lomnica je v protuletje znala potopiti pol sela, v letu presušiti, a v zime se smršla pak je bila i klizališče.

Blizu jenoga mosta, bilo je medvodje de je na početku 19. stoletja zdignuta kurija teru si denes znamu kak kuriju Modić-Bedeković. Denes niema jarka, napravili su kanal Sava-Odra, a v korito de je jarek tekkel su najprije nahitali smetlje, a onda posle i navozili zemlu.

Kurija je ostala i verujem da za to moremu najviše zafaliti frajlicami o kojemi sem študeral na beciklinu. Vilma i Milka Bedeković su na ovaj svet došle 30. jurjevšćaka 1883. v Zaprešiću. Otec jem je bil Edvard Bedeković od Kobilića, a mati Marija rodjena Modić. Prije blizanki imali su čer Ljubicu, a posle jem se rodil i sin Janko. Sestre su išle v škole i postale su vučitelke. Milka je bila i slikarica, a Vilma se bavila vezom, a obodve su risale cifre za vezati koje su bile spodobne narodnemi ciframi.

V kuriju su negda dohajali Matoš, Šenoa, Zagorka, a najlepše reči je napisal Matko Peić. Za njega se ta kurija za pravo naziva dvor, bila je pod velikum lipum, i „ko krevet turopolske dekle ostala je zečuvana od mehne i lišaja“. Arbanasovu kuriju pak Matko zove „pagodom mehne“.

Od se te gostov nekak mi se čini da su se frajljice nekak najviše razmele s Marijum Zagorkom. Zagorka je pokrenula prve novine samo za žene, a sestre Bedeković nigdar njesu imale vremena za ono kaj se vu to vrieme od žene najviše očekivalo – udaju. I zato su jih i nijovi Lomničani i zvali frajljice. Još i denes vam neke stare babe moreju pripovedati o lomničkim frajlicami kaj su živele v kurije ze svojem ževinami.

Sestre su volele dojt k svoje babe Ludmile Modić na ladanje i ona jem je pripovedala zgodovine o tem kraju, Lomnice i o ludima kaj su jem dohajali. 1941. one su se i nastanile vu kuriju i tu su živele do kraja živlejna.

Živele su v jednodušju z prirođum. Zdigle su se z prvemi zraki sunca, a v predmrajče bi se povlekile na počinek. Same su delale na svojem vrtu i ranile su fajn živini.

I tak, dok sem se setil frajljici mogel sem si zamisliti kak se i one voziju z biciklinom, onakvem na terem se obodve moreju voziti. Išel sem po Duge vulice do Lukavečke i krenul sem prek kanala. Kanal Sava-Odra je dosta široki i nema mosta prek njega već cesta ide čez kanal. Ak bi se dogodilo da pustiju vodu z Save v kanal ne moči prejt na drugu stranu. Več je prešlo fajn let otkad se to zajdni put zgodilo.

Odma posle kanala je korito tero oni kaj neznaju isto zoveju kanal. To nie kanal, tu su, v koritu iza nasipa skrili jarek Lomnicu i ona teče vuz nasip, a kak i negda, tak se i v naše vreme zna potrefiti da ostane bez vode i onda se vidi samo spuca-na zemla i vodena trava.

Pedaliramu dale i tu dojdemo do Staroga turopolskoga grada Lukavca. Prvi grad je negda bil negde drugde. Od plemenitašov ga je prisvojil Tuz da bi ga Nikola Zrinski vrnul natrag, a kak je se skroz zdošel unda su turopolski plemenitaši sebi napravili novi kaštel, na ovom mestu na kojem je i denes. Stari kaštel su darovali Mateju Slatinskom, a zgleda da se on baš nie skrbil za njega pa je prepal i denes se ne zna da je bil.

Denes je pri Starem gradu moči videti jeno veliko, staro drievo kak posečeno leži. To je drievo kaj je negda raslo v Kostajnevcu, tam de su Lomničani imali trsje. Bilo je tam i cielo selo dok ga Turci njesu spaliti i vuništiti. Negda se to staro drievo, taj rast, zval Turski rast. Niknul je negda posle 1300. i prije 1450. leta. Veliju da je negda na dnu rasta bila zabita železna karika na koje je pisalo leto 1662. Pripovedaju ludi da su za tu kariku Turci vezali kojne i zato su ga i zvali Turski rast. Bilo je negda v Kostajnevcu fest takve rastov, a unda je Plemenita sučija podelila se te raste i si su ovlašteniki porušili svoje raste sam su sestre Bedeković rekle da nijov rast ima ostati i rasti dale. Nijovo jednodušje z prirođum nie jim dalo da se zruša ta starina. Zato su ga unda i počeli zvati Frajljičin rast. Veliju da je to bil najstareši rast lužnjak v ovom delu Panonske nizine. 1962. bil je pod zaštitum države, a od 1964. je postal spomenik prirode.

Frajlice su mrele, o rastu se nie vodilo računa, počel se sušiti, probali su ga spasiti, nie išlo i unda su ga zrušili. Nasledniki su rast daruvali Etno selu Kravarščica, ali je na kraju završil pri Starem gradu Lukavcu.

I dok gledim taj les staroga rasta vidim još nekaj radi čega me je pri srcu zazeblo. Oko Staroga grada, vuz cestu, negda je bil cieli red jablanov. Denes je fajn te jablanov zrušeno. Veliju ludi da su bili betežni, da su se sušili, a mene zgledi da jih nigdo nie ni probal spasiti, pak su još lani si zeleni bili. Faliju nam frajlice, dragi ludi, one koje bi znale poštivati drieve, zato kaj znaju kuliko treba da jeno drieve zraste. Kakva je to bolest napala jablane? Meni zgledi da je to neakov ruši-sieci virus koji se raširil po našem kraju i po naše države. De god vidiš drieve pitaš se jel ga morti vidiš zajdni put? Nie mi bistro zakaj nekim ludima smetaju drieve, zakaj sam rušiju i sečeju, kaj njihova guzica nigdar ne zaželi sesti na nejakvu klupu v debelemu ladu? Faliju nam frajlice, dragi moji, faliju.

Pedaliram dale, idem ravno do još jenoga mosta i do korita de je negda tekel jarek koji se po jenemi kartami zove Lipnica, a po drugemi Lukavec. Nie bilo nikoga vane da nekoga pitam kak oni zoveju taj suvi jarek. Idem vu šumu, na Brege. Posle sela, na lieve strane je negda bila nejakva farma, denes je sa zarasla. Liepo je pedalirati po šume, veter zapune, ima lada, leže je gaziti čez tu vručinu. Skrečem lievo, pa malo posle desno i unda imam dugi, ravni put se do Kostajnevca.

Tam, prije jene križajne put ide prek mosta z žutum železnu ograjum, a ispod mosta teče jarek Peščenjak. Ostavljam biciklin naslojnen na ograju i idem desno vuz jarek. Ti šumski jarki su ostali onakvi kakvi su negda bili, gliboka korita kak ih je voda skopala, na zavoji se pesek skupil, v jarku je drobno, čрно i črleno, više rđavo kamejne, a korejne se čez klajнец jorka spustilo se do vode. A jarek zavija čez šumu, malo levo, malo desno. Tak po koritu, bos, hodim po mrzle vode dok ne dojdem do jenoga mesta de su drveni stupi vu jarku. Tu je negda stari most bil, a sad su ostali sam stupi vu vode, si zeleni od mehne.

Osetim jaku duvu. Zijdem van z jarka i vidim pol šume je divli luk zarosel. Baš se jako čuti. Pričinilo mi se da je dale nejakva čistina. Tu su nejakve zametane mla-ke, kak negda de su obori bili da su se svijne zapirale. Znam de sem. Tu su negda stanci bili. Stanci su imali pletene obore de su čuvali svijne, a saka zadruga je imala jenoga čoveka teri je svijne čuval. To su znali biti ili mladi dečki pred ženidbu ili stari ludi. Z doma su jim tam, kak je već nekoga red dopal, jestvinu nosili. Če bi neki stareši ludi tam bili unda su znali mlademi sejakve zgodovine pripovedati. Morti je i turopolske mogute zmislil negdo do je v stanci svijne čuval. Imali su tam časa sečemu domisliti.

Glava mi je puna duve divlega luka dok se čez jarek vraćam do biciklina.

Idem dale do Kostajnevca, malo moram vuprti v pedale zato kaj se put polehko diže. Pri prve vikendice skrenem lievo i idem gore-dole se dok ne dojdem do jeno-ga puta koji pela do Vojkova zdenčeca. Taj zdenčec je dobio ime po Vojku Miklaušiću koji je zadužil Dolnu Lomnicu ali i cielo Turopole. Japa mu je bil vučitel pak je z Dugoga otoka došel 1922. v Lomnicu. Vojko je bil samouk, navčil je svirati, a 1935. je počel voditi lomnički zbor „Nova zora“. Se kaj je čul i videl on je zapisal, ali betega ga je rano v krevet hitila. Če je baš bil nemočen zvezbal je zbor koji je 1953. nastupil na smotre narodne zborov v Pule z „Turopolskom svadbom“ i pleskala im je ciela Arena, 20.000 pari ruki. Vojko je mrl, a „Nova zora“ i denes nastupa, a 1994. štampali su negve rukopise v knige „Plemeniti puti.“

Prije nek se počneš popinjati k Vojkovom zdenčecu ima jen gustiš, trjne ga zaroslo i onak je kak nekakvi mali klajnec kaj ide desno v trsje. Ne tiem mestu je negda rasel Turski ili Frajličin rast. Morti bi trebalo nekajvi cimer tu deti na kojemu bi pisalo kakva je starina tu rasla. Da se zna. A morti i da se onaj les kaj je pri Staromu gradu sim vrne. Če treba struleti nek struli tu de je rasel.

Čez stezu dojdem do zdenčeca de voda zvira, a na kamenu je negdo črlenu rožu narisal. Morti je takvu rožu videl vu Vojkove knjige? Voda je mrzla i liepo ladi grlo isto kak je ladila grla sa ta stoletja kaj su prešla i po teremi sem se tragi z beciklinom vozil.

SRČEKO NA APARATIMA

Dinka Žarković, Zagreb

Uz zagušene taktove turske glazbe, lubenica i pekmez polagano klize niz tanjur pri čemu podsjećaju na puža golaća sa svojim sluzavim i ljepljivim tragom. U daljini pohotni galeb strpljivo čeka, još malo i ova lubenica postaje jutarnji trofej u njegovom kljunu. Istina, ne znam kakvi su hoteli u Istanbulu, ali na krovovima hostela je prostor za druženje i mjesto gdje se poslužuje doručak. S tih krovova ujutro gledam izlazak sunca, a navečer brojim zvijezde uz tursko pivo Efes. Okrenem se, a galeb je spreman u juriš na trofej jer se dvonožni glodavac udaljava od stola. Kad si sit, možeš sve, barem tako ljudi kažu. Što ja znam, ponekad mi pozli kada vidim pohlepne Kineze s krcatim tanjurima dok im hrana ispada iz usta, a lubenica i pekmez klize niz tanjur. Barem su galebovi u lovu na trofeje.

Zrak ne može biti težak, kažu fizičari, e, da imam škrge i njih bi danas izvadila, možda bi bilo lakše. Negdje na pola puta od onesviještenog stanja i pakiranja, uzela sam mobitel i organizirala prijevoz od aerodroma. Postoje ti neki životni trenuci kada čovjek ne pita za cijenu, istina, moj prijevoz je u kategoriji lakših situacija i slatkih briga. Čekao me let, puna naprtnjača, a zaista sam se trudila odoljeti turskim prodavačima, novi hostel i nova zemlja koja nije konačna destinacija na ovom putovanju.

Kako sam sjela u avion do prozora tako sam zaspala, probudila sam se tik pred slijetanje i spuštanje kotača na tlo. Prijevoz je bio na dogovorenom mjestu i bila sam u stanju nastaviti san na putu do hostela, ali prizori i ambijent imali su drugačiji plan.

Nekoliko mjeseci ranije Zagreb se probudio iz zimskog sna, uz cvrkut ptica na balkonu sam planirala putovanje. Zнала sam da želim u Tursku, vidjeti Kapadokiju i vratiti se po tko zna koji put u Istanbul, no što poslije. Možda Grčka ili Daleki istok? Pogled se često zaustavljao na Iranu, a moje srčeko se dobrovoljno prikopčalo na aparate od sludenosti solo putovanja u Iran. A Gruzija, Armenija i Azerbajdžan? Zvuči dovoljno egzotično, blizu i daleko. Srčeko se ionako prikopčalo na aparate i cijela priča je krenula.

Pekmez i peciva

Nisam znala što očekivati od tih zemalja, a nisam previše ni razmišljala. Auto juri, a za nama ostaje prašina, probušene dječje lopte, nastambe i stračare bez prozora. Vrijeme se zakopalo u davninama, kazaljke se poklopile na satu i stale u vremenu. Ponekad me moderni zapadni ljudi podsjetu na ljude iz prošlosti koji bi stali ispred kaveza iza čijih rešetaka su bila neobična bića zvana, iznenađenja li, ljudi. Oduševljenih i razrogačenih očiju gledali bi u čudnovata bića pa se snebivali, divili, smješkali i zgražali. Slažem misli dok prolazimo trošnim makadamom, a auto od rupa samo što nije dotaknuo jezgru Zemljine kore.

Kao da gledam napuštena i oronula hrvatska sela, ali ova mjesta su oplemenjena stanovnicima, a najviše dječjom cikom i vriskom. Vodom koja se pumpa u dvorištu, ženama koje sa šalicom kave sjede na ulaznim kućnim stepenicama i viču na djecu koja lete kroz labirint prašine, a muški stoluju s bocom čače za okruglim stolom na kraju ulice.

Dok se vozimo labirintom ulica do hostela pitala sam se je li ovako izgledalo 19. stoljeće. Možda i jest, ako je vjerovati filmovima. Ispred mene je niz kućica različitih visina naslonjene jedne na drugu. Neke imaju vrata, neke daske na prozorima, neke su napuštene, u nekima žive obitelji. Gruzijci i dalje njeguju običaj da u jednoj kući živi nekoliko generacija. Otvaram vrata, ulazim u hladan i mračan haustor koji smrdi po vlazi. Podnošljivo je, bilo je i gorih. Penjem se kamenim stepenicama do drugog kata i promatram crnu ogradu urešenu raznim ornamentima. Stojim ispred masivnih bijelih vrata pod šifrom. Otvaram vrata i ulazim u predsoblje sa šankom u sredini i malim stolovima oko njega. U kutu su kućanski aparati i hladnjak. Ispred mene je dugačak hodnik, s lijeve strane su kupaoonica i ženska spavaonica, a s desne strane muška spavaonica.

Ne volim krevete na kat, zazirem od njih pogotovo nakon hostela u Parizu čiji kreveti na kat nisu baš imali ogradu. Te dvije noći u Parizu spavala sam priljubljena uza zid k'o mumija. U T'bilisiju me opet dočekaao krevet na kat, a moje lice nije odavalo sreću iako je oграда oko kreveta ostavljala dojam srednjovjekovne utvrde. Osim kreveta na kat dočekala me vesela družina Iraca, Engleza i Španjolaca. Moj plan ušuškavanja u palači na katu momentalno bijaše zamijenjen s veselom družinom i kartanjem. Negdje usred psovanja na engleskom, katalonskom i hrvatskom u hostel je ušetala djevojka iz Rusije. Smjestila se u sobu dok je nas četvero i dalje bilo u žaru borbe, iako nitko više nije znao ni što igramo, koga lovimo i zašto vičemo.

Svanulo je toplo i ljepljivo jutro, a mobitel pokazuje najvišu dnevnu temperaturu 37 stupnjeva. Baš čarobno. Kod kuće zatvorim vrata i prozore i ne izlazim prije 19:00, na putovanju sam svježja i čila u 08:00. Pri pogledu na temperaturu odluka je pala na jutarnju i večernju walking turu, a ostatak vremena ljenčarim na terasi.

Ostatak vesele družine zaputio se u istraživanje planine, ali sama pomisao na trčkanje iliti vožnju gruzijskim drumskim cestama odbila me u startu.

Dok mažemo pekmez i žvačemo peciva, u predsoblje gotovo nečujno ušće djevojka iz Rusije. Na naše „Morning“ pogleda u nas velikim plavim očima i prozbori „Dobrae utra“. Oh, moja prilika za vježbanje ruskog jezika nakon završenog osnovnog stupnja sjedi za malenim stolićem uspravnih, savršeno ravnih leđa, prekrizhenih ruku u krilu. Uzima maleni komadić maslaca na nož i pažljivo razmazuje do rubova šnite kruha, potom nanosi tanki sloj pekmeza i prinosi ustima pazeći da se ni jedna mrvica ne raspe. Nešto je neobično u pogledu na nju, kao da je uspavana ljepotica sišla s ruskog dvora.

U žaru borbe s naprtnjačom i pokušajem pronalaska najlaganijih hlača prišla mi je i upitala bi li s njom popila kavu budući da jedina govorim ruski. Zašto ne, umjesto planiranog popodnevnog ljenčarenja na terasi dogovorile smo se naći poslije prve walking ture.

Sunce, crveni cvjetovi i pas

Iznenadila me šarolikost ljudi na walking turi, i to u Gruziji, pokrili smo sve kontinente s podjednakim brojem solo putnika i parova. Možda su to moje predrasude, ali nisam očekivale toliku raznolikost. Užareni beton je svakim korakom postajao uzavrela lava. Sa svakim novim korakom don tenisica počeo se polako rastapati.

Ima nešto u vodičima povjesničarima, u trenu kada stanu ispred grupe oni su zapravo stali ispred publike i započeli svoju predstavu. Ispred nas stoji studentica povijesti i prošli smo teme od rođenja i patrijarhata do odnosa s neprijateljem, a Rusi su ipak dobrodošli jer donose novce. Gruzija je jedinstvena zemlja. Prostire se kroz dvanaest klimatskih zona zbog čega je krajolik unikatan, govore jezikom i služe se pismom koje se nigdje ne koristi, a vjeruje se da temelji počivaju na aramejskom kojim se govorilo u Isusovo vrijeme. Mišljenja oko Staljina, rođenog Gruzijca, podijeljena su dok ga jedni štiju drugi ga proglašavaju tiraninom. S jedne strane vas zapanji arhitektura svemirskog stila, s druge strane ceste i infrastruktura su u katastrofalnom stanju, ali svaki političar zna što je bitnije, tako i gruzijski predsjednik.

Dogovorile smo se naći ispred slavluka, dio oko kojeg se nalaze „one fensi“ trgovine. Hvatam zrak ispod drveta, s hladnom bocom vode klizim po koži i gledam psa koji leži na sred ceste. Možda je njemu lakše, ljudi ga maze i nose mu vodu, svatko tko prođe zastane i cvrkuće nad njim. Razmišljam bi li tako cvrkutali i nada mnom ako legnem na cestu, jedno je sigurno, mazili me sigurno ne bi.

Iz razmišljanja me prenulo škripanje guma crnog audija azerbejdžanskih tablica, divljak se zaletio ispred ulaza dućana. Da se zna da je stigao. Dva dečka i dvije

djevojke izlaze iz auta s kapama i torbicama „Luj Vitona“. Izgledaju kao karikature i da, nije samo kod nas, karikatura ima svugdje. Promatram besramne poglede prolaznika i u daljini primijetim plavu valovitu kosu koja se presijava na suncu.

Približava se sporim korakom i nježno okreće glavu lijevo-desno, kako je prilazila primjećujem nevjericu u njezinim očima. Blago se osmijehne, dovoljno, bez pretjeranog pokazivanja emocija. Zabljesnulo me sjećanje na vodičku u Moskvi kada je rekla „Nikad dovoljno opreza. Ovdje i zidovi imaju uši.“ Iako se smijala, njezine oči odavale su nemir. Dugačka bijela haljina s velikim crvenim cvjetovima i tankim naramenicama naborala se od blagog vjetrića, a kada su moja pluća osjetila pofureni zrak napokon sam pitala je li sve u redu. Djeluje odsutno i tužno, kao da ne vjeruje svojim očima. – Ovdje je sve tako tužno. – izgovara i s gorčinom dodaje: – I ružno.

Hodamo do kafića koji sam zamijetila par sati ranije na turi. Što ćeš, padam na cvijeće, zelenilo, umjetnost i drugačije. Sjedimo u prirodnom hladu, džaba, osjećam kapljice znoja kako klize niz potkoljenice. Uzimam maramicu i brišem kapljice s čela, džaba, u sekundi kreću nove. Pogledam nju i pomislim je li ona s drugog planeta jer se ne znoji. Sjedi mirno i uspravno, gotovo nepomično, možda bi netko iz daljine pomislio da sjedim s porculanskom lutkicom.

Tužna Ruskinja puna je pitanja. Na izlomljenom ruskom pričam o putovanjima, o Parizu i Veneciji. Znojim se još više i počinje me razgovor umarati. Sve ju zanima i shvaćam da je očekivala svjetla Pariza, a dobila je daske na prozorima. Završim kutiju cigareta i hipnotizirano gledamo kako se okreće. Pri posljednjem okretu i udarcu o stol: – Ti kao da si iz tajne službe s toliko pitanja – kažem s osmijehom. I sama sam ponosni vlasnik plavih očiju. Plave oči nekada, ali samo nekada, znaju biti jezivo neugodne.

Na večernjoj walking turi pridružuje mi se vesela družina. Kasnije na piću, promijenila sam plan nastavka putovanja i sljedeće jutro započela je neočekivana avantura. Uzimam naprtnjaču, a učiteljica plavih očiju u svilenoj spavaćici proteže se u krevetu, maše mi dok joj pramen plave kose zaklanja lice. Kad malo bolje razmislim, zaboravila sam joj ime. Kad još malo bolje razmislim, ne znam ni da li ga je rekla.

Nakon molitve natiskali smo se u maleni bijeli kombi i krenuli. O gruzijskim šoferima drugom zgodom, ali neprocjenjivo je doživjeti kamikaze i lice sebe i svojih suputnika u molitvi da vožnja što prije završi. Jednom riječju, *srčeko na aparatima*.

VLADIMIR CRNKOVIĆ: *IVAN RABUZIN / KRITIČKA
ANTOLOGIJA OD 1944. DO KRAJA 1964. GODINE*

Marijan Špoljar, Koprivnica

Jedno od temeljnih pitanja u raspravama o naivnoj umjetnosti pitanje je njezine povezanosti ili odvojenosti od svijeta kulture i ambijenta organiziranog društva, odnosno o mogućnosti da se formira *ab ovo* ili nemogućnosti da nastane i opstane izvan vrednota što su ih donijeli i nametnuli tzv. civilizacija i društveni sustavi. Ta je rasprava, dakako, kompleksna i tiče se i odnosa tzv. primitivnih društava i tzv. suvremenih vrijednosti, pa u sebi nosi i zamke koje su nove kritičke teorije dijagnosticirale kao nepravedne, apovijesne, majorizatorske, kolonijalne, eurocentrične i slično.

Cijela povijest naše naivne umjetnosti obilježena je upravo tim dilemama: je li naiva nastala spontano, nekontrolirano i sudbinski ili je bila jedna vrsta društvenoga projekta, jesu li njezini izvori i korijeni u dubini predcivilizacija ili je, suprotno, odnos prema suvremenim vrednotama njezin pokretač, je li, dakle, „primitivna“, ili je samo „naivna“. Napokon: je li hrvatska naivna umjetnost individualni, genijalni, božanski bljesak, ili je i društveni konstrukt, slijed nekih okolnosti i posljedica sinergije talenta i konteksta?

Ova i slična pitanja već su dugo godina u središtu zanimanja Vladimira Crnkovića. On ih, međutim, ne postavlja unutar filozofije kulture ili sociologije umjetnosti nego unutar raspoloživog aparata svojevrсна „kritičara na djelu“, povjesničara umjetnosti kao kustosa, priređivača izložbi, autora knjiga i monografija o naivnim umjetnicima, verzirane osobe u stalnoj vezi i dijalogu s protagonistima te umjetnosti. Stoga se njegova razmišljanja i zaključci ne temelje na općim mjestima i teorijskim predlošcima nego proizlaze iz konkretnih okolnosti pojedinih fenomena, opusa ili individualnih sudbina umjetnika. Nema gotovo ni jednoga našega značajnijeg naivnog umjetnika, uključujući i one koji – poput Ilije, Feješa ili Sekulića – pripadaju dvjema ili čak u više kultura, komu Crnkovićeva metodična, racionalna,

ali i duboko privržena, oduševljena, te posve pribrana analiza nije postavila dijagnozu o genezi i vrijednostima.

Među autorima kojima se ovaj povjesničar umjetnosti najviše bavio svakako je Ivan Rabuzin. Riječ je o organizaciji impresivnog broja samostalnih izložaba, skupnih nastupa, tekstova, predgovora, monografija, Rabuzinovih zbornika, grafičkih mapa i ostalih priloga ostvarenih u četrdesetak godina intenzivne suradnje

Naslovnica *Kritičke antologije*
Vladimira Crnkovića o Ivanu Rabuzinu

te u razdoblju i nakon umjetnikova odlaska. U više tekstova razmatra se i geneza Rabuzinove umjetnosti, problematiziraju prijelomne, transformativne godine kao i dotičari slikara s pojedinim kritičarima, s drugim umjetnicima i institucijama, no nigdje toliko opširno i dubinski kao u najnovijem Crnkovićevu projektu *Rabuzin / Kritička antologija od 1944. do kraja 1964. godine*. Kao i u prethodnim slučajevima, i ovdje se geneza objašnjava preciznim praćenjem slikareve produkcije, odnosno opisom i analizom transformacije formalnoga inventara, znakovnih elemenata te motivskih i sadržajnih elemenata, svagda na primjerima najkvalitetnijih radova. Time se, osim definiranja kontekstualnih okvira posredno formira i reprezentativna lista antologijskih radova, pa se vanjski formalni procesi povezuju s unutarnjim, individualnim vrijednosnim homogenizacijama. Cilj je, dakle, dvojak: uspostava antologije Rabuzinovih radova i, zajedno s tim

procesom, razmatranje slijeda koji je doveo do iznimnih djela kao i, s druge strane, detaljna analiza nastanka njegovih oblika determiniranih konkretnim biografskim te specifičnim kulturnim i društvenim kontekstualnim okvirom, s posebnim naglaskom na doprinosima dvojice kritičara, Radoslava Putara i Miće Bašičevića.

Ili, kako je sâm autor obrazložio svoju studiju, kao ponovni pokušaj da demantira određene idealističke teze o tome kako se Rabuzinovo slikarstvo rađalo bez ikakve „neposredne tradicije“ te kako njegove „nevine forme“ nemaju „nikakvih predaka“.

Nažalost, zbog okolnosti na koje autor doista nije imao utjecaja, u knjizi nisu reproducirani umjetnikovi radovi, što je – s obzirom na važnost koju pisac posvećuje izboru antologijskih slika i crteža – velika šteta. Ali, s obzirom na više objavljenih manjih i većih njegovih monografija o Rabuzinu, s vrlo pedantnom i rigoroznom selekcijom najboljih radova, potpuno čitanje ove publikacije bit će ipak znatno olakšano.

Recimo i to kako je zanimljivo da su oba spomenuta povjesničara umjetnosti – i Putar i Bašičević, najzaslužniji za usmjeravanje i Rabuzinovu afirmaciju – pisali zapravo malo o njegovu radu: Bašičević samo u rijetkim tekstovima općega tipa, Putar u dva-tri relevantna predgovora, počevši od 1960. godine. Međutim, u čestim susretima u Galeriji primitivne umjetnosti u Zagrebu, u važnim formativnim godinama od 1959. do početka šezdesetih, Bašičević daje nesumnjivo bitne savjete o usmjerenju njegova slikarstva i ohrabrenja da nastavi upravo onim putem kojim je krenuo napustivši dugogodišnju želju za doseganjem neke vrste akademskog realizma. Savjeti poput: „sada zaboravite sve što ste slikali i počnite raditi na ovaj novi način“, pruženi od autoriteta i znalca komu se vjeruje i izneseni na pravi pedagoški način dali su Rabuzinu ona ohrabrenja koja su nužna u ključnim fazama formiranja nekog izraza. Nedavnim objavljivanjem korespondencije Rabuzina i Bašičevića od 1959. do 1963. godine Crnković je podastro i niz eksplicitnih kritičarevih uputa slikaru o tome što naslikati, kako slikati, kakav kolorit koristiti, sve do direktnog zahtjeva tipa: „šaljem vam skicu jedne buduće slike“. Sve je to moguće, čak i redovito bilo primjenjivano u različitim kontaktima s naivnim umjetnicima (od Rousseaua do Generalića, od Vivina do Feješša): važno je da pri tome postoji ili se naslućuje integralni slikarski sustav, da postoji ona vrsta – kako bi Putar rekao – „molekularne građe“ koja čini temelje toga sustava. Kako se do nje ga dolazi važno je pitanje, ali sasvim sigurno nije vezano uz čarobnu gestu, genijalni inspirativni trenutak i spontano rađanje ni iz čega nego je uvijek proces stanovite akumulacije. „Presudan trenutak“ može biti izvanredan i nepredviđen, može se pojaviti u izdvojenom, strogo određenom vremenu, ali je uvijek rezultat stanovitog „punjenja“, dakle, produkt kontinuiteta. Upravo taj kontinuitet ističe i Crnković kada govori o različitim oblicima utjecaja koji su bili važni u umjetnikovoj genezi, od večernje radničke likovne škole u Zagrebu koju je vodio Kosta Angeli Radovani, preko autorove fascinacije Van Goghom, pa i „otkrićem“ Henrija Rousseaua sve do ponešto slobodnijih teza o srodstvima Rabuzinova djela i Cezanneova likovnog univerzuma. No, svi su ti primjeri i dokaz kako Rabuzinova umjetnost (kao, uostalom i umjetnost većine velikih naivaca) nije nastala onkraj povijesti, mimo civilizacije, izvan doticaja s ukupnim društvenim, kulturnim i umjetničkim tokovima. Jedina je razlikovnost u tome što naivni umjetnik ta iskustva elaborira i primjenjuje „izravno“, ne bojeći se prepreka koje postavljaju „regulatorna tijela“ povijesti umjetnosti i bez diktata što ga nameće diskurzivni kontekst, uvijek

s mišlju da je njihovo djelo, a ne uzori, normativni centar. Uostalom, sjetimo se samo iskustva Carinika Rousseaua, njegova dugog sazrijevanja, kopiranja Uccella, uloge kritike (Apollinaire), pomoći Picassa i Braquea (nije li dugo kolala, uostalom nikada demantirana, prića o njihovu rukopisu na *Usnuloj Ciganki*).

Bez obzira (ili, unatoć tome, baš zato!) na to što se Crnković Rabuzinovu umjetnošću bavi već više od pedeset godina postoji stalna autorova potreba za novim tekstovima i projektima. Dijelom je to posljedica novih uvida, susreta s novootkrivenim radovima ili dokumentima, a dijelom rezultat spoznaje kako je Rabuzinovo djelo toliko veliko i kompleksno da je aktualno u svakome vremenu i da može biti predmet rasprave i onda kada je opus granitno učvršćen nemjerljivom kolićinom bibliografskih jedinica. Pri tome nije rijeć o promjeni vlastita oćišća ili o primjeni novih teorijskih i metodoloških polazišta: Crnković je od prvoga priloga oduševljen pratilac, znalac koji zna oćitati sve formalno-sadržajne nijanse djela, ali uspijeva proniknuti i u nevidljive izvore jedne neprijeporno genijalne slikarske geste. Dakle, bar dijelom oćkriti i misterij te umjetnosti.

(Iz recenzije knjige Vladimira Crnkovića IVAN RABUZIN / Krićka antologija od 1944. do kraja 1964. godine; nakladnici: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Grad Novi Marof, Kajkavsko spravišće – društvo za širenje i unapređivanje znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2025.)

O RJEČNICIMA MJESNIH GOVORA I NJIHOVOJ VAŽNOSTI
(RJEČNIK GOVORA ŠTRIGOVE; Dragutin Lovrenčić, Đuro Blažeka;
Matica hrvatska, Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu,
Općina Štrigova, 2025.)

To da su jezici blago i riznice jasno je, reklo bi se, samo po sebi, ali i ordinarne stvari/istine valja ponavljati jer, oslonimo se na tradicionalne mudrosti – ponavljanje je majka znanja, a znanjem se izgrađuju/utvrđuju uvjerenja. Koliko nas god pritiskali, gnječili i minorizirali „veliki“ jezici, tihe uvale postojanja, identiteta i entiteta – u koje ubrajamo i materinske govore – instrumenti su kojima najautentičnije stvaramo svijet ideja, snova i oblikujemo prostore postojanja.

Jezici postoje u stalnom treperenju, a rječnicima se njihovo postojanje, njihovi identiteti, njihova posebnost u stanju trenutka stabiliziraju, kao vremenska kapsula.

Dok je devetnaesto stoljeće bilo stoljeće velikih rječnika, kako kaže uvažena leksikografinja Branka Tafra, danas je, shodno postmodernističkoj ideji o relativizaciji odnosa veliko – malo, središte – periferija, vrijeme za rječnike „malih jezika“.

Takav izuzetan moment – objavljivanje *Rječnika govora Štrigove*, dogodio se svibnja 2025. Štrigovi i prostorima koji joj gravitiraju. Radi se o šestom rječniku mjesnih govora međimurskog dijalekta, koje je Đuro Blažeka izradio u suautorstvu s pripadnicima dotične jezične zajednice, i to ovim redom:

2009. *Mura menti Horvat tajszotar / Rječnik pomorskih Hrvata*/ Đuro Blažeka, Nyomarkay Istvan, Racz Erika; 2015. *Rječnik govora Svetog Đurđa: (Rječnik ludbreške Podravine)* / Stjepan Belović, Đuro Blažeka; 2016. *Rječnik Murskoga Središća*, Đuro Blažeka, Grozdana Rob; 2018.

Rječnik preloške skupine govora međimurskog dijalekta, Đuro Blažeka; 2023. *Rječnik govora Kotoribe*, Ana Jauk, Đuro Blažeka, a trenutno se radi na rječniku Nedelišća, čime će se pokriti cijelo područje međimurskog dijalekta. Temelj i paradigmu postavio je Blažeka knjigom *Međimurski dijalekt (Hrvatski kajkavski govori Međimurja)*, 2008., koja je rezultat opsežnog znanstvenog istraživanja dijalektološkog bogatstva međimurskih kajkavskih govora.

U stručnom je smislu i ovaj rječnik rezultat rada dvojice autora – Dragutina Lovrenčića i Đure Blažeka, ali uz predanu i teško mjerljivu pomoć brojnih mještana, posebice škole i njenih nastavnika koji su u okviru Dijalektološke grupe (učiteljice – Jasmina Tuksar, Anita Škvorc Branda i Klaudija Kežman) godinama skupljali riječi i rečenične konstrukcije. Govor Štrigove 2016. proglašen je nematerijalnim kulturnim dobrom Republike Hrvatske i ovaj rječnik legitimira njegov identitet kao cjelovitog artikuliranog sustava.

Dipl. oec. Dragutin Lovrenčić, entuzijast u pitanjima lingvistike, kao izvorni govornik govora Štrigove dobro je upućen u građu, a još bolje istreniran dugogodišnjim radom na materiji. On je, naime, 30 godina skupljao građu zapisujući je na jednostavan način, a prof. dr. sc. Đuro Blažeka, istaknuti hrvatski dijalektolog i leksikograf, tu je građu obradio prema leksikografskim načelima. Prema riječima autora, *Rječnik* je zapis jezika do ovog časa, funkcionira kao vremenska kapsula (Blažeka, xii), a sutrašnjica je neizvjesnost koja ne pripada nama, ali nas se

tiče. Rječnik je leksikografski dokument najvišega ranga i vrlo impresivan dokument po mnogim kvalitetama, od kojih je jedna svakako njegov obim i detalji – obaseže približno 600 str. teksta, sadrži čak 30.000 jezičnih jedinica (riječi, fraza, izraza), potkrijepljenih s 35.000 rečeničnih potvrda koje ilustriraju njihovu uporabu u izvornom kontekstu.

U uvodu Blažeka elaborira specifičnosti tematiziranoga govora i razrađuje metodologiju njegove obrade: transkripciju, prikaz fonologije i morfologije, donosi podatke o istraživanju govora Štrigove, a osobito detaljno objašnjava metodološki postupak, uz prikaz razlikovnosti prema govoru Preloga, uz popis kratica korištenih u rječniku te navođenje iscrpne *Literature o međimurskom dijalektu*.

Načinu obrade leksičkih jedinica poklonjena je, zbog specifičnosti spomenutog govora, velika pozornost, za što je trebalo naći adekvatne i sasvim nove načine. Autor je osnove obrade postavio prije 20-ak god, ali ih modificira prema aktualnim potrebama i stanju govora. Od problema s kojima su se suočavali tijekom rada, sastavljači ističu egzemplifikaciju, odnosno njenu povremenu nedostatnost (osobito u području etnika, fitonima, toponima i još ponekih kategorija riječi), čemu je razlog nastojanje da skupljena i obrađena leksička građa prezentira sve slojeve leksika upotrebljavanog na području Štrigove, za što je ponekad teško naći kvalitetne primjere. Usprkos nedostatnoj elaboraciji, autori drže da je bolje leksem zabilježiti, makar samo s osnovnim naznakama, nego zanemariti ga.

Ističemo bilježenje vrlo bogatog poljoprivrednog leksika (arhaizmi, historizmi), što je

od velike važnosti budući da idealnih ispitanika prema kriterijima znanstvene dijalektologije uglavnom više i nema pa se o tom sloju leksika može svjedočiti samo na osnovi predaje i posebnih metoda (npr., primijenjen je upitnik za terenska istraživanja stočarskog nazivlja, koji je sastavio poljski lingvist Stephen Warchol).

Da bi rječnik učinili što pristupačnijim širokoj uporabi, sastavljači na početku svakog rječničkog članka navode arhileksem (neakcentiran oblik leksema zapisan fonemima standardnoga jezika), što kao posebnu vrijednost u proceduri ističe recenzent dr. sc. Marko Dragić, profesor emer.

Činjenica da se radi o govoru pograničnog dijela Međimurja / Hrvatske prema Sloveniji, rječnik otvara prostor za daljnja istraživanja kontaktnih govora, što je naznačeno i suradnjom sa slovenskom recenzenticom (prof. dr. sc. Tjaša Jakob).

Rječnik sadrži dragocjeni materijal za buduća različita lingvistička istraživanja, kroatistička i slavistička: leksikološka, etimološka, frazeološka, onomastička, jezičnokontaktna... Obilje građe i brojne rečenične potvrde omogućuju proučavanje tvorbe riječi i sintakse, a nude *Rječnik* i kao vrlo zanimljivog materijala za znanstvenike drugih humanističkih područja (npr. etnologije i folkloristike).

Svakako je rad na ovakvim rječnicima (dijalekt – standard) dragocjen, no stanje malih jezika – i dijalekata načelno, takvo je da se sve glasnije, razgovjetnije i argumentiranije govori o potrebi za izradu standardno–dijalektalnih rječnika, pa mu se / pa im se, malo po malo, počinjemo i nadati.

Emilija Kovač

ZDENKI ČAVIĆ NAGRADA KATARINA PATAČIĆ U 2024.

Pjesnikinju i prozaisticu (autoricu romana, pripovijetki i eseja) predstavljamo u povodu dodjele nagrade *Katarina Patačić*, koju najboljoj knjizi na kajkavskom jezičnom izričaju dodjeljuju Varaždinsko književno društvo i Matica hrvatska, Ogranak u Varaždinu. Godine

2024. nagradu je, za kajkavsku knjigu objavljen u prethodnoj godini, osvojila Zdenka Čavić zbirkom satirične poezije *Vok je pojel Crvenkapo (Horvacka vu satire i sale)*, nakladnici: Ogranak MH Varaždin i Mini print logo d.o.o., Varaždin, 2023.

Biografska bilješka: **Zdenka Čavić** rođena je u Koprivnici, gdje je pohađala osnovnu školu i gimnaziju. Zvanje magistricе ekonomije stekla je na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, a na međunarodnom Centru IVORA u Varaždinu diplomirala je kompjutorski grafički dizajn. Dobitnica je niza priznanja za pjesništvo i prozu na kajkavskom narječju i hrvatskom standardnom jeziku (ističemo nagradu *Zvonimir Golob* za najljepšu neobjavljenu ljubavnu pjesmu 2023., *Katarina Patačić*, 2024.). Pjesme su joj uvrštene u mnoge zbornike i zajedničke zbirke poezije, prevedene su na engleski jezik. Članica je Društva hrvatskih književnika, Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne, Matice hrvatske, Hrvatskoga sabora kulture, Varaždinskoga književnoga društva, Udruge za promicanje kulture Kvaka.

Objavljena djela: *Kaj vu meni*, kajkavska poezija, 2015., *Dotaknuti srcem*, lirika o gradovima i prijateljstvu, 2016., *Cipele od senja*, kajkavska poezija, 2018., *Niska crnih bisera*, kratke priče, 2019., *Zaprpreni kaj*, kajkavska poezija, 2020., *Pročitaj poruku*, roman za mlade, 2021., *Most preko želja*, knjiga eseja, 2022., *Vok je pojel Crvenkapo*, kajkavska poezija, 2023., koja je bila uvrštena u uži izbor među pet knjiga (od 34 prispijele na natječaj) za godišnju nagradu „*Antun Branko Šimić*“, koju dodjeljuje DHK Herceg-Bosne.

Donosimo fragmente iz kritika o zbirci nagrađenoj nagradom *Katarina Patačić* u 2024. godini.

Iz obrazloženja Ocjenjivačkog povjerenstva: „Zdenkina kajkavska satira bila je predodređena da ostavi trag u našoj suvremenoj kajkavskoj književnosti. Iskričavo, s dozom zdrave društvene kritike ona ukazuje na devijacije u društvu. Zdenka vješto balansira s kritikom i podsmijehom, ponekad i šalom, izbjegavajući vulgarizme u konstataciji kako mi to danas živimo u svim aspektima od kulture do političkih prilika./.../“

Prof. em Stjepan Hranjec u predgovoru knjige kaže da „jezik i stil ove književnice impresionira! Ona je dala puni doprinos kajkavskoj satiri, svojim kreativnim naporom dokinula je donedavni kajkavski domjanićevski, ‘dudekovski’ svilenkasti, pljačljivi, idilični kaj, potvrdila je da taj naš dragi kaj može biti i te kako *špičasti*,

njime je moguće biti i te kako dojmljiv i u iskazivanju suvremenih tema.“

Branka Jakupec predstavlja autoricu kao „jednu toplu, nježnu, tankočutnu, emotivnu, lucidnu, dobrohotnu spisateljicu koja izuzetno dobro barata stihom, riječju, rečenicom.“ Ovom knjigom „šalje nam mnoštvo poruka, važnih i vrijednih kako za pojedinca, tako i za društvo. Od svega nam je ipak najvažnija ona da trebamo imati i sačuvati poštenje, da se ne kitimo tuđim perjem, te iako nam je ponekad teško, da bude-mo optimisti, da vjerujemo u čast, ljubav, u prirodne zakone, u čovjeka.“

S nekoliko pjesama predstavljamo autoricu, iz nagrađene knjige, te uz dodatak iz *Zaprprenoga kaja*, zbirke iz 2020. godine, poetički i izričajno vrlo srodne. I o njoj donosimo nekoliko sudova.

Branka Jakupec, autrica pogovora, kaže: „‘Zaprprila’ je *kaj*, jer u životu nije sve crno-bijelo. Vjeruje u ljude, u ljudskost, koja ostavlja trag, i sluti da nismo tu samo kao ‘drobne kresnice’. /.../ Stihovi odišu iskrenošću, metaforičnošću, upozoravaju na nepoštenje, lakomost, jal, loše društvo, otuđenost. Upozorava nas da je ‘skradnja vura’ da poštujemo tu jedinu planetu koju imamo, i da na pozornici života svatko od nas igra glavnu ulogu, jer samo tako čovjek može biti slobodan. Mora biti ‘svoj’ u svoje domaje, vjerovati u pravdu, dobrotu i poštenje, te se izboriti za prave ciljeve. A Zdenka to zna i poštuje.“

Ernest Fišer u osvrtu pod nazivom *Na tragu lirike duše* rekao je: „Zbirka pjesama Zdenke Čavić, *Zaprpreni kaj*, je slojevita poezija na temu običaja i življenja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj – kajkavskog kraja, koji obiluje pošalicama, ironijom, a ponekad i rugalicama za način života i pogleda na život kajkavaca nekad i sad. /.../ Svojevrsnom tankočutnom lirikom duše obiluje zapravo cijela zbirka pjesama, autoricu potvrđuje i kao pjesnikinju *kaja*. Njezina suptilnost i predanost kajkavštini kojom se *kaj* čuje u svakoj od njih na poseban način svojevrsni je ulazak u poeziju iskusne duše koja melodioznošću crta i doživljava *kaj* u svom osobnom doživljavanju svijeta. I daje *kaju* dignitet koji mu pripada.“

Emilija Kovač

Zdenka Čavić

VOK JE POJEL CRVENKAPO

Vok je pojel babico
vriščiju si portali.
Neje mu to bilo dost,
pak je zgablal i Crvenkapico.
Neso to više bajke,
deca so furt pri mobiteli,
društvene mreže sê bodo skurile.
Ni mali neso više mali,
neso za njih slikovnice.
Crvenkapa po šume ne hodi,
lovci ne lovijo voke,
temu je došel kraj

brez pol muke.
Deca so vu virtualnem svetu,
nit vidijo sonce,
nit gledijo cvetje,
ne verjo vu bajke.
Neje to zgoršega,
naprej treba iti,
al' reda bi treba biti.
Nišče jih nemre zastaviti,
denes gablajo babice
gdo zna kaj zutra more biti.

Vok je pojel Crvenkapa (MH, Ogranak MH u Varaždinu, Mini-print-logo. d.o.o., Varaždin, 2023.)

DREVO ŽIVLENJA

Polefko kaple noč
po svilni mreži tišine.
Na drevu življenja
zeleno listje zible.
Kaple po saki žili,
i saku misel niše.
Po kori curi sreča,
šepče mu duša vetra.
Sonce ga žari,
dežd ga kuple,
toče mu srce
vu sakem listu,
se do korena.

I sreča i tenja, navek skupa.
Onda najempot temna luč
drevo življenja zavila.
Zagrebla tenju duboko v koru
v saki list pustila pokoru,
zela mu moč.
Senjka dreva je se tenjša
i najempot je više nega.
Tišinu rastače hukanje sove.
Koprena noči prebira zvuke,
gode življenja broji,
a sova i dale huče.

TEŠTAMENT

Iščem zmed plavih senjaki
zviranje v gliboke vode postavljen,
teštament nebu i zemli napravljen.
Zgubljeni ljudi prignute glave,
čez snege temne prste prevlekli
čez vruća leta jogenj potegli,
jesensko seme z vetrom potepli.
Dumi i trese se fundament
planeti Zemli napravljen,

nebu i zemli duh postavljen.
Klepeču krila velikih tiči,
crne vrane letiju.
Temno krilo lamanče,
splášeno po svetu grakče.
Potulene tenje kak pozoji
teštament zemli poslale,
kaj delaju nesu znale.

Zaprpreni kaj (MH, Ogranak MH u Varaždinu, Varaždin, 2020.)

KREATIVNO POETSKO/POETOLOŠKO „POSLANJE“

DAVORA GRGURIĆA

(*Hiša za mrtve riči*, Društvo hrvatskih književnika,

Ogranak Rijeka, 2022.)

U svojoj knjizi pjesama „*Hiša za mrtve riči*“ Davor Grgurić (pjesnik, putopisac, romanopisac, publicist, itd.) snažno se – poetsko/poetički – „pohrvao“ s bogatom riznicom leksičkog bogatstva delničkog i (dijelom) lokvarskog kraja. Stihovima ritmiziranim i uokvirenim narativnom razigranošću ova Grgurićeva zbirka ne samo motivsko-tematskim ustrojem nego nadasve, slobodno je reći, dubokim književno-estetskim poniranjem u tkivo zavičajnog izvornog govora sama sobom puna srca stvaralački raskriľuje oreolu, uzvišenu oreolu svoje opstojnosti.

Bez obzira na skroman recesijski domet pjesništva na našim jezičnim idiomima (ćakavski, kajkavski, štokavski!) Grgurićevo „poslanje“ poetsko/poetološke zabilježbe fonetskih znaćajki literom/slovom na papiru, kao potporom za autentićnu jezićnu stvarnost i tvarnost idiomatike – odista zaslućuje više od rijeći hvale!

Iako – vrijedno je istaknuti – autor u svojem poetskom slogu nema dijalektološke aspiracije, tekstovno/tekstološke znaćajke fenomena gorskokotarske kajkavštine same od sebe nameću se svjedoćenjem (npr. redukcijom starih poluvokala *jor* i *jer*, npr. *s'n* – (je)sam, ili diftongizacijom, npr. *broazda* – brazda; *koaj* – kaj, ili s „prebacivanjem“ palatalnog elementa, npr.

rejć – rijeć, itd. itd., da spomenem tek nešto od tog dijalektološkog manevriranja).

Dakako, fonacijska/glasovna slika preinaićena u slovćani znak tako pokazuje – bez obzira što za podlogu nema akcenatsku turbulenciju – dragocjenu izgovornu fonetsko/fonološku funkciju.

Grgurićevo dakle poetsko „poslanje“ nije *hiša za mrtve riči*, nikakav *rekvijem*, nego je s dućnim poštovanjem spontan i ćastan kreativan posao *uskrisivanja* zaboravljenih rijeći/leksema zavićajna govora – uskrisivanja rijeći koje su ćesto zbog raznih drućstvenopolitićkih „igara“ kao toboće subverzivne potiskivane na marginu našeg i „svojeg“ ĳivota kao nepotrebna makulatura.

Zato je Grgurićevo intimistićko uronjavanje stihom u leksićko bogatstvo nematerijalne baštine zavićajnog mu gorskokotarskog govora u općem sociološkom kontekstu ustvari i vaćno svjedoćenje o svijesti i savjesti ne samo nas samih kao osoba/individua, nego ujedno i svjedoćenje o vremenu u kojem ĳivimo!

(Iz neobjavljene recenzije koju je Uredništvu Kaja ponudio pjesnik D. Grgurić)*

†Ivo Kalinski

* Ujedno bih Vas zamolio da u „Kaju“ objavite ovaj do sada nigdje objavljen osvrt/recenziju dragog našeg prijatelja i istaknutog kolege I. Kalinskog, jer bi bilo šteta da ostane neobjavljen i javnosti nepoznat, a poslao mi ju je spontano prije nepunih godinu dana, tim više što se radi o mojoj prvoj do sada objavljenoj zbirci na delnićkom kajkavskom idiomu, koju sam i predstavio predlani kod Vas u Kajkavskom spravišću. (Davor Grgurić)

PJESME I PLESIVI SMRTI DENISA PERIČIĆA

(Nakladnici: Mini-print-logo d. o. o, Zmajski stol Varaždin, 2025.)

Stihom protiv neprekinutih marševa zločina

I tako, krug je dovršen! Ili nije „Pjesmama i plesovima smrti“ Denisa Perićića, poetskom zbirkom predstavljenom u varaždinskoj Gradskoj knjižnici i čitaonici „Metel Ožegović“ u prvoj polovici 2025. godine. Ako je „Krvozemlje“ šokiralo čitatelje, nova Denisova zbirka istovrsnom pjesnikovom umješnošću nosi isti usud – šokirati, upamtiti. Sve ono izrečeno u „105 godina samoće“, „Pandemonijumu“, „Krvozemlju“ prirodno je nastavljeno „Pjesmama i plesovima smrti“, kronološki poredano, kako je i naveo autor u uvodnoj bilješci. Kontrapunkt uvodnih motta, Kutuzovljevih ili Musorgskog, skladanih, neskladanih, s onim što uslijedi u stihovima, osjetit će svaki posjetitelj varaždinskoga predstavljanja, budući čitatelj, svatko već dobro upoznat s Perićićevim opusom. Da ne ponavljam misli iz pogovora zbirke, u kojemu sam refleksivno reagirao na prvo čitanje, siguran i u petu zbirku ratnih zločina, ono što se ogledava iz ove zbirke jest vještina proznoga pisca. Jest Denis Perićić i pjesnik, no njegov smisao za detalj oko kojega gradi priču ono je odavno prepoznato i nagrađeno s više od 110 književnih nagrada. Od prve pjesme „Mudo visi na grani“ (Ruski građanski rat) do posljednje „Lutke“ svjedočimo bolno iskrenom opisu zločina počinjenih u ime čega – revolucije, oslobođenja, obračuna s neprijateljima, neistomišljenicima.

Piscu ne treba mašta u ovom slučaju, krvnici su se pobrinuli nadmašiti i kada se učini da čovjek čovjeku ne umije biti veći vuk nego što jest – svirepost, brutalnost, ponižavanje – svaka riječ djeluje eufemizmom za ono što slijedi. Polijevanje hladnom vodom, čerečenje, taljenje, kidanje, zakopavanje – nema groba u kojemu se može smiriti obeščašćenost žrtve, nema savjesti koja može krvnika nagnati na obraćenje, čak i kada njegovi najbliži (ah, što su najbliži doli sudionici u zločinu) gledaju „velike“ podvige svojih očeva i djedova. Denisove pjesme zadiru u tkivo savjesti onih dobronamjernih, no povijesni je put do pakla i bio popločan nazovi dobrim namjerama. Znatiželja književnika odvodi u samu srž

zločina, u ideju-ideje pod kojima je bio počinjen, opisujući činjenice, igrajući se riječima sa zločinom u kojemu nije bilo igre, tek lepet preludija za „Dječju sobu“, pretrpanu leševima dječaka i djevojčica, krivih zbog krivih krvnih zrnaca, krivih zbog pogrešne strane, krivih zbog kolaboracije njihovih roditelja, krivih jer su živjeli, jer su pokušali postojati. Mučno je, najmučnije čitati pjesme u kojima je izvjesna sudbina onih o kojima se pjeva, tek pitanje humka, počasti, ako se godinama kasnije otkrije mjesto na kojemu su pokopani. A mnogi, svjedočimo i posljednjim Domovinskim ratom, još nisu pronađeni i dostojanstveno ukopani. Možda i nije trebalo naslova ni motta nad svim opisanim zlodjelima, jer im je zločin zajedničko ime, no oni ova-ko usustavljeni, arhivirani, ovjekovječeni, imaju i potpis dželata na ono frazeološko o povijesti koju su pisali pobjednici. Neće „Pjesme i plesivi smrti“ biti uglazbljene kao one „Serenade“ spomenutih Kutuzova i Musorgskog, nisu libreta opera iako nose svakim svojim činom i stigmatu nečinjenja da se gubitniku ostavi dostojanstvo u i unatoč smrti. Prizivajući i citirajući uzore u Kapuscynskome, Borgesu, Snyderu, Gerwarthu, Churchill i ostalima, Perićić istražuje zašto nisu završili ni Prvi, ni Drugi ni drugi svjetski ratovi, zašto imamo osjećaj ponavljanja u beskonačnost, i ovih dana, i ovih godina. Hvatajući ritam, čisteći pjesmu do osjećaja da ono nužno ostane uklesano u nju, da čvrsto temelji drže, Denis i toponime spominje poput nenapisane oporuke čovječanstvu da upamti, jer ponovit će se. Da upamti, jer nije ni prestalo, nikada i nigdje. Samo se primirilo. U čemu onda leži nada čovječanstva? Upravo u prepoznavanju beskrupuloznosti, u šoku ružnoga, najružnijega. Kako do „iskupljenja iskupitelja“, kako do katarze, do opraštanja? Zar doista nema mjesta Dobromu? Ima u svakom pojedinačnom činu kojim se pokušavalo spriječiti, ublažiti, pomoći. Nije bilo dovoljno. Ali nije se sudjelovalo, nije se pravilo većim Nijemcem od Nijemca, većim Rusom od Rusa.

„Pjesme i plesivi smrti“, taj mrtvački pokrov nad raspjevanim „pobjednicima“ pozivaju na

prepoznavanje znakova vremena, često predvidljivih, čak i kada su zamaskirani idealima novovjekih ideologija. Pazi, čovječe, da ne ideš okrvavljenih ruku ispod zvijezda, ako je dopušteno u Denisovom stilu parafrazirati Šimića i(li) balade koje su pratile vojnike, do onoga dogođenoga kontrapunkta odbačene lutke djevojčice u jarku, do rastopljene sluzi onoga što se nazivalo ljudskim bićem, služi koja je u svojoj nedokučivoj prašini postanka još uvijek uvjerljiviji znak proživljenoga nasuprot zakratko preživjelim tijelima pobjednika, birtijaški hvalisavoga uslijed repetiranih strojnica koje su tražile krv kako bi opravdale svoje proizvođače. I ruke koje su

njima upravljale. Nemoguće je i nepristojno gradirati pjesme Denisove po razmjeru ili matematičkom izračunu broja poginulih, jedan poginuli bio je previše, kao i milijuni pomorenih u logorima, na stratištima. Pjesnik je ispričao svoje priče, bez rukavica, otkrio je, podsjetio na čovjeka (skupine) lišenoga morala, na okrutnost Zla, na trenutak u kojemu se učini da je Zlo pobijedilo. Vjerojatno bi tako i bilo kada ne bismo pamtili, čitali, pisali, osuđivali. Ne deklarativno, već djelatno. I umjetnošću, jamačno, poezijom najprije i najpreče. Neka 31 pjesma i plesovi smrti ostanu znakom da su postojali i postoje oni kojima je stalo do Dobra.

Tomislav Šovagović

IZLOŽBA 490 GODINA OSNOVNOG ŠKOLSTVA U SAMOBORU

Samoborsko područje bogato je poviješću i kulturom, posebice značajnim povijesnim događajima, istaknutim pojedincima i organizacijama. Povijesni razvoj toga područja započeo je izgradnjom samoborske utvrde u 13. st., i dobivanjem statusa slobodnoga kraljevskoga grada. Povezan sa zagrebačkim područjem, a istodobno iskorištavajući gospodarsku povezanost sa slovenskim područjem, sve je izraženiji gospodarski razvoj Samobora. Političko značenje samoborsko područje dobiva u prvoj polovici 19. st. kada postaje jedno od kulturno-političkih središta hrvatskog narodnog preporoda. Istodobno, u svojevrsnoj pozadini tih procesa, razvija se obrazovanje, koje je činilo ključni dio samoborske povijesti i kulture. Obrazovanje ne čine samo zgrade ili nastavna oprema već ponajprije njeni djelatnici. Tako su se dvojica samoborskih obrazovnih stručnjaka, Milan Lang i Bogumil Toni, posebice istaknula u prvoj polovici 20. stoljeća. Oni nisu bili samo prosvjetari već ponajprije intelektualci te nositelji društvenog života. Upravo je to ključan motiv koji ističe obrazovanje kao dio razvoja samoborskog područja.

Tako je u Otvorenoj galeriji Samoborskog muzeja izložbom „490 godina osnovnog školstva u Samoboru“ prikazana povijest školstva toga područja. Autorica izložbe, koja je bila otvorena od 5. rujna do 10. listopada 2025., kustosica je Samoborskog muzeja Rebeka Meglič.

Izložba kronološkim slijedom prikazuje gotovo pet stoljetnu povijest obrazovanja na samoborskom području. Većina izložaka preslike su dokumenata i fotografije iz fundusa Samoborskog muzeja. Osim toga, izložba je upotpunjena predmetima poput školskog pribora, namještaja i sl., posuđenima iz Hrvatskog školskog muzeja, Osnovne škole Milana Langa i Osnovne škole Mihaela Šiloboda.

Autorica veže početak obrazovanja u Samoboru uz obrazovano djelovanje cistercita i franjevac od 16. stoljeća, koji započinju s podučavanjem „mladeži“, što je u praksi značilo opismenjavanje stanovništva. U tom kontekstu, 1535. navodi se kao godina prvog spominjanja škole u Samoboru. Zatim slijedi izgradnja prve zgrade samoborske škole početkom 17. st. u blizini župne crkve sv. Anastazije, a nastavni kadar činili su svećenici i svjetovni učitelji. Od druge polovice 18. st. sve više svjetovnih učitelja vodi nastavu, a stoljeće kasnije osnovno školstvo postaje obavezno. Ovakve promjene u obrazovnom sustavu bile su vidljive i na samoborskom području.

Dio izložbe posvećen je istaknutim učiteljima samoborskih škola, nositeljima obrazovnog procesa. Tako je prikazano djelovanje Josipa Herovića, Skendera Fabkovića, Milana Langa i Bogumila Tonija. Spomenuti učitelji su istodobno bili nositelji samoborskoga kulturnog razvoja.

Herović se istaknuo kao utemeljitelj gradske glazbe, a Fabković kao pedagoški stručnjak. Lang je aktivno sudjelovao u političkom životu Samobora, dok se Toni istaknuo kao književnik.

Na izložbi je opisano kakav je bio dolazak učenika na nastavu u prošlosti:

„(...) Učenici se prije škole moraju oprati i doći u školu čisti i uredni. Tijekom puta do škole, očekuje se da se nigdje ne zadržavaju kako ne bi zakasnili na nastavu. Dogodi li se da zakasne, moraju reći zašto je došlo do toga, a od kašnjenja je jedino gore laganje o razlogu kašnjenja. Prije ulaska u učionu, osim što mora očistiti obuću, potrebno je skinuti kapu te po ulasku pozdraviti te tiho otići na svoje mjesto i u miru pričekati učitelja (...)“

Zatim je opisano kako se učenici moraju ponašati na nastavi:

„(...) Učenik ne smije vikati, skakati ili na bilo koji način uznemiravati druge učenike te se međusobno ne smiju rugati „sbog manjih duševnih darovah ili tjelesnih manah“. Dođe li do štete, učenici i njihove obitelji bit će ih dužni nadoknaditi, a kako ne bi došlo do oštećivanja, učenici ne smiju bacati stvari i moraju paziti da učiona i hodnici budu čisti. U trenutku stupanja učitelja u učionu, svi su dužni ustati, tako se učitelju iskazivalo poštovanje (...)“

Sljedeći dio izložbe odnosi se na „Ekonomsko i zdravstveno stanje učenika“, gdje je posebno istaknut utjecaj siromaštva i bolesti na brojne učenike u njihovom obrazovanju. Kako bi se prevladali ovi problemi, osnovana je Školska zaklada za podupiranje sirotinje, unutar koje se posebno istaknuo Milan Lang. Slijedi dio koji se odnosi na: „Izostanci učenika i oprosti od pohađanja škole“, a kao najčešći razlozi za izostanak učenika bili su: „bolesti djeteta, selidba obitelji, upis u drugu školu (npr. šegrtsku), odlazak u službu ili namještenje u grad, siromaštvo, potreba za radnom snagom“.

Na samoborskom području osnovana je 1839. „škola za puce“ čime je započelo sustavno obrazovanje žena. U tome su se posebno istaknule učiteljice Emilija Đurenec–Mayerhoffer, Franjica Rumppler, Slava Lopašić i Katarina Katić.

Na izložbi je zatim prikazano „Što se čitalo i o čemu se raspravljalo na mjesečnim sjednicama Učiteljskog zbora?“, dok su u dijelu naslovljenom

„Poznati učenici samoborskih škola“ istaknuti učenici poput Hilariona Gašparotija (književnik), Josipa Milakovića (književnik, novinar, učitelj), Julijane Cantilly („Vrazove Ljubice“), Vjekoslava Noršića (svećenik, povjesničar), Frana Hrčića (političara, književnika, poduzetnika), Nikole Reisera (likovnog umjetnika), Ivica Sudnika (obrtnika, kulturnog i sportskog djelatnika).

U posljednjem dijelu izložbe prikazan je razvoj obrazovanja na samoborskom području od kraja 19. st. do danas. Tako se ističe osnivanje Šegrtske škole u Samoboru (1886.), a u 20. st. osnivaju se ženska stručna škola, srednjoškolski centar i gimnazija (Školski centar „Skender Fabković“), Centar za odgoj, obrazovanje i osposobljavanje omladine (Lug), Narodno sveučilište „Janko Mišić“ i prvi vrtić „Grigor Vitez“. Posebno je prikazano djelovanje Đačkog doma „Pavao Videković“, koji je djelovao od 1945. do 1964. godine. U cjelini naslovljenoj „Mreža osnovnih škola“ navodi se osnivanje i djelovanje Osnovne škole Samobor („Janko Mišić“), Osnovne škole Rude, Osnovne škole Mihaela Šiloboda, Osnovne škole Milana Langa, Osnovne škole Bogumila Tonija i Osnovne škole Sveta Nedelja. Izložba se zaključuje osvrtom na „Izazove današnjice“ navodeći suvremena otvorena obrazovna pitanja (izazove): „Digitalni pritisak, „Doba odlikaša“ i „Autoritet učitelja nad učenicima“. U završnom dijelu naslovljenom „Budućnost školstva i nastavak tradicije stare 490 godina“ navodi se kako „(...) Samoborsko osnovno školstvo nalazi se u vrtlogu školskih previranja kao i sve škole unutar Republike Hrvatske. Školstvo napreduje i možemo biti ponosni na uspjehe naših škola i njenih učenika. Brojni učenici postigli su zavidne karijere i ostvarili znanstvene, političke i sportske uspjehe. Učenici samoborskih škola gotovo uvijek se nalaze pri vrhu školskih natjecanja promovirajući samoborski kraj i tradiciju staru 490 godine... (...)“. Sa sigurnošću možemo reći kako Samobor ne treba streptjeti nad budućnosti mladih naraštaja jer ih očekuju ruke duge tradicije koje su postigle zavidne rezultate te s nestrpljenjem čekamo buduće umjetničke, znanstvene i sportske uspjehe naših učenika (...)“

Danijel Vojak

KAJ – časopis za književnost, umjetnost, kulturu,
i njegov nakladnik KAJKAVSKO SPRAVIŠĆE, društvo za širenje i
unapređivanje znanosti i umjetnosti, Zagreb – u sklopu programa
JEZIČNICA KAJKAVIANA – raspisuju:

**A) 22. NATJEČAJ ZA KAJKAVSKE KNJIŽEVNE RADOVE
UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA REPUBLIKE HRVATSKE**

**B) 15. NATJEČAJ ZA ČAKAVSKE KNJIŽEVNE RADOVE
UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA REPUBLIKE HRVATSKE**

Mogu se natjecati učenici svih srednjih škola Republike Hrvatske –
svaki s najviše pet (5) poetskih i pet (5) proznih literarnih radova
(opseg kajkavske/čakavske proze – do 3 kartice).

Ispod rada valja navesti
sljedeće podatke:

- ime i prezime učenika
- razred
- ime i prezime voditelja,
nastavnika, profesora
ili mentora
- naziv škole
- tip zavičajnog idioma /
mjesnoga govora kojim je
rad pisan

Radovi se šalju na adresu

Kajkavsko spravišće /
Uredništvo časopisa Kaj
(10000 Zagreb, Ilica 34, dvor.)

ili na e-mailove:

- kaj.natjecaj24@gmail.com i
- bozica.kaj@gmail.com

najkasnije do 7. srpnja 2026.

Najuspjelija ostvarenja prema ocjeni prosudbenoga povjerenstva
nagrađuju se objavom u časopisu KAJ.

* * *

Cilj je natječaja i Jezičnice kajkaviane podržati kontinuitet
književne kreativnosti mladih na kajkavštini/čakavštini i nakon
osnovnoškolske dobi te razvijanje kulture pisane i govorene riječi.

Temeljem odluke Koordinacijskog odbora Dana Franje Horvata Kiša – KAJKAVSKO SPRAVIŠĆE, društvo za širenje i unapređivanje znanosti i umjetnosti iz Zagreba, Udruga za kulturno stvaralaštvo Franjo Horvat Kiš Lobor i Općina Lobor – raspisuju

20. NATJEČAJ ZA HRVATSKI KNJIŽEVNI PUTOPIS

Poštujući književno nasljeđe i duhovnu mjeru zavičajnosti/krajobraza kao univerzalnih vrednota, svrha je Natječaja podržati kontinuitet suvremene hrvatske putopisne književnosti.

Autori, bez obzira na dob i hrvatski književni jezični izbor – standardni štokavski, kajkavski, čakavski – mogu se natjecati s najviše tri (3) neobjavljena putopisa – svaki opsega do šest (6) kartica – uz koje valja priložiti i kraću biografsku bilješku.

Radove napisane u računalnom obliku valja poslati istodobno na dvije e-mail adrese Kajkavskoga spravišća/časopisa Kaj:

- kajkavsko.spravisce@zg.t-com.hr;
- bozica.kaj@gmail.com

do 7. srpnja 2026. godine.

Izborom ocjenjivačkoga povjerenstva, najbolji radovi bit će nagrađeni, javno izvedeni i objavljeni u časopisu Kaj.

Želeći sa suvremenoga stajališta reafirmirati kajkavski književni kontinuitet i proznu vrstu, KAJ - časopis za književnost, umjetnost, kulturu – i njegov nakladnik KAJKAVSKO SPRAVIŠĆE – društvo za širenje i unapređivanje znanosti i umjetnosti, Zagreb – raspisuju

22. NATJEČAJ ZA KRATKU KAJKAVSKU PROZU

Neobjavljenu prozu napisanu isključivo kajkavštinom, opsega do pet (5) kartica (u računalnom obliku) valja poslati istodobno na obje adrese Kajkavskoga spravišća i Kaja:

- kajkavsko.spravisce@zg.t-com.hr;
- bozica.kaj@gmail.com

do 7. srpnja 2026. godine.

Autori se, bez obzira na dob, mogu natjecati s najviše tri (3) prozna rada, uz koja je potrebno priložiti i kraću biografsku bilješku. Izborom ocjenjivačkoga suda, najbolji radovi bit će objavljeni u časopisu Kaj.

AUTORI/SURADNICI – KAJ 5-6/2025.

Dr. sc. ŽELJKO BAJZA (Zagreb) – književnik, znanstvenik (s područja kemijskog inženjerstva i tehnologije), publicist, urednik

BOŽIDAR BREZINŠČAK BAGOLA, prof. (Hum na Sutli) – književnik, esejist, prevoditelj, urednik; piše i prevodi na hrvatskom standardnom, kajkavskom, slovenskom, te sa slovenskog jezika; predsjednik Hrvatskozagorskoga književnog društva

RADOVAN BRLEČIĆ, dipl. ing. inf. (Sv. Ivan Zelina) – pisac, publicist (*Prigorski glasnik*), urednik; među ostalim, autor značajnih putopisnih knjiga

GROZDANA CVITAN, prof. (Zagreb) – književnica/pjesnikinja, urednica, publicistkinja, esejistica, kolumnistica, kritičarka; prof. filozofije i kroatistike, postdiplomantica; autorica i suautorica više radijskih drama; radni vijek provela kao urednica i novinarka na radiju i u nakladništvu; nagrađivana

ZDENKA ČAVIĆ, mr. oec. (Koprivnica) – pjesnikinja i prozaistica; piše na štokavskom standardu i kajkavskom jeziku; ilustratorica; nagrađivana; članica više književnih društava

DAVORKA ČRNČEC, inž. tekstilne kemije (Ključ/Novi Marof) – pjesnikinja i prozaistica (na kajkavskom i hrv. standardnom jeziku); pjesme objavljuje u mnogim zajedničkim i nekoliko samostalnih zbirkama

ALEKSANDAR HORVAT, graf. dizajner (Ludbreg) – kajkavski pjesnik i prozaik (kratke priče, putopisi, prijevodi na kajkavski); predsjednik KUD-a *Anka Ošpuh*, voditelj i pokretač brojnih kulturnih manifestacija, publicist; višestruko književno nagrađivan

VERICA JAČMENICA-JAZBEC, dr. med. (Čakovec / Sv. Križ Začretje) – antologijska kajkavska pjesnikinja i prozaistica; autorica međašne zbirke *Droptinice*, suradnica časopisa *Kaj* od osnutka 1968., u redakcijskom odboru od prvoga godišta; specijalistica pedijatrije, voditeljica značajnih humanitarnih i stručnih projekata

†Dr. sc. IVO KALINSKI (Črečan, 1940. – Zagreb, 2025.) – književnik i znanstvenik/jezikoslovac, leksikograf; antologijski (kajkavski) pjesnik; viši znanstveni suradnik; esejist, urednik u *Kaju* i drugdje; počasni predsjednik *Kajkavskoga spravišća*; autor 20-ak raznorodnih djela, 70-ak studija, 70 predgovora/pogovora

Doc. dr. sc. EMILIJA KOVAČ (Čakovec) – književnica, znanstvenica, esejistica, urednica; predavačica (Učiteljski fakultet u Čakovcu); nagrađivana autorica 10-ak raznorodnih djela na hrvatskom standardnom jeziku i kajkavštini

Dr. sc. BOŽICA PAŽUR [B. P.] (Zagreb) – gl. i odg. urednica časopisa *Kaj*, književnica i znanstvenica, esejistica; voditeljica projekata i urednica biblioteka u *Kajkavskom spravišću* i drugdje

SLAVICA SARKOTIĆ (Lekenik) – inž. med. lab. dijagnostike; pjesnikinja i prozaistica; autorica 10-ak knjiga: kratkih priča, poezije (standardnojezične, kajkavske, te haiku i dječje)

VLADIMIR ŠENJUG (Poznanovec) – antologijski kajkavski pjesnik, piše i na standardu; bavi se slikarstvom; zanimanjem električar; autor 18 pjesničkih zbirki

TOMISLAV ŠOVAGOVIĆ (Zagreb) – pjesnik i prozaist (kratke priče, putopis, roman), književni kritičar i publicist; diplomirani novinar i teolog; samostalni umjetnik; urednik, kolumnist, predavač; nagrađivan

MARIJAN ŠPOLJAR, prof. (Koprivnica) – povjesničar umjetnosti, pisac, likovni kritičar, kustos, među ostalim i prijašnji ravnatelj Muzeja Grada Koprivnice, muzealac i animator u kulturi, privatni galerist; autor 20-ak knjiga, 50-ak stručnih i znanstvenih tekstova, osobito o naivnoj umjetnosti, te više od 300 izložaba i likovnih projekata

SPOMENKA ŠTIMEC, prof. (Hrašćina /Zagreb) – književnica, prevoditeljica, esperantistica; autorica i urednica značajnih djela na esperantu; voditeljica međunarodnoga susreta esperantista i manifestacije „Hrašćinski meteorit“

Dr. sc. DANIJEL VOJAK (Zagreb) – povjesničar, znanstveni savjetnik Instituta društvenih znanosti *Ivo Pilar*; znanstveni projekti: Manjine u Hrvatskoj i Hrvati u okolnim zemljama: povijesni identiteti

STJEPAN ZLODI (Šiljakovina) – spisatelj (autor nagrađivanih kajkavskih priča), pjesnik i publicist; voditelj i sudionik književnih projekata (*Delarnica...* itd.); piše na kajkavskom i hrvatskom standardnom jeziku

Mr. sc. IVO ZVONAR, Varaždin – književni znanstvenik, esejist, publicist, pedagog, proučavatelj starije kajkavske književnosti i usmenoknjiževne baštine, autor temeljnih književnopovijesnih monografija i studija

DINKA ŽARKOVIĆ, dipl. oec. (Zagreb) – spisateljica, autorica zapaženih putopisa (prije pod prezimenom Borota); komercijalistica; posebni interesi: putovanja, arheologija, psihoterapija